

T.C.
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

137033

AZERBAYCAN-ERMENİSTAN SAVAŞININ
GELİŞİM SÜRECİ VE TÜRKİYE'NİN ROLÜ
(1828-1994)

137033

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:
Asiman ALİYEV

Danışman:
Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN

İSTANBUL - 2003

.....Asiman ALIYEV..... tarafından hazırlanan
.....Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye'nin
.....Rolü (1828-1994).....

..... adlı bu çalışma jürimizce
.....Yüksek Lisans..... Tezi / Eser Metni olarak kabul edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 28 / 04 / 2003

(Jüri Üyesinin Ünvanı, Adı, Soyadı ve Kurumu):

İmzası:

Jüri Üyesi ...Prof.Dr.Ramazan SESEN(Dan.)

R. Sesen

Jüri Üyesi ...Prof.Dr.Hüseyin SALIMAN
(Mar.Ünv.Öğr.Üy.)

H. Salıman

Jüri Üyesi ...Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL

A. Taşagil

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa no.</u>
ÖNSÖZ	II
ÖZET	IV
SUMMARY	V
1. GİRİŞ	VI
2. 1. BÖLÜM. Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Bölge de Gelişen Olaylar (1828-1918)	1
3. 2. BÖLÜM. Bağımsızlık Yıllarında Dış Politika (1918-1920)	31
4. 3. BÖLÜM. Sovyetler Döneminde Azerbaycan'a Yapılan Temel Haksızlık lar	41
5. 4. BÖLÜM. 1988-1994 yıllarında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Türkiye'nin Rolü	48
6. SONUÇ	97
7. KAYNAKLAR	105

ÖNSÖZ

Bugün yeni dünya düzenindeki siyasi olaylara baktığımızda dengesizlikleri ve çıkmaza giren sorunları görmekteyiz. Bu tür problemlerin kaynağını araştırmak için ise geriye dönüp baktığımızda ve araştırdığımızda gerçekleri görmemiz mümkündür. Bazen olayların incelenmesi ile ortaya çıkarılan haksızlıkları uluslararası arenada kanıtlamak bir o kadar da kolay olmamaktadır. Çünkü yeni dünya düzeninde lobiciliğin gücü gerçeklerden de öte olabilmektedir. Bundan başka dünyadaki güç dengelerini elinde bulunduran büyük uluslararası teşkilatlar ve dünya devleri olan devletler de olayların çözüme kavuşmasında yetersiz kalmaktadırlar. Bugün birçok çözüme kavuşmayan sorunlar hala sorun olarak kalmaktadırlar. Bu sorunlar dünyanın her yerinde barışı tehdit etmekte ve git gide alevlenmektedir. Halbuki bu sorunların temeline bakıldığında gerçekler görülecektir. O zaman neden bu sorunlar çözülüyor? Yoksa kimlerin işine mi geliyor? Belki böyle olması yeni dünya düzenindeki güçlerin planıdır? Bu tür sorunların bitmesi için BM en doğru ve en haklı kararlar çıkartıp olayları azaltmalı ve barışın garantörü olmalıdır.

Bugün Kafkaslarda da sorunlar çözümsüz kalmakta devam etmektedir. Bunların en büyüğü ise Azerbaycan ve Ermenistan devletleri arasındaki Karabağ krizi ve Azerbaycan topraklarının %20'nin işgali olayıdır. Bu olayları araştırdığımızda Karabağ'ın kimin toprağı olduğu ve oraya Ermenilerin sonradan nasıl göçe zorlanması ve günümüze kadar gelen tüm olayları görmüş olacağız. Bilindiği gibi Karabağ eskilerden beri Azerbaycan Türklerinin toprağı olmuş ve işgal altında olmasına bakmayarak her zaman Azerbaycan toprağı olarak kalacaktır. Bugün Karabağ'dan başka Azerbaycan topraklarının diğer kısımları da Ermenilerin işgali altındadır. BM'nin uyarılarına rağmen Azerbaycan topraklarını terk etmek istemeyen Ermeni güçleri barış taraftarı olan Azerbaycan halkının sabrını taşırmaktadırlar. Azerbaycan devleti bugüne kadar tüm komşu ülkelerle iyi niyet kuralları içerisinde ilişkilerini sürdürmüştür. Azerbaycan halkı da bu kurallar çerçevesinde hareket ederek bu ilişkilere sadık kalmıştır. Maksadım burada Ermeni halkına hakaret etmek değil, sadece Ermeni siyasetçilerininin barış fikrinden uzak ve uzlaşmazcı tavırları yüzünden çıkmaza giren bu sorunun sorumluları olarak değerlendirebilirim. Buna bir de dışarıda yaşayan Ermeni lobisi ve

dış ülkelerin etkisini de eklersek, böylece problemin kaynağını tespit edebiliriz. Bugün Ermeni lobisi Türkleri kendisine düşman olarak belirlemiş bulunmaktadır ki, bu da gelecekte Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin iyiye gideceğine işaret vermemektedir. Bugün Ermenistan'da ekonomik durum hiç o kadar da iyi vaziyette değildir. Ermenistan savaş yüzünden bazı uluslararası ekonomik projelerden yoksun bırakılmıştır.(Bakü-Ceyhan ve.s) Ermeni siyasetçileri ve Ermeni lobisi bu davranışları ile Ermenistan'ı refaha ve ileriye değil, karanlığa ve geriye itmektedirler. Eğer Ermenistan devleti işgal olunmuş topraklardan çekilmezse ileride onu daha da kötü günler bekleyebilir. Bunun için Ermenistan devleti Azerbaycan'a yapılan bu haksızlıkları derhal gözden geçirmeli ve acil kararlar almalıdır. Artık bağımsız olduğuna göre bağımsız kararlar almalı ve büyük güçlerin oyununa gelmemelidir. Artık Azerbaycan devleti de güçlü orduya sahip olduğuna göre bu kararların zamanını uzatmamak Ermenistan devletinin yararına olur. Barış taraftarı olan Azerbaycan devleti ve Azerbaycan halkı sadece Azerbaycan topraklarının bütövlüyünü istemektedir.

Bu eseri yazmamın en büyük nedeni ise gerçekleri ve tarih boyunca Azerbaycan Türklerine yapılan haksızlıkları araştırıp ortaya çıkarmaktır. Bu eserde esas olarak savaş esnasında Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler incelenmiş ve olaylar analiz edilerek doğru bir şekilde hazırlanmıştır.

Bu tezin yapılmasında emeği geçen ve bana yardımcı olan herkese, başta Bölüm Başkanı ve değerli hocam Ramazan ŞEŞEN'e, değerli hocam Ahmet TAŞAĞİL'a ve çok değer verdiğim ağabeyim Vügar İMANOV'a ve Türkiye'de tahsil alan Azerbaycanlı öğrencilere maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen Avrasya Bir Vakfı çalışanlarına saygılarımı ve sonsuz teşekkürlerimi bildiriyorum.

T.C
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

Tezi Hazırlayan :Asiman Aliyev.
Tezin Tipi ve Tarihi :Yüksek Lisans 28.04.2003.
Anahtar Sözcükler : Azerbaycan, Ermenistan, Osmanlı, Türkiye, Rusya.

ÖZET

Azerbaycan Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci Ve Türkiye'nin Rolü
(1828-1994)

Eserdeki incelemeler sonucunda konu dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi ve bölgede gelişen olaylar anlatılmıştır. Bu bölümde 1828-1918 seneleri arasında Ermenilerin hangi sebeplerden göçe zorlanması gösterilmiştir. İkinci bölümde bağımsızlık yıllarındaki dış politika ve gelişen olaylar doğru bir şekilde anlatılmıştır. Bu kısımda Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonraki olayları yer almaktadır. Burada Osmanlı Azerbaycan ilişkileri daha geniş bir biçimde yer almıştır. Üçüncü bölümde Sovyetler döneminde Azerbaycan'a yapılan temel haksızlıklar dile getirilmiştir. Bu kısımda ise Azerbaycan artık bağımsızlığını kaybetmiş ve Rusya'nın himayesi altına girmişti. Dördüncü bölümde ise 1988-1994 yıllarında Azerbaycan-Ermenistan çatışması ve Türkiye'nin politikası incelenerek tamamlanmıştır. Bu bölüme daha çok yer ayırmamı ise hem daha çok güncel olması bakımından, hem daha çok kaynak bulmam açısından ve esas olanı ise son dönemdeki Azerbaycan Ermenistan savaşında Türkiye'nin politikasını tam olarak ortaya koymayı sebep olarak gösterebilirim.

Asiman ALİYEV

T.C
MIMAR SINAN UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES ENSTITUE
HISTORY MAIN SCIENCE BRANCH
HISTORY PROGRAM

Thesis Prepared by :Asiman Aliyev.
Thesis Type and Date :Master 28.04.2003
Keywords :Azerbaijan, Armenia, Ottoman, Turkey, Russia.

SUMMARY

**The Development Prosedure of Azerbaijan-Armenia War and the Role of Turkey
(1828-1994)**

Due to analyses of work, topic has been separated into four parts. In the first part settlement of Armenians in Azerbaijan lands and developments within region has been showed. In this part it is shown why Armenians was forced to migrate during 1828-1918 years. In second part foreign policy of independence years and events that developed are clearly introduced. In this part the events after independence of Azerbaijan take place. Here the Ottoman Empire-Azerbaijan relationships were widely discussed. In the third part the basic injustice against Azerbaijan during soviet dominion is covered. In this part Azerbaijan has already lost its independence and was under dominance of Russia. And fourth part is completed by the study of Azerbaijan-Armenia conflict in 1988-1994 years and policy of Turkey. Due to the facts that it is a current issue, and I was able to reach more resources and most importantly that Turkey has completely performed its policy in the last period of Azerbaijan-Armenian War, this part of my work took wider place.

Asiman ALIYEV

GİRİŞ

Eskiden günümüze tarihi incelediğimizde asırlar boyu savaşlar görülmektedir. Savaşsız asır sözkonusu olduğunda ise öyle bir asır henüz görülmedi. Savaşlar bugün ve yarın da devam edecektir. Çünkü savaşların sebebine baktığımızda çıkar meselesi ve stratejik politikalar görülmektedir. Çıkar meselesi olan yerde ise savaş kaçınılmazdır.

Savaşların çıkmasında en önemli sebeplerden biride toprak sorunudur. Bugün dünyanın bir çok yerinde bundan dolayı savaşlar devam etmektedir. Bugün Azerbaycan'da devam eden bu savaşın sebebine geldiğimizde ise toprak sorunu ile karşılaşmaktayız. Hala Topraklarının %20'si işgal olunmuş Azerbaycan devleti Ermenistanla toprak sorununu çözememektedir. Halbuki bugün Ermenilerin oturduğu o topraklar, eserde de anlattığım gibi Azerbaycan'ın kendi topraklarıdır. Bu meseleye neden dokunmak istediğimi kısaca özetlediğimde görmüş oluyoruz ki, Ermenilerin bu haksız davranışları karşısında dünya devletleri çok pasif davranmıştır. Hatta bu meselede Azerbaycan'ı suçlu olarak görmüşlerdi. Tabi burada Ermeni lobbisinin yalan kokan haberleri Azerbaycan'ı bu meselede haksız ve suçlu duruma sokmuştur. Ermenileri ise masum ve suçsuz göstererek tüm dünya devletlerinin Ermenistana destek vermesini sağlamışlardır.

Sadece Türkiye devleti ve Türk halkı her zaman Azerbaycan devletinin ve Azerbaycan Türklerinin haklı konumlarını her yerde desteklemişlerdir. Geçmiş dönemlere de baktığımızda Osmanlı her zaman Azerbaycan'a yapılan Ermeni daşnaklarının baskınlarında Azerbaycan Türklerine yardım etmişti. Çünkü bu yapılan yardım silahsız ve dinç ahalinin korunması amacı ile yapılmıştı. Son dönemdeki Azerbaycan Ermenistan savaşını incelediğimizde ise farklı bir senaryo ile karşılaşmış oluyoruz. Savaş döneminde Türk halkının verdiği desteklere rağmen o dönemin siyaset adamları tam desteği verememişlerdir. O dönemin hükümet adamları hep BM'nin kararları ile hareket etmişlerdir.

Bilindiği gibi Ermeniler Azerbaycan topraklarına saldırarak yerli ahaliyi yerlerinden etmiş ve o topraklara zorla sahip olmuşlardır. Bu yapılanlar zaten BM'nin kurallarına haykırı bir hareket olarak görülmektedir.

Ermenilerin yaptığı bu acımasızlıklar karşısında o dönem Türk politikacıları daha ciddi kararlar alarak Ermenilerin bu ilerleyişlerini durdrabilirdi. Alınacak ciddi kararlar sayesinde Kızıl Orduyu ve ya herhangi bir gücü karşlarına alacaklarını düşünen politikacılar yüzünden Azerbaycan devleti o dönem Türkiye hükümetinden istediği tam desteği alamamıştı. Ama her şeye rağmen her fırsatta Azerbaycanlı kardeşlerinin bu sorununu BM’de dile getirmeye çalışmışlardır. Her zaman Azerbaycan devletinin politikasını destekleyen Türkiye devleti bugün de aynı desteği vermektedir. Kendi sınırlarını Ermenilere kapatan Türkiye devleti sınır kapılarının açılması için Ermenilerin Azerbaycan topraklarından çekilmesini talep etmektedir. Kendi ekonomik menfaatlerine zıt olsa bile bu sınır kapısını açmamakla Türkiye devleti kardeş Azerbaycan devletinin her zaman yanında olduğunu göstermektedir.

Artık bugün gerçekler birer birer ortaya çıkmakta ve kimin haksız olduğu tüm dünya devletleri tarafından öğrenilmektedir. İşte benim de amacım bu gerçeklere gücüm yettiği kadar katkıda bulunmaktır ki, bunu da yapmış olduğumdan gurur duyuyorum.

1.BÖLÜM

Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Bölgede Gelişen Olaylar (1828-1918)

Güney Kafkasya yüzyıllarca Türk devletlerinin hakimiyetinde ve çeşitli kavimlerin birlikte yaşadığı bir bölge olmuştur. Gerek stratejik konumu ve gerekse yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği ile dikkatleri daima üzerine çeken Güney Kafkasya'nın, 19.yüzyılın başlarında Rus istilasına uğradıktan sonra, mevcut iktisadi ve siyasi dengeleri altüst olmuştur. Kafkasya'yı daha güneydeki sıcak denizlere doğru bir yayılma alanı olarak gören Rus idarecilerinin aşağı yukarı yüz yıl süren Çarlık Rusya'sı ve yetmiş yıl boyunca Sovyet Rusya'sı döneminde bu bölgede uyguladıkları nüfus ve iskan siyasetleri günümüze kadar gelen çatışmaların kaynağını teşkil etmiştir.

Tarihe baktığımızda, Rusya ile birleştirilene kadar, şimdiki Ermenistan arazisinde Azerbaycan Türkleri her zaman nüfus olarak üstün olmuşlardı. 11.-12. Yüzyıllarda Ermenistan Selçukluların, daha doğrusu, merkezi Nahçıvan olan Azerbaycan Atabeylerinin hakimiyeti altında idi. Atabeylerden sonra Moğolların istilası başlamıştı. Bundan sonra Ermenistan yine Azerbaycan devletleri olan Karakoyunluların, Akkoyunluların ve Safavilerin hakimiyeti altında olmuştu. Safavilerin zayıflamasından sonra ayrı-ayrı Azerbaycan hanlıkları yarandı ki, eski Sovyet Ermenistan'ının arazisi aynı hanlıklardan İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının içerisinde idi. Asırlar boyunca İrevan hanlığı Azerbaycan beylerinin, Türkmençay anlaşmasından sonra ise Çar genel valilerinin (general-gubernatorlar) idaresi altında idi.

Bununla beraber 1828 Türkmençay anlaşmasından sonra Karabağ Hanlığı da Rus askeri yönetimi (komendantlık) tarafından idare olunmaya başlanmıştı. Karabağ hanlığının Rusya'ya katılmasını tasdik eden Kürekçay (1805), Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarından sonra Karabağ'da Ermenilerin sayı göçlerden dolayı artmaya başladı. Bu göçleri onaylayan belgelerden biride Ermeni asıllı Albay Lazerev'in Kafkas orduları

kumandanı Mareşal Kont Paskyeviç Erivanski'ye sunduğu raporda tüm ayrıntıları ile anlatılmaktadır.¹ Bu belgede konu ile ilgili şu şok açıklamalara yer verilmiştir:

1827 senesinde Kafkas ordularının kazandığı parlak zafer esnasında, Rus silahlı kuvvetlerinin zaferine olağanüstü katkıları olan Ermenilerin sadakat ve teslimiyeti müşahede edilmiştir. Ben Tebriz'e geldiğimde, sizin talimatınız üzere bu halkın göç ettirilmesi işi ile meşgul oldum. Ermenilerin Rus hükümdarının kutsal adına karşı duydukları derin saygı ve sevgiyi ise birçok defalar nezdinde dile getirdim. 1828 senesinde akdedilen ve Rusya için fevkalade şanlı olan barış antlaşması akabinde, anavatanımızın çıkarları için sizce ortaya atılan bu çok faydalı planın tatbikatı tarafıma havale edildi. Yani, İran topraklarındaki Hıristiyanların, Rusya tarafından yeni ele geçirilen Nahçıvan ve Revan mntıklarına göçürülmeleri ki, buraları şimdi Çarın inayeti ile "Ermeni Provinizi" adıyla anılmaktadır. Ermenileri ve onların kiliselerini yaklaşık dört yüzyıl baskı altında tutan boyunduruktan sonra, bu halkın Rus idaresi altında bir araya getirilmesi büyük bir olaydır ve bütünüyle de sizin eserinizdir. Tarafınızdan bu şerefli vazifeye ifa ile tavgiz edilen bizlere, bu iş şeref vermiş, Ermenileri ise tamamen mesrur etmiştir.

Yukarıda görüldüğü gibi Ermeniler Azerbaycan'ın özbeöz toprağı olan İrevan, Nahçıvan ve Karabağ'a Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşları esnasında ve sonrasında göçürülmüşler. Azerbaycan toprağı olan İrevan hanlığı 15 ilçeye bölünüyordu: "Kırkbulak, Zengibasas, Gernibasas, Vedibasas, Şerur, Sürmeli, Derekent-Parçanise, Saatlı, Talin, Seyitli-Aksaklı, Serderabat, Karbibasas, Aparan, Dereçiçek, Göyçe."²

Azerbaycan'ın gözbebeğı olan Karabağ hanlığı güneydoğudan Kür-Aras ırmakları kavşağı, güneyden Aras ırmağı, batıdan Karabağ dağları adı verilen Köşbek, Salvartı ve Erikli dağları ile Gökçe gölüne kadar uzanmış, kuzeyden Gören Kür ırmağı ile sınırlanmıştı. Karabağ 17 ilçeye bölünmüştü: "Sisyan, Demirci-Aslanlı, Güpara, Bergüşad, Bahabyurd, Kebirli, Talış, Cavanşir, Haçın, Çilebird, Hırda-Para Dizah, Otuziki, Yirmidört, Karaçorlu, Verend, Dizah, ve Acantürk". Karabağ kendisinin maddi ve manevi kültürünün bütün unsurlarıyla tamamen Azerbaycan halkına ait idi.

¹ Raporun aslı için bak, C.F. Neumann. *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern Welche im Jahre 1828 aus der persischen provins Adarbaidshan nach Russland aus Wanderten*, Leipzig 1834.

² Y.A. Parsamyan, *İstoriya armyanskogo naroda 1801-1900*, kniga pervaya. İzd-vo "Ayastan" Erevan, 1977. s. 6.

Nahçıvan ise kadim Türk yurdu olmuş ve ilçeleri ve ahalisi ile birlikte tamamen Türkleri içermiştir. Görüldüğü gibi, ilçelerin isimleri de tamamen Azerbaycan dilindedir.

Rus-İran savaşı esnasında Ermeni aydınlarının girişimi ile Petersburg'ta hazırlanan özel görüşmelerde Zakafkasya'da (Kafkasya ötesi) Ermeni vilayetinin yaratılması meselesi ortaya atıldı ve Ermeniler toplu şekilde İrevan hanlığına göç etmeye başladılar. Ermenilerin İran'dan Zakafkasya'ya göç ettirilmesi Türkmençay anlaşmasının 15. maddesinde gösterilmekte ve desteklenmekteydi. 1828 Mart ayının 20'de 1.Nikola bu anlaşmayı tasdik etti ve Martın 21'de ise Ermeni vilayetinin yaratılması hakta karar imzalandı.³ İrevan ve Nahçıvan gibi Azerbaycan hanlıklarında Ermenileştirme siyaseti başlandı.

A. Griboyedov Ermenilerin İran'dan toplu şekilde Zakafkasya'ya göç etmelerini şöyle tasvir etmektedir: " Ermeniler esas olarak Müslüman zenginlerinin topraklarına göç ettiriliyorlardı".⁴

"Biz 1828-1830 senelerinde Zakafkasya'ya 40 binden fazla Fars, 84 bin Türk Ermenisi göç ettirmişiz. Onları Ermenilerin az olduğu Yelizavetpol ve İrevan vilayetlerindeki en iyi devlet topraklarında yerleştirmişiz. Bu Ermeniler Yelizavetpol vilayetinin dağlık hissesinde ve Göyçe (Sevan) gölünün sahillerinde yerleştirilmişler. Göç edenlerin sayı resmi yazılara göre 124 bin olmasına bakmayarak, aslında onların sayı 200 bini geçmişti.⁵ Göç edenlerin çoğu Karabağ'ın dağlık kısmına yerleştirildi. Kaynaklarda Ermenilerin esas olarak dağlık bölgelere yerleştirilmesinde Çarlığın hususi siyasi maksat güttüğü de kaydedilmektedir.

Aynı zamanda Ruslar İran ve Osmanlı devletinin Kafkaslara doğru ilerlemelerini ve Müslüman toplulukları kurtarma teşebbüslerini önlemek için Ermenilerden tampon bir bölge oluşturmuştu. Karabağ o zamandan beri tampon bir bölge görevini sürdürmektedir. O dönemde Karabağ İran devleti için Güney Kafkasya'nın anahtarı, Rus çarlığı için ise Karabağ sadece Azerbaycan'ın değil tüm İran'ın kapısı sayılmaktaydı.

³ Y.A.Parsamyan, *İstoriya armyanskogo naroda 1801-1900, kniga pervaya. İzd-vo "Ayastan"* Erevan, 1977, s. 75.

⁴ A.C.Griboyedov, *Soçineniya v dvux tomax*, 2. Cilt, Moskova, 1971, s.340.

⁵ N.N.Şavrov, *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaze: predstoyaşaya rasprodaja Mugani inorodçam*. 1911, s. 59-60.

İran'la savaşı kazanan Rusya, Osmanlı ile olan savaşı da kazandı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde imzalanan Edirne antlaşması (14 Eylül 1829), İran ile imzalanan Türkmençay anlaşmasında olduğu gibi, bu defa Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin göçürülmesine zemin hazırlamıştı.⁶ Hatta Doğu Anadolu'dan Ermenilerin göçürülmesi için bir komite kurulmuştu. İran'da Albay Lazarev'in yürüttüğü göç hadisesi Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından yerine getirilmişti. Ermeniler Doğu Beyazıt, Erzurum, Kars, Bayburt ve Eleşkirt'ten göçürülürken, Rus subaylarının en büyük yardımcıları Ermeni ruhbanlardı. Katogigos Nerses'de bizzat Ruslara yardım ediyor, ruhani elbisesi ile araziye yabancı olan Rus birliklerine kılavuzluk yapıyordu.⁷

Daha önceleri Türk komşuları ve yöneticileri ile uyumlu bir hayat süren Ermeniler, Paskiyeviç tarafından, umut ve hırsla en üst derecede cesaretlendirilerek göçe teşvik edildiler. Ruslar bunu bölgede hakimiyet kurmak için yapmışlardı. Rakibine karşı üstünlük sağlamada her türlü hareketi mubah addeden Ruslar, Türkiye'ye karşı galip gelebilmek için Ermenilere her türlü yardımı vermeyi ve vaade bulunmayı ihmal etmemiştir. Bu vaatlere inanan Ermeni kilisesinin reisi Nerses Asdaragesi, kilise namına yayınladığı beyannamede Ermeni devletinin kurulması için her türlü himayeyi gösteren Rusya'ya ve onun ordusuna bütün güçleriyle yardımcı olmalarını istemiştir.⁸

Bağımsızlık hayaliyle Ruslar ile işbirliği yapan Ermeniler 1828'den sonra hayal kırıklığına uğradılar. Ruslar bağımsızlık yerine Revan ve çevresine Ermeni eyaleti adını vermekle yetindiler. Ermenilerin başında savaşa iştirak eden Eçmiyadzin Katogigosu Nerses Asdarages'in bağımsızlık hususunda yaptığı müracaatlardan rahatsız olan Ruslar onu Besarabya'ya sürdüler. Nerses orada 1850'de öldü. Böylece Ermenilerin Ruslara bağladıkları umutlar, bağımsızlık hayalleri de bir defa daha sönmüş oluyordu. Ruslar için önemli olan Ermenilerin bağımsızlığı değil, kendi güvenliği ve genişlemesi idi. İşte bunun için İran ve Türkiye sınırları boyunca uzanan tampon bir kukla Ermenistan devleti oluşturma siyasetini kullandı. 1828-1829 harbi sonunda Erzurum'a kadar girdiği Osmanlı topraklarından 100.000 Ermeni'yi bu tampon bölgeye göç ettirerek işini garanti altına almış oldu. Doğu Anadolu'dan tahminen 90-100 bin Ermeni göçürülmüştü.⁹

⁶ N.Erim, *1829 Edirne Antlaşması*, madde.1, s.279.

⁷ Kemal Beydilli, "*1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler*", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c.13. Ankara 1988, s. 382-408.

⁸ E.Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, Belge yayınları, İstanbul, 1987, s.743-748.

⁹ J.Badaley, s.222; K.Beydilli, s.407; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.57.

B.A.Parsamyan'a göre "1829-1830 senelerinde Erzurum'dan, Kars'tan, Beyazıt'tan Güney Kafkasya'ya 90 binden fazla ermeni göç etmişti."¹⁰ Ermenilerin G. Kafkasya'ya ve Karabağ'a göçürülmesi başka senelerde de devam etmişti. Genel olarak 1828-1839 yılları arasında Karabağ'ın dağlık bölgesine 200.000 Ermeni göç ettirilmişti. Kırım savaşı yıllarında da G. Kafkasya'ya hayli ermeni getirilmişti, ne yazık ki bunların sayısı kayda alınamamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı yıllarında G. Kafkasya'ya 85.000 ermeni getirilmiştir.¹¹ Bu savaştan sonra G. Kafkasya'ya Osmanlı'dan aralıksız olarak Ermeni aile veya fertlerinin göçü devam etmiştir. En çok göç ise 1893-1894 yıllarında olmuştur. Artık 1896 yılında G. Kafkasya'da göçmen Ermenilerin sayısı yerli Hıristiyan ahalinin sayısından daha fazla idi. İlmî araştırmalar gösteriyor ki, 19. yüzyılın başlarında Karabağ'ın Hıristiyan ahalisinde göçmen Ermeniler vasıtasıyla belirli derecede Ermenileşme süreci devam etse de, yerli ahali tam asimilasyona uğramamıştı. Karabağ Rusya tarafından işgal edildikten sonra, burada İran ve Osmanlıdan getirilen Ermeniler çoğunluğu sağlayınca Hıristiyan halk asimilasyona uğramıştı.

Görüldüğü gibi, 1830'lara kadar Azerbaycan topraklarında Ermeni-Türk sorunu diye bir olayla karşılaşılmamıştı. 1828-1830'lara kadar Azerbaycan'ın Güney Batı bölgesinde ahali olarak iskan eden Ermeniler Azerbaycanlılarla uyumlu ve sakince yaşamışlardı. Bu bölgede yaşamış olan Ermeniler ile dış ülkelerde yaşayan Ermeniler arasındaki farklılıklar da her zaman sezilmiştir. Çar Rusya'sı tarafından dış ülkelere getirilen Ermeniler sayesinde geniş bir topluluk için Ermeni vilayeti yaratıldı. Giderek çoğalan Ermeni nüfusu topraklarını daha da genişlendirme arzusuna girdi. Buna bir de Karabağ'ın doğal güzelliği katılınca iştahlar daha da kabarıyordu. Çar Rusya'sının desteklediği Ermeniler topraklarını genişlendirme hayallerini birer-birer gerçekleştirmeye başladılar. İlk önce Azerbaycanlıların ve Osmanlıların Ermenilerin tarihi düşmanı olduğu savı Çar Rusya'sı tarafından Ermenilere öğretilmeğe başlandı. Halklar arasına düşmanlık tohumları ekilirse gelecekte iyi bir netice ile karşılanılmaz. Bundan başka o topraklar üzerinde hak talep etmeye başlayan Ermeniler toprak sorunlarının ortaya çıkmasına sebep oldular. Karabağ'da çoğunluğu ele geçirmeye çalışan Ermeniler Karabağ kültürünün de kendilerine ait olduğunu savunuyorlardı.

¹⁰ Y.A.Parsamyan, *İstoriya armyanskogo naroda 1801-1900, kniga pervaya. İzd-vo "Ayastan"* Erevan, 1977, s. 66.

¹¹ H.Halilov, *Karabağ'ın Elat Dünyası*-Bakü, 1992.

Karabağ ahalisinin maddi ve manevi kültürünü, inanç ve örflerine ait zengin etnografik malumatı tahlil edip tarihi kaynaklara dayanan İ.P.Petruşevski, "Karabağ hiçbir zaman Ermeni kültürünün merkezi olmamıştır. Karabağ kültürü tek kültür olup Azerbaycan halkına mahsustur", kanaatine varır. İ.P.Petruşevski Zengezur ve Dağlık Karabağ'a ait yaptığı tarihi ve etnografik araştırmalara dayanarak Karabağ ahalisinin bir kökten olduğu kanaatine varmıştı. 1723 yılında Karabağ melikleri I.Petro'ya mektubunda kendilerini Alban (Ağvan) adıyla tanıtmış, ayrıca onlara komşu olarak yaşayan ahalinin Müslüman Alban olduğunu göstermişlerdi. Bu gerçekte Karabağ ahalisinin etnik yapısının aynı menşeli, yani homojen olduğunu ispatlıyordu. Diğer taraftan Karabağ'ın idari teşkilatında bulunan "meliklik" anlayışı yalnız Azerbaycan'a mahsus idari teşkilat sistemidir. Azerbaycan'ın melik-feodal anlayışının Ermenice karşılığı "naharar"dır. Bu terim ne Karabağ'da, ne de Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde kayda alınmamıştır. Ayrıca toponomist ve dilci alimler Karabağ, Arsah, Haçın, Alban, Aran terimlerinin Türk menşeli olduğu hakkında hemfikirdirler.

Bundan başka Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan ve Revan bölgesinin demografik, sosyo-ekonomik yapısı hakkında son derece geniş ve önemli bilgiler veren 8 adet "Revan Tapu Tahrir Defterleri" bölgenin tamamen bir Azerbaycan toprağı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da onu gösteriyor ki, Güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar dağınık bir şekilde tüccar bir kavim olarak ve yaşadıkları bölgelerde azınlıktan çoğunluğa geçmemiş olan Ermeni halkı için Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türkleri üzerinde bir Ermenistan yaratılmıştır.¹²

Osmanlı imparatorluğunu "hasta adam" adlandıran Çar Rusya'sı ve Batı emperyalizmi 19.yüzyılın sonlarına doğru Ermenileri bu bölgelerde kullanmaya başladılar. Çar Rusya'sı böylece yeni ortaya çıkan bu siyasi ortamdan faydalanmak yoluna girdi. 1876-1877 harbi sonunda ele geçirdiği Elviye-i Selase (Kars-Ardahan-Batum) de dahil olmak üzere Kafkasya'da Ermeni topluluğuna destek olmaya başladı. Ruslar, Güney Kafkasya'da yayılma siyasetlerine dayanak olacak, güvenilir bir kuvvet olarak gördükleri Ermenileri, ayrıcalıklı bir zümre haline getirmişlerdi. Önceleri dağınık yaşayan Ermeni nüfusunu toparlayarak Azerbaycan'a yerleştirmeye çalışan Ruslar, daha sonra bu politikadan vazgeçerek Ermenileri Osmanlı aleyhinde kullanmaya başladılar. Rusya tarihi emellerine ulaşabilmek için bütün doğu Anadolu'yu içine alan ve Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan büyük bir Ermenistan

¹² Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 22-23.

vücuda getirmek istiyordu. Kurulacak böyle bir Ermeni devletini nüfuzuna alarak Rusya'nın İran'dan Basra körfezine ve Türkiye üzerinden Akdeniz'e inmesine mani olmak isteyen İngiltere de menfaatlerine uygun buluyor ve destekliyordu. İngilizler Kafkasya'da en çok Ermenilere güveniyor ve onlara "Büyük Ermenistan" hayalini telkin ediyorlardı. İngilizlerin maksadı Anadolu'yu taksim işinde Ermenilerden faydalanmaktı. Zaten bu konu üzerinde İngilizlerle Ermeniler arasında 19.yy'ın sonları ile 20.yy başlarında çizilmiş birçok tasarılar mevcut bulunuyordu.

Türk'lerin bu zor durumundan yararlanan ve cesaret bulan Ermeni milliyetçileri "Büyük Ermenistan" yaratmak için tasarılar hazırlamaya başladılar. Bu tasarını gerçekleştirmek için ilk önce örgütlenmeye gidildi. Bunun için 1890 senesinde Tiflis'te "Taşnaksutyun" (Ermeni İhtilalci Örgütleri Federasyonu) partisini kurdular. Partinin ilk kurucu üyeleri milletler arası kargaşa yaratılmasında rolleri olan kişiler idi. Bu kişiler sahte ve yalancı haberlerle Ermenileri bir araya getirmek ve Türkiye topraklarında Ermenistan devleti kurmak amacıyla idiler. Taşnaklar Türkiye'de yaşayan Ermeni azınlıklarının durumlarının kötü olduğunu ileri sürerek kargaşa yaratmak istiyorlardı. Türkiye'deki Ermeni azınlıklarının bu duruma çözüm bulmak içinse ilk önce Kafkasya'daki ve Türkiye'deki Ermenilerin birliği sağlanmalı ve Türkiye'ye karşı birlikte savaşılmalı idi. Bu amaçla 1892 senesinde Cenevre'de Taşnaksutyun partisinin ilk kurultayı oldu.

Bu ortamda kurulan Ermeni ihtilal örgütleri bilhassa Taşnaksutyun partisi, Kafkasya, Türkiye ve Avrupa'da örgütlenerek Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aleyhinde şiddet ve sabotaj faaliyetlerine girişti. Ermenilerin Türklerden istedikleri iller bunlar idi: "Kars, Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Adana ve bir de Kilikiya'nın güneyi". 1887'de İsviçre'de yaranan Ermeni "Hınçak" partisi de aynı hayallerle yaşıyordu. Bu hayallerle yaşayan Ermeniler Anadolu'nun güneyine silahlı baskınlar yapmaya başladılar. 19.yy'ın sonlarına doğru Osmanlı Türkiye'sini parçalamak isteyen emperyalist devletlerin özellikle Rusya, Fransa, İngiltere ve bilahare ABD, Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı devletinde yaşayan tüm Hıristiyan unsurları Türkler aleyhinde kışkırtmaya başlamışlardır. Türkiye'deki azınlıklara, özellikle Ermenilere el atıp Türkiye'yi yıkmada bir maşa olarak kullanmışlardır. İstediklerini elde ettikten sonra da Ermenileri yüz üstü bırakmışlardır.¹³ Neticede pek çok

¹³ A.A.Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, London, 1984, s.249.

Ermeni hayatini kaybetmiştir. Ama bu insafsız mücadelede hayatini kaybeden Türklerin sayısı Ermenilere nispette üç misli daha fazla olmuştur.¹⁴

Şayet bugün Ermeni meselesini takip edenler, ölen Ermeniler için birilerini suçlamak istiyorlarsa, suçlayacakları insanlar Türkler değil, Ermenileri maşa olarak kullanan ülkeler ile onlara alet olan militan Ermenilerdir.

Bundan başka Türk-Rus savaşlarında Ruslar, Ermenilerden hem asker olarak, hem de sivil teşkilat olarak faydalanmıştır. Ermeni gönüllü alayları Rus ordusunun öncü birliklerini oluştururken, sivil teşkilatlar da Türkiye dahilinde isyan çıkartmak için kullanılmıştır. Neticede, Osmanlı devleti, bu işten en fazla zarar gören taraf oldu. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonunda imzalanan Ayestafanos ve Berlin antlaşmalarıyla "Anadolu Islahatı" adı altında ortaya çıkan yeni durum zamanla Ermeni meselesi halini almıştır.¹⁵ Ayestefanos ve Berlin antlaşmaları ile Ermeni meselesi tamamen milletlerarası bir problem haline getirildi. Ruslara, İngilizler de katılarak kendi menfaatleri için Ermenileri alet olarak kullanmaya başlamışlardır. Taşnaklar İngilizler tarafından da destek gördüklerinde daha da saldırganlaştılar. 1896 senesinde Sultan Abdülhamit Ermeni Taşnakların Türkiye topraklarında yaptıkları vahşiliklerin karşısını önlemek için savaşa başladı ve Ermeni Taşnaklarının bu vahşilikleri durduruldu. Ermeniler kaçarak Kafkasya'ya sığındılar. Kaçanların en çoğu Türkiye'de Ermeni hareketinin önderleri ve zavallı Ermeni halkını Müslümanların aleyhine tahrik eden taşnaklar idi.

Taşnaksutyun Kafkasya'daki eylemlerine 1904 yılından itibaren başladı. Kafkasya'daki Ermenilerin vaziyeti bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya müsait değildi. Çünkü Kafkas ötesi (Zakavkaz) denilen Güney Kafkasya'daki 54 kazadan yalnız 5 tanesinde Ermeniler çoğunlukta idi. Eçmiyadzin, Gümrü, Novobayazed, Zengezur ve Şuşa dışındaki 49 yerleşim bölgesinde Türk nüfusu çoğunlukta idi. Öyleki, bugünkü Ermenistan cumhuriyetinin başkenti olan Erivan'da dahi 19.yy sonunda Türk nüfusu %83 iken bu oran 1.Cihan savaşı sonrasında %43-e kadar düşmüştür. Taşnaklar bilhassa 1.Cihan savaşı sırasında şiddetini daha da artıran tedhiş hareketleriyle Kafkasya'daki iki milletin (Türk ve Ermeni) birbirleriyle amansız bir mücadeleye girmelerine sebep oldular.

¹⁴ E.Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 666-667.

¹⁵ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı*. İstanbul, 1986, s. 1.

Türkiye'deki yenilgilerinden ders almayan bu milliyetçi Taşnaklar Kafkasya'da bulunan yüksek rütbeli Rus memurları tarafından silahlandırılarak 1917 yılına kadar şiddeti gittikçe artan bir Türk katliamına başlıyorlardı. Tasarladıkları müstakbel Ermenistan için çoğunluğu Ermenilerden oluşan bir arazi hazırlamak için, 1905 Rusya ihtilalinden istifade ederek harekete geçtiler. Ruslardan gizli bilgiler alan Ermeniler Revan, Nahçıvan, Ordubat, Karabağ, Şuşa, Gence, Bakü ve Şirvan'da yaşayan silahsız insanlara karşı baskın yapıp onları katletmeye başladılar. Böylece onlar Azerbaycan Türklerini öldürerek bu topraklarda çoğunluğu sağlamaya çalışıyorlardı. Öldüremedikleri Türkleri ise her türlü korku ile onları kendi topraklarından kovuyorlardı. Yapılan bu vahşilikleri tarafsız bir şekilde kaleme alan Gürcü sosyalistlerinden yazıcı Garibi "Altın Kitap"da şöyle yazmaktadır: "Ermeni inkılapçılarının, özellikle Taşnaksutyun partisinin yaratılmasına kadar Güney Kafkasya'da barış ve dostluk hüküm sürmekteydi. Ermeniler, Türkler ve Gürcüler yüzyıllarca bir yerde sakin ve dostça yaşadılar. Birlikte yaşadıkları sürede hiçbir milletlerarası sorun yaşamadılar. Ama Taşnaklar geldikten sonra Kafkasya'da sadece Ermenilerden oluşan bağımsız Ermenistan devleti yaratmak istediler. Güney Kafkasya'nın köylerinde milliyetçi kıpırdanmalar ve karşılıklı nefret hisleri doğmaya başladı. Ermenilerin silah oynatmalarına Türkler de karşılıklı cevap verdiler.¹⁶ Bundan sonra Rus Japon savaşı dolayısıyla Ruslar güçlü ordularının bir kısmını Kafkasya'dan çekmek zorunda kaldılar. Kafkasya'daki genel vali ise Car 2. Nikola tarafından değiştirildi. Yeni atanan Kafkasya genel valisi Vorontsov Daşkov çok kurnazca bir siyaset izlemeye başladı. Zaten Taşnaklarla arası açık olan Azerbaycanlıları Ermenilere karşı kışkırtma stratejisini güçlendirdi. İki grup arasındaki çatışma uzun süre idi ki, söz konusuydu. Bu çatışmalar Ermenilerin sanayi, ticaret ve eğitim dallarında önde olmaları Azerbaycanlıları çileden çıkarmaya başlamıştı. Azerbaycan'daki büyük ölçekli şirketler ve büyük petrol şirketleri gibi önemli işler Azerbaycanlıları tamamen rekabet dışına iten Ermenilerin elinde idi.

Her iki cemaatin toplumsal yapısı arasındaki farka paralel olarak siyasal örgütlenme dereceleri de farklı idi. Azerbaycanlıların aksine Ermeniler Taşnaksutyunun öncülüğü yaptığı dinamik bir milliyetçilik hareketi üretmiştiler. Partinin amacı Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerini içine alan bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı.

¹⁶ Garibi, *Altın Kitap*, Tiflis, 1921, s. 49.

Azerbaycan'da Ermeni-Müslüman çatışmasının ilki Bakü'de meydana gelmiştir. 1905 Şubat ayının 5-de bir Azerbaycanlının hapishaneye götürülürken Rus alayında görevli bir ermeni tarafından öldürülmesi olayları başlatan ilk kıvılcım oldu. Bakü'de Ermenilerle Türkler arasında ilişkiler kötüleşmeye başladı. Bu ilk kıvılcım sayesinde büyüyen ateş Bakü'de patlayınca Azerbaycan'ın tüm illerine yayılarak alevlendi. Tarihe "Kanlı Bakü olayları" olarak geçen bu olay Azerbaycan'da Ermeni Müslüman savaşının da başlangıcı oldu. Bu olayları bizzat Taşnaklar yönlendiriyordu. Her zaman Ruslarla iş birliği içinde olan bu milliyetçi Ermeniler bu defa da Rusların silahlarından yararlandılar. Taşnaksutyunun çete reisi Nikol Tuman Balayan tarafından bizzat yönetilen saldırılarda Rus ordusunda görevli Ermenilerin getirdiği cephane ve silahlar da kullanıldı. Müslümanlara nazaran Ermeniler tam ve hazırlıklı halde silahlanmışlardı. Böyle bir olay karşısında hazırlıklı olan Ermeniler, dört gün süren çarpışmalar sırasında Bakü valisi Nahagidze ve bazı devlet görevlileri yanında pek çok Türk görevlileri de öldürdüler. Savaş Şubat'ın 6'dan 10'a kadar tam şiddetle devam ettiğinden ermeni ve Müslümanlardan ölenler bin kişi olmasa da, mal ve değerli emlaklere deyen zarar ise hayli yüksekti. Hükümet ise bu olayların önünü alamıyor ve etkili olamıyordu. Elde olan kaynaklara göre Müslümanlar Bakü'de Ermenileri muhafaza etmeselerdi, üç bine kadar Ermeni katledilecekti.¹⁷ Yine burada Azerbaycan Türklerinin ne kadar hümanist bir millet olduğu görülmektedir. Olaylar dünya basınında Ermenilere yakın bir tonda ve 1890'larda Osmanlı topraklarındaki olayların devamı gibi verildi. Bu korkunç olaylar Azerbaycan'ın diğer illerine de sıçradı. 1905 Şubatında Erivan'da ve Mayıs'ta ise Nahçıvan'da olaylar çıktı. 1905 Mayıs ayında Bakü'de Ermeni-Müslüman çarpışmasından sonra Nahçıvan'da da Ermeni-Müslüman cemaati heyecan içinde idiler. Nahçıvan'ın etrafı Ermeni köyleri ile çevrili halde idi. Ermeniler İrevan'dan istedikleri kadar ermeni askeri getirmeye güçleri yettiklerinden Müslümanları şirin dille dindirmek bile istemiyorlardı. Ermeniler 26 Kasım'da Nahçıvan'da Ruslarla birlikte hareket ederek Müslüman pazarlarını dağıtmış ve yakmışlardı.¹⁸ Görüldüğü gibi Ruslardan da destek alan Taşnaklar Müslüman dinç ahaliyi öldürmeye ve kovmaya çalışıyorlardı. Ermeni Taşnakları toplu halde yaptıkları saldırılardan başka bireysel saldırılar da düzenlemişlerdi. Onlar Azerbaycanlı ziyalıları ve Azerbaycan'ı savunan vatansever kahramanları da öldürmeyi ihmal etmemişlerdir. Böyle vatansever Azerbaycanlı kahramanlardan biride Muhammet Bey Kengerli idi. Muhammedkulu bey İrevan vilayeti Nahçıvan şehrinde 1864 senesinde doğmuştu. Babası Nahçıvan beylerinden askeri rütbeli Şefi bey idi. Tahsilini Petersburg'ta bitiren

¹⁷ M.S.Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Bakü, 1908, s. 17.

¹⁸ M.S.Ordubadi, a.g.e., s. 21.

Muhammedkulu bey Nahçıvan'a döndü. Bir iki sene kaldıktan sonra İrevan şehrine gitti. İlme çok önem veren Muhammedkulu bey Paris'te de yaşamıştı. Millet aşığı olan bu kahraman Türk evladı İrevan vilayetinde Azerbaycanlılar için çok şeyler yapmıştı. Ama kıskanç katiller bunu sindiremezlerdi. Böylece 1905 Ağustos ayının 29'unda Batum şehrinde Ermeni Taşnakları tarafından hançerle doğranmıştı. 41 yaşında hayata veda eden büyük şehit Muhammedkulu bey Kengerli hakkında Hayat gazetesi kendi sayfalarında geniş yer ayırmıştı.¹⁹ Bu olay tüm Azerbaycan halkını kederlendirmişti ve bundan sonra olaylar daha da şiddetlenmişti.

En kanlı çarpışmalar 15-18 Kasımda Gence'de ve 24 Kasımda Tiflis'te oldu. Karabağ ve Şuşa'da Türklere karşı şiddetle saldıran Ermeniler, çok sayıda Türk evlerini yakıp yıktılar. Çarpışmalarda Ermenilerden 40, Türklere 500 kişi öldü. Bu olaylar sırasında 158 Türk köyünün tahrip edilerek yağmalandığı bilinmektedir. Olayların yatışması iki yılı bulmuştur.

Ermeniler, Taşnaksutyun tarafından iyice silahlandırılmış muntazam askeri kuvvete sahip olmalarından başka, Rus idare mekanizmasına yerleşmiş Ermeniler aracılığı ile Çar hükümetinden de destek alıyorlardı. Azerbaycan Türklerinin ise o zamana kadar böyle saldırıları önleyecek herhangi bir teşkilatları yoktu. Taşnak çatışmacı grupların vurucu etkisi Azerbaycan Türklerinin birliği için katalizatör rolü oynamıştı.

Milli varlıklarını korumak mecburiyetinde kalan Azerbaycanlılar, 1905 yılı sonunda Bakü'de gizli Difai (savunma) partisini kurarak kendilerine yönelen Ermeni zulüm ve cinayetlerine karşı mukavemete başladılar. Difai partisi Ahmet Ağayev tarafından yaratılmıştı. Parti faaliyette olduğu yıllarda Azerbaycan halkına çok yardım etmişti. Partinin yaranmasının esas nedeni Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından soykırıma sürüklenmesidir. Partinin adından da bunu göre biliyoruz. Difai Arapça savunmacı demektir. Ağayev'in partisi Ermenilerin baskınlarını önlemek, ona karşı savaşmak ve Azerbaycan halkını bu soykırımdan korumak için yaratılmıştı. Difai partisinin faaliyeti sayesinde Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları soykırımın karşısı az da olsa alınmıştır. Şuşa'da okulda çalışırken Ermenilerle mücadele yapan Ahmet beyin "Difai" teşkilatı aracılığıyla onlara karşı cesurca savaştığının şahidi oluyoruz.²⁰

¹⁹ *Hayat Gazetesi, 1905, No-53-67.*

²⁰ Yusuf Akçuraoğlu, *Türk İli*, İstanbul, 1990, s. 441.

Difai partisinin ideolojisi ve stratejisini incelediğimizde 1912 16 Mart (A/59 numaralı) kararnamesi ile karşılaşırız. Bu kararname hali-hazırda Bakü'de yerleşen arşivde tutulmaktadır. Kararnamede şu yazılara rastlıyoruz: “Güçlü askeri güce sahip, aynı zamanda yeni silahlarla ve toplarla temin edilmiş Taşnak partisi bir taraftan silah gücü ile tüm Ermenileri, diğer taraftan da Kafkas hükümetini kendine tabii tutup amaçlarına ulaşmaya çalışırdılar. Onların esas amaçları Kafkasya'da yaşayan tüm Müslümanları katlettikten sonra onların topraklarını işgal etmektir. Ermenilerin düşündükleri, amaçlarına ulaştıktan sonra Kafkasya'da Ermeni halkı için milli ve bağımsız bir devlet yaratmaktır. Difai partisinin esas amacı Kafkasya'da yaşayan tüm halklar arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Eğer Taşnak partisi namus ve samimiyetle kendi hareket ve faaliyetlerinin gerçek programını açık söylerse, eğer bu program Kafkasya'da yaşayan tüm halkların özgürlük ve bağımsızlığına zarar vermezse, o zaman biz kendi birlik elimizi her zaman ona uzatmaya hazırız. Aksine, öncelerde olduğu gibi, Müslümanların üzerine hain ve gaddarcasına baskınlar ederlerse, bizden de istemediği cevabı alır ve Kafkasya tamamen bitmez tükenmez kanlı sahne halini alır. Taşnak partisi bilsin ki, hiçbir zaman biz kendi milletimizin kötülüğü üzerinde Ermeni milletinin mutluluk ve refah kurmasına izin vermeyiz”.

Bundan başka Ahmet bey Azerbaycan'ın vilayetlerini dolaşmaya başlamıştı. İlk olarak Azerbaycan'ın ikinci başkenti sayılan Gence'ye gitti. Gence'de tanınmış vatanseverlerle görüşerek orada “Difai” teşkilatını yarattı. Karabag'da Şuşa'da da Difai teşkilatı yaratıldı. Böylece Azerbaycan'ın Ermeniler baskın eden vilayetlerinde yaratılan Difai teşkilatı Ermeni silahlı birliklerine karşı mücadeleye başladı.

Gence'de çıkan olaylara baktığımızda Taşnakların yaptığı vahşilikleri görmekteyiz. O bölgelerdeki Rus askerleri, polisler ve jandarmalar Türklerin katledilmesini kenardan izliyorlardı. Öyle ki, Ermeniler Türkler tarafından sıkıştırıldı, hemen onlara yardım ediyorlardı. Difai partisi bu savaşın karşısını almak için büyük rol oynuyordu. Burada Difai teşkilatına halk arasında sözü geçen adamlardan biri olan Aliakber bey Refibeyli önderlik etmekteydi. Taşnaklar Refibeyli önderliğindeki isyanda yenilmeye başladılar. Ermeniler yaptıkları vahşiliklerin karşılığını gördüler. Karabağ, Bakü ve Şamahı vilayetlerinde de savaş üstünlüğü Azerbaycanlıların tarafına geçmeye başlıyordu. Rus hükümetinin Kafkasya'da olan yüksek vazifeli memurları artık silahın geriye döndüğünü anlamıştı. Ermeniler korku ve telaşa kapılmışlardı. Bu zaman baş kumandan Bauer askeri kumandanlar ile ve başka tanınmış şahıslarla birlikte Aliakber beyin yanına gelerek baskınların durdurulmasını

istediler. Uzun süren görüşmelerden sonra Aliakber bey bazı şartlarla savaşı durdurmaya söz verdi.

Bundan sonra Tiflis'te, Bakü'de, Şuşa'da, Şamahı'da ve Gence'de Rusya'nın yüksek rütbeli memurlarının aracılığı ile Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında barışın yapılması için konferanslar yapıldı. 1906 Şubatın 20'sinde Tiflis'te Vorontsov Taşkov tarafından hazırlanmış Ermeni-Müslüman barış konferansı yapıldı. Barış konferansının amacı Kafkasya'da savaş ve kanlı olayları durdurmak ve bu olaylara çözüm aramak idi. Konferansa Kafkasya komiseri Vorontsov Taşkov, İslam delegelerinden Ahmet bey Agayev, Kerbelayı İsrafil Hacıyev, Alimerdan Bey Topçubaşov, Adil Han Ziyadhanov, Aliakber Bey Kasmemmedov ve Muhammet Ağa Vekilov ve diğerleri katılmıştı. Ermeni delegelerinden ise "Müsak" gazetesinin sahibi Kalantar, Hatisov, Museksyan, Arekelyan ve Muradyan ve diğerleri orada bulunmuşlardı. Konferansta ilk konuşma yapan Taşkov Kafkasya'daki bu savaşın sadece terörcü gurupların işine yaradığını vurgulamıştı. General Malama ise konuşmasında direkt olarak Taşnaksutyun partisini suçlu bularak onu suçlamıştı. Ve devletin böyle partilerin ortadan kaldırılması için yeşil düğmeye bastığını söylemiş ve Müslüman delegelerden "Aferin! Aferin!" alkışlarını almıştı.

Konferansta Müslümanlar için onların yaylaklara göç etmesi, Ermeniler için ise terör ve diğer zarar verici gurupların ortadan kaldırılması meseleleri tartışılarak en azından bir sonuca varılmıştı. Ondan sonra her iki tarafta bir az sakinlik yaranmıştı. Ama 1905 inkılabının getirdiği heyecanlar devam ediyordu. Artık Azerbaycanlılarla Ermeniler arasında barış oluşmuştu, ama Ermenileri Azerbaycanlıların aleyhine tahrik eden Çar Rusya'sının bühtanlarına karşı ne gibi tedbirler görülecekti? Difai partisinin önde gelenleri bu meseleni tartıştılar. Ermenileri Müslümanlara karşı tahrik eden Rus idaresinin yüksek rütbeli memurları ortadan kaldırılacaktı. Bu Difai partisinin kararı idi.

Bu karardan sonra tasarlanan "ortadan kaldıra" planı tek-tek uygulanmaya başlamıştı. İlk önce Şuşa'da Ermenilerin yaptıkları soykırım zamanı onlara yardım eden general Goloşanov'a ölüm kararı çıktı. Ve bu kararı uygulamak için Difai partisinin Şuşa'daki teşkilatı tarafından halk arasında kahramanlığı ile tanınan Hüseyin adlı birisi Tiflis'te Goloşanov'u öldürmek için görevlendiriliyor. Bir hafta içinde bu görev tamamlanıyor. Bundan başka Şuşa'da olduğu zaman Ermenilere yardım eden Kreşçinski Samet adında birisi tarafından evinin önünde öldürülüyor. Böylece "siyah liste"de isimleri geçen kişiler sırasıyla

ortadan kaldırılıyor. Tüm bunları Azerbaycan'da bağımsızlık uğrunda mücadelenin başlangıcı gibi değerlendire biliriz.

Bakü, Gence ve Nahçıvan gibi merkezlerde şube ve teşkilat kurarak mücadele eden Difai partisi, 1908 yılında Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmasından sonra dağılmıştır. Difai partisi etrafında birleşmiş ve birlikte çalışmış olan o devrin aydın ve milliyetçi unsurları bu defa 1911'de Bakü'de kurulan Müsavat partisi etrafında toplandılar. Müsavat partisi, Mehmet Emin Resulzade liderliğinde Azerbaycan İstiklal hareketini hazırlayan parti oldu. Müsavat partisinin lideri ve Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının yayın organı "Açık Söz" gazetesinin baş yazarı M.E.Resulzade bütün Rusya Müslümanlarına hitap eden bir yazısında savaşı kazanan devletin dahi "Milliyet fikrini küçümsemeyeceğini" öne sürerek "bağımsız milletler olarak var olmak isteyen milli toplumların, her şeyden önce, kendilerini bilmeleri, belirli fikirler ve gayeler etrafında birleşmeleri gerektiğini, bu güç ve inançtan yoksun toplumların kimseye söz dinletemeyeceğini" hatırlatıyordu. 1905-1906 Ermeni-Müslüman savaşından sonra ortalık biraz sakinleşmeye başladı. Buna sebep olarak Rusların Ermenileri Azerbaycan'dan sonra tekrar Türkiye aleyhine kullanma politikası olabilir. 20.yy başlarında Ermeni nüfusunun Azerbaycan'da artması his olunmuştu. Buna sebep 1894-1896 ve 1914-1916 senelerindeki Osmanlı'da Ermeniler ve Türkler arasında yapılan savaşlar sonucunda yüz binlerle Ermeni'nin Türkiye ve İran'dan Azerbaycan topraklarına göç etme olayıdır. Osmanlı'da Ermeni olayları 1908 Genç Türk devriminden sonra yeniden kızışmaya başladı. 1912-1914 senelerinde Osmanlı imparatorluğunun zayıflaması, Balkanlarda bağımsızlık mücadelesinin kuvvetlenmesi "Ermeni Olayları" nı daha da körükledi. Bu olaylarda emperyalist devletlerin emelleri ve kurdukları oyunlar sergilenmekteydi. Ermeniler yine tahrik edilerek Müslüman Türklere saldırılar düzenlemeye başladılar. Çoluk çocuk demeden hepsini katleden gözü dönmüş Taşnaklar emperyalist devletlerin kuklası haline gelmişlerdi. Taşnaklar Doğu Anadolu'da, esasen Erzurum, Ardahan, Kars, Ağrı ve Iğdır illerinde geniş çaplı katliamlar yapmışlardı. Iğdır ve köyleri 1915-1920 yıllarında Ermeni tecavüzüne en yoğun maruz kalan bölgelerden biridir. O dönemde Iğdır halkının büyük kısmı (seksen binden fazla) katledilmiş, sağ kalanlar ise kendi yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardı.²¹ Sultan Hamit'ten sonra bu bölgeleri denetlemeye başlayan Talat paşa yapılan bu vahşilikleri durdurmak için 1915'te mücadeleye başladı. Savaş halinde olan Türkiye'de Ermenilerden çok Müslüman Türkler katledilmişti. Türklerden

²¹ Cevat GİYASI, *Azerbaycan Kültür Dergisi, Ankara, s. 43.*

katledilenlerin içerisinde kadınlar, çocuklar ve yaşlılar çoğunlukta idi. Çünkü Kurtuluş mücadelesi veren Türk halkı savaştayken köylerde tek başına kalan bu insanlar vahşi Taşnaklar tarafından katledilmişti. Ermeni Taşnaklardan ölenler ise tam savaşa hazırlıklı bir vaziyette olan Hınçak ve Taşnak partisinin askerleriydi. Açıkça görülmektedir ki, Taşnaklar saldırgan ve Türkler ise müdafaacı (savunmacı) rolünü oynamışlar. Savaş halinde yapılan bu olaylar asla “soykırım” adlanamaz. Maksudum, bu talihsiz insanların, Ermeni olsun Türk olsun, yaşadığı acıları tekrar ortaya koymak değildir. Fakat, Ermenileri nasıl insafsızca kullandıklarını burada bir defa belirtmek istedim. Bilindiği gibi bir insan düşmanını iki yolla yıkar: Birincisi, yiğitçe mücadele edip rakibini yenmektir. İkincisi ise, pek yiğitçe olmayan, dolambaçlı yollarla ve içeriden yıkmaktır. Osmanlı Türkiye’sini, İngiltere, Fransa ve Rusya bu ikinci yolla yıkmak istemişlerdir. Osmanlı’daki azınlıklara, özellikle Ermenilere el atıp Osmanlı Türkiye’sini yıkmada bir maşa olarak kullanmışlardır. Osmanlı devletini parçalamak isteyen emperyalist devletlerin bir maşa olarak Ermenileri kullanmaları ve ortaya çıkan üzücü gelişmeler siparişçi tarihçiler tarafından saptırılarak yazıldığı için pek çok Ermeni, olayların gerçek yüzünü öğrenememiştir. Bu yanlış bilgilerle donanmış Ermeniler, objektif bilim adamlarının yazdığı eserlere tahammül edemeyerek onları ölümle tehdit etmişlerdir. Bu ise Ermeni tarihini araştırıp yazmak isteyen bilim adamlarını bu sahadan uzaklaştırmıştır. Neticede Ermenilerin son iki asırlık tarihleri objektif bir şekilde ortaya konamamıştır. Ermeni tarihçileri ile Ermeni tarihini siparişe yazan kişiler Türk bilim adamları tarafından belgesel ilmi tartışmaya davet edildikleri halde bu davete Prof. Dr. Levon Maraşlian hariç hiç kimse icabet etmemiştir. Dolayısıyla, Ermenilerin kendi tarihleri hakkında, özellikle Türklere yönelik ithamları ile ilgili gerçekleri kendilerine anlatmak mümkün olmamıştır.

Tekrar Kafkasya’ya döndüğümüzde karşılaşacağımız bu dönemin en önemli olayı 1917 ihtilali idi. 7 Kasım 1917’de bir ihtilal ile iktidarı ele geçiren Bolşevikler Güney Kafkasya’da istiklal yoluna giren milletlerin (Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler) tekrar Rus idaresinde olmakla burada Bolşevik rejimini yerleştirmek istiyorlardı. Bolşevikler Sovyet ekonomisinin ayakta durabilmesi için Bakü petrolünün mutlaka ele geçirilmesini düşünüyorlardı. 1917 ihtilalinden sonra Lenin ve Stalin imzasıyla yayımlanan Rusya milletlerinin Hakları Beyannamesi Azerbaycanlılara umut ışığı yaktı. Tüm Türk illerinde olduğu gibi Azerbaycan’da da siyasi faaliyetler hızlandı. Ülkede güçlenen milli direniş Rusya’nın bölgede başka faktörler aramasına sebep oldu. Rusya’yı bu arayış içine iten diğer önemli bir sebepte Bakü’nün önemi idi. 1825 yıllarında 2500 kadar nüfusa sahip olan Bakü 19.yy sonunda 200.000 nüfusa sahip büyük bir sanayi, ticaret ve kültür merkezi olmuştu.

Nüfusun artışına tamamen Bakü petrollerinin ortaya çıkışı sebep teşkil etmiştir. 1864-1892 yıllarında 35 milyon rublelik petrol ithal eden bir ülke olan Çar Rusya'sı, Bakü petrolünün işletilmeye başlamasıyla yılda 40 milyon rublelik petrol ihraç eden bir ülke haline gelmiştir. O güne kadar önemli bir merkez olan Gence, yerini Bakü'ye bıraktı. Batılı anlamda bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bakü'de büyük sermaye, genellikle bölgede yatırım yapan Belçika, Danimarka, Fransa, İsveç, Almanya ve İngiltere gibi devletlere ait kuruluşları elindeydi. Orta sınıfı ise Azerbaycanlılar oluşturmaktaydı. Bakü'de Azerbaycanlıların ekonomik gelişmeleri engellenmeye çalışılırken, Ermeni sermayedarları desteklenmekteydi.²² Bolşevikler her hamlede Azerbaycanlılara mani oluyorlardı. Komünist hükümeti her ne pahasına olursa olsun Bakü petrollerini elde edebilmek için Lenin tarafından Ermeni asilli Stepan Şaumyan, Kafkasya Olağanüstü Komiserliğine tayin edilerek bölgeye gönderildi.²³

30 Aralık 1917 11 Ocak 1918 tarihlerinde kendisine Lenin ve Stalin'in imzaladıkları bir kararname verilerek, Şaumyan'ın Kafkasya'da Sovyet rejimini kurması, Doğu Anadolu'da Rusya himayesinde bir Ermenistan devletinin kurulması istenmişti. Şaumyan başlangıçta Tiflis'i çalışma bölgesi seçmişse de Gürcü Menşevikler karşısında tutunamamış ve buradan Bakü'ye geçmişti. Bu sırada Bakü 1917 Ekim ayından beri Ermeni Taşnakları ile Biçerakov komutasındaki Rus kuvvetlerinin kontrolünde idi. 1917 Aralık ayında milliyetçi Ermeni olan G.H.Korganov'un önderliği ile yaratılmış askeri-devrimci komitesi Tiflis'ten Bakü'ye getirildi.²⁴ Bolşevikler askeri güçlerini artırmak için çaba sarf ediyorlardı. S.Şaumyan bu silahlanmaya önderlik etmekteydi. Yakın Doğu cephesinden geri dönen 8 bin Ermeni askeri Bakü'de tutuldu. 1918 Mart ayının başlarında Bolşeviklerin ve Taşnakların Bakü'de topladıkları silahlı güçlerin sayısı 20 bin kişiye ulaşmaktaydı.²⁵

Bakü'de Bolşeviklerin ve Ermeni partilerinin en güçlü rakibi müsavatçılar idi. Müsavatçıların özerklik için mücadele etmeleri Bakü Sovyet'ini çok rahatsız ediyordu. Bolşevikler ve Taşnaklar soykırım yapmakla Bakü'de Müsavatın gücünü kırmak umudunu taşıyorlardı.

²² Zeyneloğlu Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924, s. 193.

²³ A.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 332

²⁴ Tofik Mustafazade, *Genel Tarih*, 4.cilt, Bakü, 1998, s.29.

²⁵ T.Mustafazade, a.g.e., s.30.

Mart olaylarından önce 1918 Ocak'ta Bakü'ye gelmiş Müslüman bölüğünün kumandanı general Talişinski Bolşevikler tarafından hapis edildi. Ermeniler bu olayı kullanarak Müslümanları Bolşeviklere karşı silahlı isyana tahrik etmeye çalışmışlardı. Bakü'de yerleşen Şaumyan ile işbirliği halinde olan Ermeni komiteleri Kafkasya'da tedhiş faaliyetlerine devam ediyorlardı. Şaumyan Bakü'deki petrol kuyularında çalışan işçilere ve Taşnaksutyun yanlısı Ermenilere dayanarak Bakü'nün kontrolünü ele geçirdi. Şaumyan Bakü'de Bolşevik-Ermeni işbirliği ile "Bakü Komünü" denen yönetimini kurdu ve %70'i Ermenilerden oluşan Kızıl Muhafızlar adıyla Bolşevik alaylarını teşkil etti. Bakü'de bulunan Ermeni ve Rus alaylarını eline geçiren S.Şaumyan Azerbaycan için özerklik isteyen Türk milliyetçi teşkilatına: "Azerbaycan'ın özerkliğini isteyen milliyetçiler neticede hayal kırıklığı bulurlar" şeklinde cevap vermişti. Şaumyan Transkafkasya'da Bolşeviklerin etkisini güçlendirmek için bir takım stratejiler belirlemeye başladı. Bakü'deki Mart olayları Şaumyan'ın stratejilerinin ürünüydü.

1918 Mart 24'te Lenkeran'a giden Müslümanlardan oluşan "Evelina" gemisinin Şaumyan'ın önderlik ettiği Bolşeviklerce durdurulması ve silahlarının ellerinden alınması olayları daha da şiddetlendirdi. Bakü'de çok az miktarda silahlı Azerbaycan askeri bulunmaktaydı. Şaumyan olayı başlatmak için bahane arıyordu ve bunu bahane eden Şaumyan Ermenilerle Rusları Azerbaycanlılara karşı saldırıya teşvik etti. Şaumyan'ın emriyle Bakü'de Türk mahallelerine saldıran Bolşevik Kızıl Muhafızlar ve Taşnaksutyun Ermeni kuvvetleri el ele vererek ağır top ateşinin arkasından yağmalama, kundaklama ve öldürme hareketlerine giriştiler. 30-31 Mart 1 Nisan 1918 tarihlerinde üç gün üç gece devam eden korkunç katliamlarda 12.000 kadar Azerbaycanlıyı katlettiler. Bundan başka "Taze-Pir" mescidini, harp gemilerinden Müslüman semtine yağdırdıkları patlayıcılarla harap etmiş, bir Türk mimarisi şaheserlerinden olan ananevi "Cemiyeti Hayriyye" binasını, Açık Söz ve Kaspî gazeteleri binalarını ve matbaasını yakmışlardı. 1918 Mart olaylarındaki Ermeni Taşnakların yaptıkları vahşilikleri kendi gözleri ile görmüş İran inkılapçılarından Mircefer Pişeveri kendi hatıralarında yazıyor: "Ben 1918 Mart ayında Taşnakların vahşiliklerini, 10 binlerce günahsız insanların öldürülmesi ve yakılmasını kendi gözlerimle görmüştüm. Bu çok korkunç ve nefrete değer bir olay idi."²⁶ Bakü'deki Mart olaylarını yazdığı bir makalede A.H.Arslanian şu şekilde ifade etmektedir. "Transkafkasya Federatif Cumhuriyetinin otoritesi Bakü tarafından reddedilmişti. Bununla birlikte Mart 1918'e kadar hiçbir milli, siyasi veya

²⁶ Mircefer Pişeveri, *Seçilmiş eserleri*, 1965, s.398.

askeri teşkilat şehrin kontrolünde değildi. Petrograt'taki yeni Bolşevik rejimini tanıyan Bakü Sovyet'i en yüksek otorite olduğunu iddia etmekte idi. Ancak Bolşevikler Sovyet icra komitesi içinde azınlıkta idiler. Sovyet devrimcilerin ve Ermenilerin desteğiyle Kafkas işleri olağanüstü komiseri Stephan Şaumyan'ın Sovyet icra komitesine hakim olmalarını sağladı." Bununla yetinmeyen Şaumyan, Milli Azerbaycan hareketini bir daha diriltmemek üzere boğmak için arkadaşı Çaparidze, Ermeni Amazasp, Avetisov ve Rus topçu subayı Petrofla birlikte Şemahı, Kürdemir, Lenkeran, Salyan, Guba, ve Nevahi kazalarında aynı vahşetle Müslümanları kılıçtan geçirmiş ve Gence'nin kapılarına dayanmışlardı. Canını kurtarabilenler panik içinde şehri terk ederek Gence'ye sığınmaya çalıştılar. Azerbaycan'ın ikinci başkenti olan Gence halkının kahramanca savunmaları sonucu Bolşevik Rus ve Taşnak Ermeni ittifakı kuvvetleri geri püskürtülmüş ve son çare olarak Osmanlı hükümetine başvurularak, Azerbaycan halkının geleceği için yardım istenmişti.

"Mart Olayları"ndan sonra Azerbaycanlılar artık özerklik yerine ayrılıktan bahsetmeye ve ümitlerini Rus devrimi yerine Türkiye'nin desteğine bağlamaya başladılar. Bu arada Güney Kafkasya'yı Gürcülerin, Azerbaycanlıların ve Ermenilerin temsilcilerinden oluşan Tiflis'teki Seym meclisi ve onun yönetim organı Maveraya-yı Kafkas Komiserliği idare ediyordu. Tiflis'teki Seym Meclisinin delegelerinin üçte bir kısmı Ermeniler olduğu için Seym Meclisi Mart olaylarının önünü kese bilmedi. Meclise ait düzenli bir ordu da yoktu. Azerbaycanlılar için tek çıkış yolu Osmanlı ordusundan yardım istemektir.

Rusya Kafkasya'da bu tür faaliyetleri organize ederken, diğer taraftan 20 Aralık 1917 tarihinde başlamış olan Brest-Litovsk sulh görüşmelerini de oyalamaya başlamıştı. Diğer yandan Rus işgalinde bulunan bölgelerdeki Ermenilerin Türklere karşı giriştikleri katliamlarla ilgili Osmanlı imparatorluğunun yaptığı teşebbüsler devamlı olarak cevapsız bırakılmaktaydı.

Bu sırada Tiflis ve Erivan'dan idare edilen Ermeni kolordusu, 1918 yılı başında Çarlık ordusu komutanlarından General Nazarbekyan idaresinde 16.000 kişilik 3 tümen, 1.000 kişilik bir süvari tugayı ve 4.000 kişilik gönüllü milis alaylarından oluşuyordu. Andranik Ozanyan idaresindeki Ermeni kuvvetleri, Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'de Türkleri imha hareketine girişmişlerdi.

Kış ortasında olmasına rağmen, Vehib Paşa komutasındaki Osmanlı 3. Ordusu 5 Şubat 1918'de Bitlis'ten Tirebolu'ya uzanan hattın doğusunda Ermenilere karşı altı koldan başlattığı harekate başarıyla devam etti. 7 Şubatta Kelkit, 13 Şubatta Erzincan, 19 Şubatta Bayburt, 22 Şubatta Tercan, 24 Şubatta Trabzon, 12 Martta Erzurum, Malazgirt ve Hınıs, 15 Martta Oltu, 16 Martta Köprüköy ve Tortum, 8 Nisanda Van şehri kurtarıldı. Böylece Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgeleri düşmandan temizlendi. Ne var ki, Ermeniler Türk ordusu önünde süratle kaçarken en korkunç cinayetleri işlemekten ve yakıp yıkmaktan da geri durmadılar.

Türk hareketinin başlaması üzerine Odişelida, Maveraya-yı Kafkas Seym'ini acele olarak toplantıya çağırdı. 1-3 Mart tarihleri arasında toplanan Seym, Türkiye ile sulh görüşmelerinin başlamasını kabul etmişti. Ancak tam bu sırada Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmış (3 Mart 1918) ve bu antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesi kararlaştırılmıştı. Antlaşmayla ilgili olarak Karahan'dan alınan telgraf Seym'in tekrar görüşmeleri kesmesine sebep oldu ve ayrıca Brest-Litovsk antlaşmasını tanımadığını ilan etti. Vehib Paşa 10 Martta radyo yoluyla ve Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasını istemiş, Maveraya-yı Kafkas Seym'ini daha da zor duruma düşürmüştü. Görüşmeye yanaşan Seym, kalabalık bir heyeti Çhenkel'in başkanlığında Trabzon'a gönderdi. 43 kişilik heyette Kafkas Müslümanlarını temsilen, Mehmet Emin Resulzade, İbrahim Haydarov, Haydar Bey Ayaşinzade, Mehmet Hasan Hacinski, Ekber Ağa Şeyhülislamov, Mir Mahmut Mehtiyev gibi önemli kişiler yer almaktaydı.²⁷ 14 Mart -14 Nisan tarihleri arasında yapılan Trabzon konferansı sırasında Türk heyeti başkanı Miralay Hüseyin Rauf Bey ile Maveraya-yı Kafkas Seymi heyetinde yer alan Türk ve Müslüman temsilciler arasında gizli görüşmelerde yapılmıştı.

Bu toplantılar sırasında, Kafkas Müslümanlarının Türk ordusunu beklediklerini, oradaki anlaşmazlıkların ancak Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesiyle halledilebileceğini, İngilizlerin Ermenileri teşkilatlandırdıkları, Bolşevik nüfusunun yayılmasının Müslümanlar için tehlikeli olacağı Müslüman delegeler tarafından Hüseyin Rauf Bey'e anlatılmıştı.²⁸ Osmanlı devleti Brest-Litovsk Antlaşmasına dayanarak Trabzon'da bulunan Maveraya-yı Kafkas barış heyetinden Elviye-i Selase'nin derhal boşaltılmasını istedi. Gürcüler Batum'un, Ermeniler ise Kars ve Ardahan'ın kendilerinde kalmasını ısrar etmekteydiler. Bunun üzerinde

²⁷ A.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.364.

²⁸ A. Kurat, *a.g.e.*,s.364.

daha fazla zaman kaybetmek istemeyen 3.Ordu komutanı tekrar harekate başladı. Zira Türk ordusu önünden çekilen Ermenilerin Kars, Sarıkamış ve köylerinde katliamlara başladıkları haberi alınmaktaydı. Sonraları Ermeni çetelerinin 1918 Martının ilk haftasından Nisan sonuna kadar 55 gün içinde Sarıkamış ve Kağızman kazalarıyla Kars'ta, Şüregel ve Zaruşat bölgelerinde bulunan köylere top ve makineli tüfeklerle saldırarak 20.000'den fazla Türk'ü tüyler ürpertici usullerle ve beşikteki çocuğa kadar katlettikleri anlaşılmıştır.

Zayıf direnişten sonra 3 Nisan 1918'de Ardahan, 14 Nisan 1918'de Batum, 5 Nisanda Sarıkamış ve 25 Nisanda da Kars kırk yıllık esaretten sonra Osmanlıya tekrar birleştirildi. Buradaki Ermeni kuvvetleri Nazarbekyan komutasında direnmeye çalıştılsa da mağlup olarak geri çekildiler.²⁹ Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Elvie-i Selase'de 14 Temmuz 1918'de başlayan ve birkaç günde tamamlanan halk oylamasında halkın ezici bir çoğunluğu Türk idaresinden başka bir idare istemediklerini açıkça ortaya koymuşlardır.

Elviye-i Selase'nin kurtarılmasından sonra 3.Ordu Ermenileri takip ederek Güneye doğru uzanan demiryolu hattını, 16 Mayıs'ta Gümrü, 21 Mayıs'ta Serdarabat ve 28 Mayıs'ta Karakilise'yi aldı. Türk ordusu Nahçıvan ve Tebriz'i alarak buralarda asayişini sağladı. Bu sırada 22 Nisan günü Tiflis Meclisi Maveray-yı Federatif Cumhuriyetini ilan etti. Türk ordusunun bu enerjik hareketi ile Kars, Ardahan, ve Batum'u alması Tiflis'teki Maveray-yı Kafkas Federal Cumhuriyetini bu defa Batum'da Türkiye ile yeniden barış görüşmelerine başlamaya mecbur bıraktı. Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetini oluşturan Gürcü, Azerbaycanlı ve Ermeniler arasındaki ihtilaflar gittikçe büyümekteydi. Osmanlı diplomasisi halihazırda Kafkasya'da bağımsızlığın ilan edilmesi yönünde bir strateji izliyordu. Türkiye bunun üzerine Cumhuriyeti oluşturan üç devletin ayrı ayrı istiklallerini ilan etmesini talep etti.³⁰ Gürcüler bağımsızlık konusunda Azerbaycanlılara katılınca Ermeniler için başka seçenek kalmamıştı. Transkafkasya Federasyonunun çözülme nedenleri Azerbaycan Ermenistan çelişkisi, Azerbaycanlıların Osmanlı devleti ile yakınlığı, en önemlisi ise Ermeni ve Gürcülerin Brest-Litovsk antlaşmasıyla Batum, Kars ve Ardahan ile birlikte 1914'ten beri işgal edilen toprakların Osmanlılara geri verilmesi talebinin reddedilmesini isterken, Azerbaycanlıların bu talebi kabul etmeleri olarak sıralaya bileriz. Şaumyan yönetimindeki Bolşevik ve Ermenilerin yaptıkları katliamlar Türkiye'de duyulmuş ve bunun üzerine Batum konferansı Sulh Heyeti Başkanı Halil Bey, 26 Mayıs 1918 tarihinde Kafkas-ardı sulh heyetine bir memorandum

²⁹ Mücib Kemalyeri, *Çanakkale Ruhu nasıl doğdu*, İstanbul, 1972, s.145.

³⁰ A.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.476.

vermişti.³¹ Böylece bu çözülmeyen sonra 26 Mayıs 1918'de üç bağımsız cumhuriyet ayrılarak kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bu üç yeni cumhuriyetin temsilcileri Batum'da Türkiye heyeti ile yaptıkları müzakereler sonunda ayrı-ayrı barış anlaşmaları imzaladılar. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın Bağımsızlığı ilan edildikten sonra Fethali Han Hoyski tarafından kurulan hükümet ilk devletlerarası paktı Türkiye hükümeti ile Batum'da 4 Haziran 1918'de imzalamıştı. Türkiye bu anlaşmalarla Gürcistan ve Ermenistan'la hudut meselelerini halletmişti. Bu sırada güçlü bir orduya sahip olmayan Azerbaycan cumhuriyeti zor anlar yaşıyordu. Bir taraftan Bakü'yü elinde tutan Şaumyan'a bağlı Bolşevik ve Ermeni kuvvetleri Gence istikametinde yayılıyor, diğer taraftan da Dağlık Karabağ, Erivan ve Nahçıvan bölgelerine saldırılar düzenleyen Ermeniler, Azerbaycan Türklerini göçe zorluyorlardı. Azerbaycanlılara karşı yapılan bu saldırılar Temmuz 1918'e kadar devam etmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edildiği dönemde milli ordu yok denecek durumda idi. Bağımsızlığın ilan edildiği dönemde gerek Azerbaycan cumhuriyeti sınırları içinde gerekse Kafkasya'da yaşanan gelişmelerle vakit geçirmeden güçlü bir ordunun kurulması gerekiyordu. Bakü şehrinde yönetimi silah gücü ile ele geçirmiş olan Bakü Sovyeti'ne bağlı müttefik Bolşevik-Taşnak güçleri Gence üzerine harekete geçme hazırlığında iken diğer taraftan Bakü petrollerinde kontrolü ele geçirmeye çalışan Almanya Gürcistan topraklarındaki askeri varlığını güçlendirmiş ve Azerbaycan cumhuriyetine yönelik baskılarını artırmaya başlamıştı. Bu durum karşısında Kafkas İslam Ordusu'nun gücüyle Bolşevik-Taşnak güçlerine karşı savaşmanın imkansızlığını 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelmiş olan Nuri Paşa da kabul ediyordu.

Azerbaycan bağımsızlık hareketi liderinin daveti ile Azerbaycan cumhuriyetine gönderilen ve çekirdeğini genellikle Azerbaycanlıların oluşturacağı Kafkas İslam Ordusunu kurmakla görevli olan Nuri Paşa Gence'ye gelir gelmez siyasi durum ve askeri teşkilatla yakından ilgilenmiş ve durumu Kerim Bey Vekilov ile Batum'da bulunan 3.Ordu Komutanı Vehib Paşa'ya bildirmişti. Bu raporda, Azerbaycanlılardan oluşturulan kolordunun sayıca az olduğu ve böyle bir güçle Bakü'nün kurtarılmasının pek mümkün olmadığı ifade ediliyordu.³²

³¹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul,1975, s.257; Mirza Bala "300.000 göçmen", *Azerbaycan*. Sayı:44 (Aralık 1954) s.5.

³² *Türkiye Silahlı Kuvvetleri Askeri Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı, ATASE Arşivi Klasör 3819, dosya 6, Fihrist 1.*

Azerbaycan cumhuriyeti yöneticileri bu durum karşısında şu kanaate geldiler ki, Osmanlı devletinin ciddi yardımı sağlamadan Azerbaycan cumhuriyeti topraklarında giderek yayılmakta olan iç savaşa son vermek ve bağımsızlığı koruyacak bir ordunun kurulması şimdilik mümkün görülüyor. Esasen, Osmanlı Devletinin askeri yardımını sağlayacak olan gerekli hukuki alt yapı da 4 Haziran 1918'de Batum'da taraflar arasında imzalanan antlaşma ile oluşturulmuştur. Söz konusu antlaşmanın 4.maddesinde "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti şayet ülkede asayişin temin edemez ve toprak bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehlike baş gösterecek olursa, Osmanlı Devleti bu ülkeye askeri yardımda bulunacaktır" ifadesi yer almaktadır.³³

Azerbaycan hükümetinin yetkili şahısları M.E.Resultzade, Dışişleri Bakanı Memmedhasan Hacinski ve Osmanlı hükümeti tarafından Adliye bakanı Halil Bey, 3.Ordunun kumandanı Vehib Paşa arasında imzalanan yardım antlaşmasına göre 5.Kafkas Fırkası Gümrü ve Kazak yönünde Azerbaycanlılara yardım etmek için harekete geçmişti. Buna göre Nuri Paşa Azerbaycan cumhuriyetine gelecek birliklerin her türlü faaliyetini üstlenecek ve ayrıca Kafkas İslam Ordusu bünyesinde olan birliklerin teşkilat işleri ile de meşgul olacaktı. Azerbaycan'ın yardım talebini derhal kabul edip Osmanlı hükümetinin gönderdiği kuvvetlerle birlikte Azerbaycan Milli kuvvetleri Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusunu teşkil ettiler. Kafkas İslam Ordusu Gence üzerine yürüyen Bakü Sovyeti'nin askeri birliklerini geriye püskürttü. Haziran'ın 27'sinden Temmuzun 1'e kadar Göyçay'da çıkan savaşta Bolşevikler mağlup edildi. Türklerin kurdukları İslam Ordusu Bakü'ye taraf harekete başladı. Temmuzun sonlarında Bakü'nün etrafına toplandı. Temmuzun 20'de stratejik önemi olan Şamahı kurtarıldı. Bu tarihten sonra Bakü'ye doğru ilerleyen Osmanlı Ordusu hareketini durdurduğu için İngiliz generali Denstervilin kumandanlık ettiği İngiliz ordusu ve İran'da general Biçerakov'un önderlik ettiği askeri grup Bakü'yü işgal etti. Bu devrede Bakü'de Merkezi Hazar (Sentrokaspi) hükümeti kuruldu. Sentrokaspi hükümeti Menşevik-Taşnak bloğunun eseri idi. Sentrokaspi yöneticileri şehri ellerinde tutmak için Almanya ve İngiltere'yi devreye sokmaya çalışıyorlardı. İngiliz general Denstervil Bakü'de Ermeniler tarafından büyük sevinçle karşılandı. Ama Denstervil Bakü'de biraz kaldıktan sonra Sentrokaspi hükümetinin oyuncak hükümet olduğunu anladı. Bu dönemde Almanya Türklerin Bakü'yü tutmasından ihtiyat ediyordu. Bundan dolayı 1918 ağustosun 28'de Berlin'de "Bakü Meselesi" ile alakalı gizli Sovyet-Alman sözleşmesi imzalandı. Almanya

³³ Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-20*, Bakü, 1993.

Osmanlı kuvvetlerinin Bakü'ye girmesine mani olacağını, Rusya da petrol ihracatını artıracığını ve çıkarılan petrolün 1/4 hissesinin Almanya'ya verileceğini kararlaştırıyordu. Bu saziş Türkiye ve Azerbaycanlılar tarafından çok üzücü bir şekilde karşılandı. 12 Eylül 1912'de Azerbaycan hükümetinin itiraz notası Türkiye'deki Almanya konsolosluğuna takdim edildi. Eylül'ün başlarında savaşta vaziyetin Antanta'nın lehine değişmesi Almanya'yı 27 Ağustos anlaşmasından ayrılmaya mecbur etti. Bakü'de iktidar elden ele geçmekte devam ediyordu. Bolşevikler gittikçe güç kaybediyordu. Bolşevikler Şaumyan önderliğinde gemiye binerek Heşterhan'a kaçmak ve oradaki Bolşeviklerle birleşmek istiyorlardı. Şaumyan ve 26 yoldaşı Bakü'yü işgal eden İngiliz kuvvetleri tarafından yakalanarak öldürülmüşlerdi.

Bakü'de savaş gittikçe büyümekteydi. Osmanlı ordusu tarafından yardım amacıyla Azerbaycan'a gönderilen 5.firka Bakü'de savaşın gittiği zaman gelmişti. Bundan başka bir Azerbaycan askeri gurubu daha var idi.³⁴ Nuri Paşa komutasında 400 subay ve 10.000 Mehmetçik Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımına koşmuştu. Kendini yabancı bir ülkede hissetmeyen bu ordu Azerbaycan gönüllü gurupları ile omuz omuza savaşmıştı. Çarpışmalar sırasında 30 subay 1000 er Azerbaycan Türk toprağı için şehit düştü. Azerbaycanlı gönüllülerin askeri eğitim seviyesi zayıf olduğundan onların kaybı Osmanlı askerlerinkinden üç-beş defa çok olmuştu. Kafkas İslam Ordusu çetin muharebeler sonunda Ermeni ve Rus askerlerini mağlup ederek, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtardılar. Bu olaylar karşısında Azerbaycan hükümeti Bakü'ye taşındı. Kafkas İslam Ordusu bir kısım kuvvetlerini Kuzey Kafkas cumhuriyetinin yardımına gönderirken, diğer kuvvetleriyle de Azerbaycan dahilinde faaliyet gösteren Ermeni çetelerini tedibe başladı.

Bilindiği gibi Nuri Paşa yalnız Azerbaycan cumhuriyetindeki askeri birliklerin değil, aynı zamanda Kafkas İslam Ordusu'nun da komutanıydı. Azerbaycan cumhuriyetinin bağımsızlığının ilan edildiği günlerde Azerbaycan ordusunun kurulması Nuri Paşa'nın komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun bünyesinde gerçekleştirilmeye başlamış ve Azerbaycan kolordusu bünyesindeki birlikler yönetim açısından Kafkas İslam Ordusu'na bağlanmıştı. Kısa bir süre sonra ise Azerbaycan kolordusu birlikleri tamamen Kafkas İslam Ordusu'na bağlanmıştı. Bu değişikliklerden sonra Nuri Paşa Azerbaycan Cumhuriyetinin kendi ordusunu kurma çalışmalarına hız verdi. Nuri Paşa 13 Ağustos 1918'de yayınladığı bir

³⁴ Rüşti, *Bakü yollarında*, Askeri dergi, No 93, s.78.

emirle, Azerbaycan cumhuriyetinde ordu kurma yetkisinin sadece kendisine ait olduğunu ifade etmişti.³⁵

Bazı tarihçiler Azerbaycan Cumhuriyetinde Harbiye Nazırlığı'nın 1 Eylül 1918'de kurulduğunu ve başkanlığına Fethali Han Hoylu'nun, yardımcılığına ise S.Mehmandarov'un getirildiğini ileri sürerler.³⁶ Daha sonra görev değişiklikleri nedeniyle general Sametağa Mehmandarov Harbiye bakanı, Aliğa Şihlinski ise Bakanın 1. Yardımcısı olmuştu. Osmanlı ordusu tarafından verilen yardımlarla Azerbaycan ordusu güçlenmekteydi.

Böyle bir durumda Ermeniler tekrar Azerbaycan topraklarına saldırılar düzenlemeye devam ediyorlardı. Ayrıca Ermeniler yeni kurulmuş devletleri için başkent aramakta idiler. Ermeni liderleri İrevan (Erivan) şehrini (nüfus itibarı ile Azerbaycanlılar çoğunlukta) başkent gibi görmek niyetinde idiler. Antlaşmalardan sonra Azerbaycan Milli Şurası bu konuda Ermenilere hak tanıdı. Şöyle bir razılık elde edildi. Azerbaycan Aleksandrapol kazası hudutlarında Ermeni devleti kurulmasına razıdır, İrevan şehri de bu şartla Ermenilere verilir ki, Gence kazasının bir kısmına, yani Karabağ'ın dağlık kısmına olan iddialarından vazgeçsinler. Bu adım Azerbaycan Milli Şurasının ve yeni kurulan Azerbaycan devletinin ilk hatalarından biri idi. Ermenilerin ise istekleri açık ve gizli yollarla eski Azerbaycan toprakları olan Zengezur'u, Nahçıvan'ı ve Karabağ'ın dağlık kısmını zaptetmekti.

Daha sonra Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 Birinci Dünya savaşı son veren Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Bu mütarekenin 11.maddesine göre Türk ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak mecburiyetinde kaldı. Bakü'deki Türk ordusu 17 Kasım 1918'de çekildi ve general Thomson komutasındaki İngiliz kuvvetleri şehre girdi. İngiliz kontrolündeki Bakü'ye tekrar dönen bir kısım Ruslar ve Ermeniler, şehrin kaderine hakim olmaya çalıştılar. Fakat General Thomson müttefikler adına Azerbaycan hükümetinin idarede kalmasını kabul ediyordu. Türk ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesini fırsat bilen Ermeniler, Andranik komutasında Karabağ'a saldırdılar. Ermenilerin katliam ve saldırıları, bölgedeki kuvvet dengesini bozacak duruma gelince Thomson'un müdahalesiyle durduruldular. Ermeniler, Nahçıvan ve Zengezur'da Azerbaycanlılara saldırılarını devam ettirdiler.

³⁵ ATASE. Klasör 3821, dosya 15, Fihrist 4.

³⁶ Aydın Balayev, *Azerbaycan Naçionalnoe Demokratikoeskoe dvijenie 1917-1920*, Baku, 1990.

Görüldüğü gibi Türk milletinin zalim düşmanı Andranik Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde Azerbaycan sınırlarını bozup ahaliye karşı toplu katliama başlamıştı. Ermeni terörist grupları Zengezur nüfusundan ya bölgeyi boşaltmalarını, ya da Ermenistan hükümetine tabi olmalarını talep ediyorlardı. Ama bölge nüfusu Andranik'in şu iğrenç talebini reddederek kendi topraklarının savunmasına kalktı. Taşnaklar 1918 sonlarında Zengezur'da 115, Cavanşir, Cebrayıl, Şuşa kazalarında 21, İrevan vilayetinde 60'dan çok Türk köyünü yağmaladılar. 100 binden çok Türk nüfusu kendi topraklarından kovuldu.³⁷ Taşnak teröristlerin Türklere karşı cinayetleri o kadar vahşi karakter almıştı ki, hatta o devirde şimdikinden farklı olarak Ermenistan hükümeti Türk halkının tartışılmaz katili menfur Andranik'ten imtina edip onun vahşilikleri için sorumluluk taşımadığını bildirmişti. Camalyan Azerbaycan cumhuriyetinin diplomatik delegesinin sorusuna şöyle cevap vermişti: "Andranik'in ordusunun Azerbaycan cumhuriyetinin sınırlarına sokulması hakkında 15 Ağustos tarihli 461 Numaralı resmi mektubunuzun alındığını ve benim hükümete gönderildiğini onaylayarak, şahsen kendi tarafımdan size bildiriyorum ki, hem Andranik, hem de onun ordusu ayrı-ayrı Ermeni komutanlarının kararı ile artık çoktan Ermeni ordusu sıralarından ve listesinden çıkarılmıştır. Bundan sonra onlar Ermenistan yönetimine, onun görevli şahıslarına tabi olmaktan imtina etmişler. Böylece Andranik ve onun ordusunun Ermenistan milli ordusu ile ve devlet organları ile hiçbir ilişkisi yoktur ve Ermenistan hükümeti onların hareketlerinden sorumluluk taşımıyor."³⁸ Son zamanlar Ermenistan'ın şehir ve köylerinde "tek kulak paşa"ya heykel diken adamlar herhalde o devirdeki Ermenistan hükümetinin yukarıda denilen beyanatından habersiz değillerdir.³⁹ Ermenistan hükümetinin Andranik'e bağlı cinayetleri kendi üzerinden atmasına rağmen insan derisine girmiş bu vahşinin hareketleri dosyalarına dili ile dersek gerçekte bilavasita resmi dairelerle bağlı idi. Resmi hükümet gazetesi olan "Azerbaycan" kaydediyordu: "Karabağ'ın yardımdan mahrum olan Müslümanlarının Andranik'in terörist ordusu tarafından ezilmesi tesadüften olmuş olay değil. Ermenistan'ın yerli kurumları, daireleri tarafından önceden hazırlanmış planın gerçekleştirilmesidir. Kanuni hükümet tarafından değil, albayların kendilerinin ve başkalarının adından "emirler" düzenlemesi gibi olaylara son verilmesi ümit edilebilir.⁴⁰ Andranik'in bu korkunç işkenceleri hakkında "Şeypur" dergisi yazıyordu: "Ermenistan hükümetinin baş kumandanı Andranik Karabağ'da Müslüman Türkleri katliyordu.

³⁷ Tofik Mustafazade, *Genel Tarih*, 4.cilt, Bakü, 1998, s.45.

³⁸ *Azerbaycan Dergisi*, 1919, 1 Ocak.

³⁹ Hasan Cemil, *Beyaz Lekelerin Siyah Gölgesi*, s.54.

⁴⁰ Hasan Cemil a.g.e. s.75.

Ermenistan hükümeti de gözlerini yumup eli ile işaret veriyor. Ermenistan'ın nasıl politika yürüttüğünü de hangi düşüncede olduğunu tasvir etmek basit değildir.⁴¹ Gerçekten de görüyoruz ki, Andronik'in cinayetleri Ermenistan hükümeti ile doğrudan bağlı idi.

Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları katliamlar geniş ölçüde yürütülüyordu. Sadece Azerbaycan bölgesinde değil, Ermenistan'da da zorakilik ve cinayetler işlenmiştir. 1918-1920 yıllarında Ermenistan'da Müslüman Türklere karşı yapılan cinayetleri Ermeni tarihçileri zamanında kendileri de itiraf etmişler. A.A.Lalayan "Taşnaksutyun partisinin devrim karşıtı rolü" makalesinde bu konuda yazıyor: "Taşnaksutyun partisi hakimiyette olduğu 30 ay içinde Transkafkasya'da Ermeni nüfusunun %35'ini, Türk nüfusunun %60'ini katletmiştir. Taşnaklar Ermenistan bölgesinde yaşayan Türklere karşı silahlı mücadele yürüterek devlet taleplerinin yerine getirilmesi bahanesi ile insanları katlediyor ve köyleri harap ediyordu".

Ermenistan'da Türklere karşı münasebeti Taşnak "kahraman"ının dili ile böyle anlatılıyordu: "Ben Basargeçer'de (Basargeçer-eski Azerbaycan Yurdu, Şimdiki Ermenistan bölgesinde yerleşir.) hiç kimseye fark koymadan Türk insanını, Türk nüfusunu mahvettim. Ben silahıma yazık olmasın diye şu itlere karşı en iyi araç savaştan sonra bütün sağ kalanları bir-bir toplamak, onların hepsini bir kuyuya doldurmak ve yukarıdan ağır taşlarla bastırmak lazımdır ki, onların hiçbiri dünya ışığı görmesinler. Ben de öyle ettim. Bütün erkek, kadın ve çocukları bir yere toplayarak onları kuyuya attım ve üzerlerini kapattım".⁴²

Bundan başka Revan vilayetinin milli komitesinin başkanı Hidayet Seyitzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar kurulunun başkanına gönderdiği mektup o devrin Ermeni milliyetçilerinin amaç ve vazifelerini ortaya koymaktadır. O yazıyordu: Son azmanlar Ermeniler yine de Zengezur'a, bize, yani Şerur'a ve Revan vilayeti Müslümanlarına karşı saldırılara başlamışlar. Onlar bizim köylerimize saldırılar düzenliyor, cemaati toplu şekilde soyuyorlar ve sonra katlediyorlar. Zengezur vilayetinde 20'ye kadar köyün ahalisi kendi doğma yurtlarını terk ettiler. İran'a, Karabag'a ve bize kaçmakla kurtulmuşlar. Bazı köylerde Ararat hükümeti Zengezur vilayetinin tamamen bu hükümete birleştirildiği hakta haberler yaymıştır. Böylece onlar karşılına öyle bir amaç koymuşlardı ki, halkların Barış konferansında bu yerlere olan hakuklarını ispat etmek ve oranı Ermenistan'ın toprakları ilan

⁴¹ Şeypur Dergisi, 1918, 7 Aralık.

⁴² Aydın, *Kars ve Aras Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Bakü, 1994, s.76.

etmek için, Zengezur, Şerur, Nahçıvan ve Ordubat kazalarının tüm Müslüman nüfusunu katletsinler veya tüm kazaları Müslümanlardan “arındırsınlar”. Bunu bilin ki, Ermeniler bu toprakları Müslümanlardan temizleyenden sonra bizim halktan artık burada iz bile kalmayacak, o zaman bizim isteklerimiz ve fedakarlıklarımız yok olacak, her şey hayale çevrilecek.⁴³

Başka bir tarihi olay ise Gafan ilinin köylerinde Azerbaycanlılara karşı yapılan olaylar idi. Cebrail, Zengezur kazasının başkanı Namazaliyev’in telgrafında şöyle anlatılmaktadır: “İngiliz Fransız delegeleri gittikten sonra Aralık ayının 10’da Ermeniler, Müslüman köyü olan Şabadine ve başka köylere saldırılar yaptılar. Ermeni tutukluları söylemişler ki, tüm bunların hepsinin günahkarı Andranik’tir”.⁴⁴ Bu katliamlarda sağ kalanlar dağları geçerek Ordubat’ın Eylis, Dırnis, Yaycı, Deste köyelerine sağ salım varmışlardı.

“Büyük Ermenistan” iddialarına dahil olan bölgelerden biri de Nahçıvan bölgesi idi. 1918 yılı Taşnak terörist gruplarının Nahçıvan ve Dereleyez kazalarına şiddetli baskınları ile akıllarda kalıcı oldu. Andronik’in ordusu Yaycı ve Aza köyelerinin silahlı birliklerini yenerek Nahçıvan’a ilerledi. Kısa bir süre içinde Andranik ve ordusu Ordubat’ın esas kısmını, Culfa istasyonunu ve etraf köyelerinin bir kısmını yönetimi altına aldı. 1918 yılında Nahçıvan defalarca Ermenilerin saldırılarına uğradı. Amaç Nahçıvan’ı zaptederek Ermenistan’a birleştirmek idi. Bu bölgeye yönelik iddialar 1917 yılında “inzibati sınırların Petersburg programı” denilen program tertip edilirken Ermeniler tarafında ortaya atılmış, Rus bürokrasisinin Ermeni yanlısı üyeleri tarafından desteklenmişti.⁴⁵

Taşnaklar kendilerini Rusya’nın bütünlüğünün taraftarı gibi gösteriyorlardı. Yakında Nahçıvan’a sahip olmak isteyen Andranik 14 Temmuz 1918’de “Nahçıvan kazası hakkında” 1 sayılı talimat verdi. Talimatta deniliyordu: 1. Bugünden kendi ordumla birlikte Rusya merkezi hükümetinin tabiliğine geçiyorum. 2. Brest-Litovsk Sulh Antlaşmasına göre Nahçıvan Rusya Cumhuriyetinin ayrılmaz parçasıdır.⁴⁶

⁴³ Azerbaycan gazetesi, No-11, Çarşamba, 22 Ocak 1919.

⁴⁴ Azerbaycan SSR, EA haberleri No 4, 1989, s.86.

⁴⁵ Aydın, a.g.e, s.43.

⁴⁶ Kirokasyan, *Zapodnaya Armeniya v godı pervoy mirovoy voynı*, Erevan tarihsiz s.226.

Bu talimatıyla Andronik Nahçıvan'da savaş hali ilan etti. İktidarının herkesçe kabulünü talep ediyordu. Taşnak iktidarını tanımayanları Rusya'ya ihanetle suçlayıp ceza vereceği konusunda uyarıyordu. S.Şaumyan Andronik'e şöyle yazıyordu: "Halk kahramanı Andronik'e...Bayrağımız altında savaşan bütün askerlere, Türk silahından ve yöneticilerimizin ihanetinden iki kat işkence gören halkımıza selamımı iletin...Size yardım edebilsen ne mutlu bana, belki siz irtibat için yollar ararsınız"⁴⁷ Andronik'in cevabı ise, zayıflamakta olan Şaumyan rejimine destek olmaları için kendi askerlerinin bir kısmını Şaumyan'a göndermek şeklinde oldu. Bütün bunlar Andronik'in Şaumyan'la ilişkisi olduğunu açıkça göstermektedir.

Nahçıvan'da bağımsız Cumhuriyetin kurulması Taşnakları acayip bir şekilde sinirlendirmişti. Ermeni Taşnaklarının saldırıları Türk ordusu gittikten sonra güçlendi ve Ermeniler tarafından ölüme mahkum edilmiş 10.000'lerce Azerbaycan Türkünün kalp parçalayan bağırtı ve ahları semaya yükseldi.

1918 yılının Aralık ayında Ermenistan Cumhuriyetinin Aras Türk Cumhuriyetine karşı geniş ölçüde tecavüzleri hakkında "Azerbaycan gazetesi" yazıyordu: "Dış işleri Bakanlığı 28 Aralıkta Cebraylı'dan böyle bir telgraf almıştır: "İrevan'dan gelen 25.000'lik Ermeni ordusu Sederekten geçerek 8 Türk köyünü mahvetmiştir. Nahçıvan ve Şerur'un meskunları İran'a geçmeye hazırlanıyorlar. Aras nehrini geçerken 200'den fazla insan ölmüştür. Ermeniler bize saldırmışlar, yardım için kime müracaat ediyorsak, herkes kaçıyor. Yardım yoktur." Bundan sonra artık gönüllü ordular-taburlar oluşturuldu ve Ermenilere karşı mücadeleye başlandı. Sederek halkı Ermenilerden kurtarıldı.

Bu devrede İngilizler Kafkasya'da en çok Ermenilere güveniyor ve onlara büyük Ermenistan hayalini telkin ve tahrik ediyorlardı. İngilizler hem Bolşevik Rusya'ya karşı, hem de Türkiye ile Doğu Türklüğünü ayıran bir set olacak kendisine bağlı bir büyük Ermenistan devleti oluşturmak için çalışmaya başladı. İngiltere, Ermenistan vasıtasıyla Anadolu'yu ve Kafkasya'yı kolayca denetimine alabileceğini düşünüyordu. İngilizlerin amacı Anadolu'yu taksim işinde Ermenilerden faydalanmaktı. Zaten bu konu üzerinde İngilizlerle Ermeniler arasında 19.yy'ın sonları ile 20.yy'ın başlarında çizilmiş bir çok tasarılar mevcut bulunuyordu. Bu sebeple İngilizler Taşnak Ermenistan'ının silah, para yardımı ve başka

⁴⁷ Aydın, *Kars ve Aras Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Bakü, 1994, s.44.

ihtiyaçlarını karşılıyor ve Kafkasya'da Taşnak Ermenistan hükümetini gittikçe kuvvetlendiriyordu.

Ocak 1919'da Ermenilerin ricasıyla Nahçıvan İngilizler tarafından işgal edildi. Ermeniler Nahçıvan'ı İngilizlerin, yardımı ile kendi sınırları içerisine katmak istiyorlardı. 1918 Temmuz-Ağustos aylarında Nahçıvan'da Ermeni saldırılarından korunmak için burada Aras-Türk Cumhuriyeti kurulmuştu. Cumhuriyete bağlı kazalar Serderabat, Uluhanlı, Vedibasar, Gemerli, Şerur, Nahçıvan, Ordubat idi. Başkent ise Nahçıvan şehri idi. İngiliz kumandanlığı buranın yöneticiliğini Ermenistan'a verse de Kaza ahalisinin büyük kısmı Türklerden oluştuğu için Taşnak hükümeti bu kararı uygulayamamıştı. İngilizlerin Zengezur ve Yukarı Karabağ'ı tanıyıp Nahçıvan'ı Ermenistan'a vermek planı Azerbaycan'la Türkiye'nin arasını kapatmak, genellikle Türkiye ile diğer Müslüman-Türk boyları arasında Hıristiyan devleti kurmak hakkında Kerzon planının esas maddelerindedir.⁴⁸ Nahçıvanlıların diyaneti ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin gayretleri sonucunda Ermenistan'ın Nahçıvan'a sahip olma gibi niyetleri boşa çıktı. 30 Ağustos 1919'da Müsavat partisi bildiriyordu: "Nahçıvan şehri Ermenilerden temizlendi. Kazanılan zafer sonucunda 800 Ermeni askeri ve 8 subay esir alınmıştı."

Bu tarihte Amiral Sir.F.Robec, Lord Gurzon'a şöyle rapor veriyordu: "Azerbaycan hükümetiyle Türk milliyetçileri temas halindedirler. Azerbaycan'a silah vermeyelim". Bu dönemde Azerbaycan'a silah Bolşeviklere karşı savaşmaları için verilmekteydi. Ama sonradan bu iki kardeş ülkenin sıkı bir şekilde temasta olmaları İngilizleri rahatsız etmiş ve silah yardımını kesmişlerdi. Bundan başka bir taraftan M. Kemal'in Anadolu Kurtuluş Bayrağını kaldırması, öte yandan Bolşevik Rusların General Denikin ve Vrangal Beyaz Rus ordularını mağlup ederek Kafkasya'ya inmeye başlaması, İngilizleri yaz ayı ortasında 1919'da ordularını Kafkasya'dan çekmeye mecbur etti. 1919 ağustos ayında İngiliz ordusu çekip gittikten sonra Azerbaycan tamamen özgür ve bağımsız bir devlet olmuştu. İngilizler Kafkasya'dan çekildikten sonra Kafkasya işlerine Amerikalıların karıştıklarını görüyoruz. ABD'nin Kafkasya'ya ilgisi büyüktü. Bundan dolayı 3 Temmuz 1919 "Onlar Şurası"nın kararı ile V.Haskelin Ermenistan'a baş komiser olarak atandı. Ermeniler ABD'nin yardımı ile Azerbaycan'a olan toprak iddialarını kazanmaya çalışıyorlardı. Şüphesiz, Amerikalıların yöneteceği Nahçıvan, Şerur-Dereleyez vilayeti gelecekte bu bölgelerin Ermenistan'a geçmesi

⁴⁸Tofik Mustafazade, *Genel Tarih*, 4.cilt, Bakü, 1998, s. 46.

için daha uygundu. Ama V.Haskel Ağustosun sonlarında Bakü'yle yaptığı konuşmalarda Karabağ'ın ve Zengezur'un Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olduğunu sübut etti. Nahçıvan, Ordubat, Şerur-Dereleyez'in eski Azerbaycan toprakları olduğunu bildiren bu topraklarda silah gücüne kendi hakimiyetini kura bilmeyen Ermenistan hükümeti 1919 yılında bu kez Amerikan planı üzere bu bölgelerde serbest bölge kurulmasına çalıştı. Ekimin 24'de V.Haskel Nahçıvan'da ABD genel valiliğinin yaratıldığını ilan etti ve Amerikan komutanı Y.Delli bu serbest bölgeye vali olarak atandı. Ama Azerbaycan hükümeti ve Nahçıvan ahalisi buna karşı itiraz etti ve Y.Delli Nahçıvan'da genel vali gibi değil, Barış konferansının delegesi gibi faaliyete başladı.⁴⁹ Böylece Amerikalıların Kafkasya işlerine karışmaları ordusuz ve kuvvetsiz olduğu için hiçbir sonuç vermedi. Ermenistan'la Azerbaycan arasında 23 Kasım 1919'da Antlaşma yapıldı. Antlaşmaya göre çatışmalar durdurulmalı, tartışmalı meseleler, o sıradan sınır problemleri çözülmeliydi. Ama Ermenistan hükümeti bu anlaşmayı bozarak Zengezur'a asker gönderdi. Köyler dağıntıya, insanlar işkenceye maruz kaldı.

⁴⁹Tofik Mustafazade, *Genel Tarih*, 4.cilt, Bakü, 1998, s.44.

2. BÖLÜM

Dış Siyaset (1918-1920)

20.yy'ın başlarında yeni kurulmuş Azerbaycan devleti kendi bağımsızlığını onaylattırmak için uluslararası hukuk kurallarına tam cevap vermeliydi. Genç diplomasinin ilk adımları çok zor uluslararası durumda Azerbaycan'ın, bağımsızlığını korumak diplomasimizden özel beceri,çeviklik, anında değişen duruma uygun siyasi manevra talep ediyordu. Azerbaycan ilk devletlerarası paktı Türkiye hükümeti ile 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalamıştı. Böylece Azerbaycan devleti lazımı kadar uluslararası münasebetlerde kendinden bahsetmiş, uluslararası hukuk bakımından kendini bir çok devletlere fiilen ve hukuki yönden tanıtmıştı.⁵⁰

Yeni bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti Batının dikkatini çekiyordu. Yeni kurulmuş olan Azerbaycan devleti 1. Cihan Savaşının galipleri, Antanta adı altında birleşen Batının egemen devletlerine kendisini kabul ettirmek ve fiilen tanıtmak için sıkı bir şekilde faaliyete başladı. 26 Aralık 1918'de hükümetin ilk adımı Paris sulh konferansına gönderilecek delege heyeti ve statüsünü belirlemek oldu. 1919 yılında Versal'da olacak uluslararası barış konferansından Genç Azerbaycan Cumhuriyeti çok şey bekliyordu. Azerbaycan delegeleri 20 Ocakta Kuzey Kafkasya ve Gürcistan delegeleri ile birlikte İstanbul'a geldiler. Ama Paris'e gitmek için bir çok engeller ortaya çıktı. Delegelerin üç ay İstanbul'da vize beklemesi onlar için oldukça problem idi. Halbuki Ermeni delegeleri ABD'nin yardımıyla o zaman Paris'te bulunuyorlardı. Çok büyük zorluklardan sonra 22 Nisanda Azerbaycan delege heyetine İstanbul'dan Paris'e gitmek için izin verildi ve onlar gemi ile 4 Mayıs'ta Roma'ya, Mayısın ortalarında ise Paris'e ulaştılar.⁵¹ Paris'e geldikten sonra Azerbaycan delegeleri Polonya, Gürcistan, Ermenistan, İran delegeleri ile görüşler geçirdiler. Paris barış konferansında Azerbaycan delegelerinin karşılaştığı en önemli problemlerden biri Ermeni delegeleri ile ilişkiler idi. Azerbaycan devletinin esas isteği Rusya ve Ermenistan'la iyi komşuluk münasebetleri kurmaktı. Ama bu isteklerine rağmen "büyük devletçilik"

⁵⁰ H.Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s.253.

⁵¹ *Azerbaycan Dergisi*, 1919, 1 Ocak.

hülyasından söz eden bu devletlerle normal ilişkiler kurmak mümkün olmadı.⁵² Ermeniler Paris Barış konferansının onların tüm problemlerini çözeceğine ümit beslediklerinden çok ciddi bir şekilde hazırlanmışlardı. Onlar kendilerini "Büyük müttefiklerin küçük müttefiki" adlandırarak Akdeniz'den Karadeniz'e, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar "Büyük Ermenistan" kurmak hülyasına düşmüşlerdi. Onların bu esassız iddialarına Paris, Londra, Vaşington v.s. destek çıkıyordu.

Böyle büyük iddiaların sonucu idi ki, Ermeniler Paris'e bir değil, iki delege heyeti gönderiyorlardı. Birincisi Ermeni diasporasının delege heyeti idi ki, ona Batıda ve hususen de Fransa siyasi dairelerinde tanınan Pogos Nubaryan liderlik ediyordu. İkincisi Ermenistan'ın heyeti idi ve ona Ermeni Milli komitesinin başkanı A.Agoranyan liderlik ediyordu. İlk önce konferansa davet edilen devletler listesinde Ermenistan'ın adı yoktu. Bu listede Ermenistan'ın adını görmeyen P.Nubaryan Ocak 1919'da Cumhurbaşkanı W.Wilson'a mektupla müracaat ederek "Müttefiklerin işi uğrunda" binlerce Ermeni'nin öldüğünü bildirdi. Londra'da 30 Ocak'ta Nubaryan'ın mektubu "Tayms" gazetesinde yayınlandı. Burada gösteriyordu ki, "Müttefiklerin genel işine göre ölmeye bile hazır olan" Ermenilerin konferansa davet edilmemesi onların şaşkınlığına sebep olmuştur. Mektupta şu da yazılıyordu: "Müttefiklere sadık olmalarına göre Ermeniler çok zulümler görmüş, çok kayıplar vermiştir. Savaşın başladığı günden bu tarafa Ermeniler bütün cephelerde müttefiklerin tarafında savaşmışlar. Ama bunları bilen maalesef azdır." Bundan sonra Wilson Ermenilerin konferansa bırakılacağına dair söz vermiş ve buna muvafik olmuştu. ABD Cumhurbaşkanı W.Wilson'un teklifi ise 28 Şubat'ta Ermenilerin "Onlar Şurası"nda "Denizden Denize Büyük Ermenistan" kurmak programı ile konuşma yapmaları karara alındı. Wilson bütün konferans süresince Ermenilerin taraftarı gibi kendini gösterdi. Bu yüzden S.Atamyan yazıyor ki, bütün Taşnak siyasi kulübelerinde Wilson'un portresi duruyor. Ermeniler için o büyük adamdır. Wilson'un ölümünden sonra doğmuş Ermeni gençlerinden oluşan Ermeni Gençler Federasyonu Washington'da 1950 yılında olmuş törende teşekkür alameti olarak Wilson'un mezarını ziyaret etmiş ve çiçek koymuşlardı.⁵³

Ermenilerin barış konferansına sundukları listede Büyük Ermenistan'ın topraklarının batı yönünde Afrika'nın kuzeyine, Akdeniz sahillerinde yerleşen İskenderiye limanına

⁵² *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1995, s.48.

⁵³ Hasan Cemil, *Beyaz Lekelerin Siyah Gölgesi*, s.54.

ulaştığı gösteriliyordu. Doğu Anadolu'nun Akdeniz'e kadar Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetleri, Transkafkasya'da ise Azerbaycan ve Gürcistan'ın büyük bir kısmının da "Büyük Ermenistan" sınırları içinde yer aldığı gösteriliyordu.⁵⁴

"Şeypur" dergisi Ermenistan hükümetinin toprak iştahası ile ilgili olarak şöyle yazıyordu: "Bu hükümet diyor ki, Kafkasya'da Gürcistan ve Azerbaycan olamaz. Burada sadece Ermenistan olabilir. Kafkasya'nın hepsi ya gerek Ermenistan'ın olmalı, ya da Ermenistan'a tabi gibi bir şey olmalıdır."⁵⁵

Toprak iddialarından başka Ermeniler tazminat taleplerini de ortaya attılar ki, bunun da genel tutarı 19 milyar 130 milyon 982 bin Franka beraberdi.⁵⁶ Halbuki Ermenistan'da o devirde bütün mülkiyetin değeri yukarıda gösterilen rakamlar değildi. Bu tutarın bir kısmı da Azerbaycan'a karşı idi. Tazminat taleplerini Ermeniler Dünya savaşında Antanta ile "omuz omuza savaşmaları" ile izah ediyordu ve ne az, ne çok talep ediyorlardı ki, Ermenistan'a Antanta'nın Suriye'de, Mezopotamya'da ve Kafkasya'da savaşmış bir üyesi gibi bakılsın.⁵⁷

Ermenilerin toprak iddiaları o kadar büyük idi ki, hatta Antanta'nın resmi üyeleri olan devletler bile böyle talepler ortaya koymuyorlardı. İngiltere başbakanı L. George bildirdi ki, Ermenilerin istekleri çoktur. Böylece Versal müzakerelerinde "Büyük Ermenistan" iddiaları gücünü yitirdi. Bundan sonra Ermeniler sık-sık toplantılar yapıyor, buraya onlarca gazeteciği, yazarı, senatörü, geçmiş bakanları davet ederek Ermeniler ve Ermenistan hakkında uzun konuşmalar yapıyorlardı. Ermeniler L. George'a, Klemanso'ya her dakika Ermenistan karşısında borçlarını hatırlatıyorlardı. Onların şu hareketleri Barış konferansında herkesi bıktırmış ve Ermeniler dostlarını kaybetmeye başlamışlardı.

Azerbaycanlı delegeler ise A.M.Topçubaşov önderliğinde Paris Barış Konferansı'na katıldılar. Azerbaycan delegeleri arasında M.H.Hacınski, A.Ağayev, A.Şeyhülislamov, C.Hacıbeyli, M.Mehtiyev ve M.Muharremov bulunmaktaydı. Bu delegeler Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin fiilen tanınması için yollar aramış ve bazı önemli şahıslarla görüşmeler yapmışlardı. 1919 Mayısın 2'de ABD Cumhurbaşkanı W.Wilson'un girişimi ile

⁵⁴ Cemil, a.g.e., s.75.

⁵⁵ Şeypur dergisi, 1918, 7 Aralık.

⁵⁶ Cemil, a.g.e., s.76.

⁵⁷ Aydın, Kars ve Aras Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Bakü, 1994, s. 43.

ilk defa Azerbaycan meselesi Versal Konferansının Dörtler Konseyinin salonunda tartışıldı. Mayısın 28'de W.Wilson Azerbaycan delegelerini kabul etti. Görüşmelerden sonra pek o kadar da ümit verici sonuç çıkmamıştı. Ama ABD'nin Kafkasya'da gözünün olması ve Kafkasya'ya olan ilgisinin su yüzüne çıkması bu görüşmede daha da belirginleşmişti.

1919 yılının yazında Azerbaycan'da, o sıradan da Osmanlı Türkiyesinde kanlı cinayetler yapmış Andranik Ozanyan Fransa'ya geldi ve 15 Haziran'da Pogos Nubaryan'ın aracılığıyla Fransa Cumhurbaşkanı Raymon Puankare tarafından kabul edildi. Bu zaman Avrupa ve Amerika'da Ermeni ve Ermeni ve Ermenilere hizmet eden yayın organları kan içen Andranik'i "Ermeni Haribaldisi" gibi siyasi dairelere ve topluma tanıtıyordu. Kabul zamanı Andranik müttefiklerin Karabağ meselesindeki tutumlarından razı olmadığını bildirdi ve kaydetti ki, Ermeniler müttefiklere güveniyorlar. O.R.Puankare'ye yine de aynen bildirdi ki, Ermeniler Osmanlı ve Almanya'ya karşı Antanta ile omuz omuza savaşmıştı. Kafkasya'daki Rus ordusunda 180.000, Avrupa'da ise 15.000 Ermeni gönüllüleri güya müttefiklerin "kutsal işi" uğruna mücadele etmiştir. O, ABD'ye gönderdiği telgrafta Amerika'nın "Ermeni meselesi"nin halline müdahale etmesini talep ediyor ve yazıyordu: Biz çok eski bir halkız. Bağımsızlık işi namına Ermeniler savaşan ülkelerin her birinden çok kayıp vermiştir... Zannediyoruz ki, sizin için döktüğümüz kanlar yerde kalmayacaktır."

Müttefiklerin Ermeni meselesini halletmekte geç kaldığını gören Taşnaklar Birleşmiş Ermenistan hakkında bir karar kabul ettiler ve Barış konferansına memorandumla müracaat ettiler. Müracaatta bildiriyordu ki, Polonya ve Çekoslovakya'ya tanınmış haklar Ermenistan'a da tanınmalıdır.

Ermenilerin yeni memorandumu Barış konferansının başkanına sunulmaktan başka Fransa'da çıkan "Jurnal de Deba"da yayınlandı. Burada müttefiklere bildiriliyordu ki, Türkleri bütün "Ermeni topraklarını" terk etmeye mecbur etsinler. Hatta burada güya Ermenilerin Türkler tarafından katledilmesi de gösteriliyordu.

Paris'teki Ermeni delegeleri Karabağ'da kendilerinin yaptıkları cinayetleri Türklerin ayağına yazıyor ve böylece Azerbaycan'ı Batı karşısında nüfustan düşürmeye çalışıyorlardı. 1919-1920 yıllarında Kafkasya'da olmuş İngiliz gazeteci Scotland Little haklı olarak yazıyordu: "Ermenistan edebi olarak savaş arıyor, ona muvafik oldukları zaman ona kendi provokatörlük işlerinde "baskı aleti" adlandırıyor ve bu gerçekten de ceza aletine dönüşüyor.

Taşnaklar için ölmüş Ermeni çok kıymetlidir. Eğer ondan lazım olduğu gibi yararlanmak mümkün olsa, o zaman onun provokatörlük işine çok faydası dokunabilir". Ermenilerin gösterdikleri tüm fedakarlıklara rağmen Azerbaycan 1920 Ocağın 11'de İngiltere dış işler bakanı Lord Kerzon'un teklifi ile de-facto tanındı.

Azerbaycan'da birçok dış devletlerin diplomatik misyonları faaliyet göstermeye başladı. İngiltere, Danimarka, Polonya, Ukrayna, Gürcistan, İran, İsveç, ABD, Fransa, İtalya diplomatları tam bir yetkiyle faaliyete başlamış, Japonya Azerbaycan'la ilişkiler kurmaya hazır olduğunu bildirmiş, Vatikan ise kendi delegelerini Bakü'ye göndermişti.⁵⁸

Azerbaycan'ın uluslararası durumunun istikrara kavuştuğu bir devirde Karabağ'da Ermeni isyanları, Ermeni ordusunun Kazak bölgesine saldırıları, Sovyet ordusunun Derbentte toparlanması tehlikenin yaklaştığını hissettiriyordu. Kızıl Ordunun Kafkasya'ya girmesini takiben güneye yaklaştıkça Taşnak Ermenistan siyasetinde yüz seksen derecelik bir dönüş görüyoruz. Erivan Taşnak liderleri Moskova'ya yanaşmaya başlıyorlar. Bolşevikler tarafından desteklenen Taşnaklar Ocak 1920'de Ermenistan'ın harbi operasyonlarına yeniden güç verdiler: Bolşevikler içerisinde Ermeni asıllı A.Mikoyan bu işe önderlik etmeye başladı. Böyle bir durumda Azerbaycan hükümeti Ermeni tecavüzünü defetmek için ciddi işler görmek zorunda kaldı.⁵⁹ Azerbaycan hükümeti yeni kurulmuş Azerbaycan ordusunu bu tecavüzleri defetmek için kullanmaya başladı. Bu ordu ilk zaferini 1919'da Muğan'da çıkan Ermeni isyanını yatırmakla kazanmıştı. Bu ilk zaferden sonra Azerbaycan ordusu ikinci zaferini Karabağ'da Taşnak vahşilere karşı kazanmak istiyordu.

Daha Kızıl ordu Kafkasya'ya girmeden önce Moskova Ermenilerle temasa başlamıştı. Bu suretle Kızıl ordu Kafkasya'ya girdikten sonra Ermeniler Moskova ile temaslarını sıklaştırdılar. Taşnak Ermenistan'ı, Sovyet liderlerle konuşmak üzere Moskova'ya Ermeni Sosyal Demokrat ileri gelenlerinden Pirimov ve Zaharyan'ı gönderdi. Rus komünist liderlerle bu Ermeni sosyalist liderler arasında "Karabağ Ermeni İsyanı" adı ile malum olan tarihi olay Moskova'da planlandı. Bu Ermeni isyanıyla Azerbaycan komünist Fırkası arasında, bu isyanı hazırlama işinden, sıkı münasebet bulunduğunu sonradan Moskova'da Rusça yayımlanmakta olan "Mejdunarodnaya Jizn" (Hayat-ı Milel) dergisinde hatıratını yazan Zaharyan tafsilatıyla

⁵⁸Kirokasyan, *Zapodnaya Armeniya v godı pervoy mirovoy voyny*, s.226.

⁵⁹ *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1995, s.52-53.

anlatmıştır.⁶⁰ Moskova ve Azerbaycan Komünist partisi ve Ermeni Taşnaklarının planladıkları Karabağ Ermeni isyanından gaye Azerbaycan ordusunu Karabağ'a çekerek orada tespit etmek ve Azerbaycan kuzey cephesi olan ve Kızıl ordunun bulunduğu Yalama-Haçmaz Dağıstan cephesindeki Azerbaycan ordusu kuvvetlerini azaltmaktı. Böylece 1920'de patlak veren Ermeni isyanını bastırmak üzere ordunun büyük bir kısmı Karabağ'a çekilince, Kızıl ordunun bulunduğu Yalama-Haçmaz hududunda Azerbaycan askeri kuvveti olarak sembolik birlikler kalmıştı.

Karabağ savaşı hakkında hatıralarında, Kazım Karabekir Temsil Heyetine şöyle rapor ediyordu: "Zengezur hududunda henüz Ermenilerle gayri resmi surette ciddi muharebeler yapmakta olan Azerbaycan Milli kuvvetlerine Bakü ve havalisinden mütemadiyen gönüllü kafileleri gelmekte ve Azerbaycan'ın Ermenilere karşı kin ve gayeyi milisini istihdaf eden bu muharebat Azerbaycan hükümetinin vaziyeti siyasiye ve askeriyesini zaten tespit etmektedir."⁶¹ O zaman Bakü'de 2000'e yakın asker bulunuyordu. Bakü Kuzeyden gelen tehlike karşısında savunmasız idi.

Azerbaycan'ın kaderi Moskova'da halledilmişti. 25-26 Nisan'da Rus ordusu Azerbaycan sınırlarını aştı. Azerbaycan ordusu savaş bölgelerinde bulunduğu için Bolşeviklere karşı mukavemet gösterilmedi.

27 Nisanda Parlatentonun M.E.Resultzade'nin başkanlık ettiği toplantısında işgalci Sovyet Rus ordusundan gelen tehlike karşısında ne yapacağı konusunda müzakereler edildi. Sosyalist fraksiyalar hükümeti Bolşeviklere vermek talebini desteklediler.

Defalarca RSFSC Dış işler komitesi E.V.Çiçerin'den Rusya'nın hakimiyetini tanımalı, Menşevik Denikin'e karşı birlikte savaşmak hakkında Azerbaycan'a nota gönderildi. Azerbaycan ise Rusya'nın iç işlerine karışmadığını bildirerek notaya ret cevabı vermişti. Ama durum şimdi başka idi. Azerbaycan bağımsızlığını kaybediyordu. Parlatentodaki tarihi konuşmasında M.E.Resultzade şöyle diyordu: "Kardeşler! Karşımızda bir ultiमतom duruyor. Burada teslimden bahsediliyor. Fakat kardeşler, teslim ne demektir? Kime göre yerimizi terk ediyoruz? Bize hudutlarımızdan geçen ordunun başında Halil Paşa adında bir Türk

⁶⁰ M.E.Resultzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1990, s.83.

⁶¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Emre yayınevi, İstanbul, 1998, s.604.

kumandanın olduğunu söylediler. Rusya'dan gelen bu ordu hayat ve ölüm mücadelesi yürüten Türkiye'yi kurtarmak için geçiyor.⁶²

Kardeşler! Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Milletimizin amalini yücelten kutsal bir memleketdir. Onun halasına giden bir kuvveyi biz büyük bir sevinçle yolcu ederiz. Fakat bu şartla ki, bu kuvvet bizim bağımsızlığımızı ayaklar altına sermesin. Halbuki bize sormadan toprağımıza geçen herhangi kuvve dostumuz değil, düşmanımızdır. Bizi aldatıyorlar. Yalandır,gelen Rus ordusudur. Onun istediği hudutlarımızı almaktır. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle yurdumuza giren işgal ordusu buradan bir daha çıkmak istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümeti mutlaka Bolşeviklere teslim etmek, ultimatom kabul etmeye ihtiyaç yoktur. Bu ultimatomu nefretle ret ediyoruz. Ultimatomu kabul etmek, hükümeti kendi eliyle dost cildine girmiş düşmana teslim etmektir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü ile çıkarmalıdır.

M.E. Resulzade'nin ve diğer devlet adamlarının itirazlarına rağmen parlamento hakimiyeti savaşız Bolşeviklere vermek hakkında karar kabul etti. Rusya yerli komünistleri ve Ermenileri kışkırtarak Parlamentoyu basmakla tehdit etti. Hükümet faaliyetini durdurdu. Böylece Nisan 1920'de yönetim komünistlerin eline geçti.⁶³

M.E. Resulzade diyordu: Yazıklar olsun ki, biz daha yerleşmeyen inamımızla-"Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!" idealine ettiğimiz provaları unuttuk, canımız, malımız korkusundan bu istiklal bayrağını kırmızı bir beze değiştik.⁶⁴

Anadolu'ya gitmek bahanesiyle Bileceriye ulaşmış 11. Kızıl Ordu 28 Nisanda Bakü'ye girdi. Böylece 23 aylık bağımsızlığa son verildi ve Azerbaycan yeniden Rusya'nın ekonomi deposuna dönüştü. Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl Ordu'nun ilk işi Komünist bir Azerbaycan hükümeti kurmak oldu. Böylece Bolşevizmin yayılmasına en büyük engel olan Müsavat partisi dağıldı. Petrol madenleri ile zengin olan Azerbaycan'a Sovyet Rusya'sı ilk günlerden göz dikmişti. Fakat Bolşeviklerin burada hakim olmalarının karşısını alan güç Müsavat partisi idi. Lenin Rus işçilerinin genel toplantısında şöyle diyordu: "Bakü'den aldığımız bir haber gösteriyor ki, Sovyet Rusya'sının durumu gittikçe iyileşmektedir. Haber aldığımız

⁶² Etraflı bilgi için, A. Sayılkan, *Solun 94 yılı 1871-1965*, s.149-152

⁶³ A.Efe, "*Milli Azerbaycan Cumhuriyeti Nasıl Bolşevize Edildi?*", **Tarih ve Medeniyet**, sayı 2, İstanbul, s.52.

⁶⁴ Aydın, *Kars ve Aras Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Bakü, 1994, s.44.

göre Bakü proletaryası hakimiyeti eline almış ve Azerbaycan hükümetini yıkmıştır. Bu o demektir ki, bizim bütün sanayiimizi canlandırabilecek ekonomi depomuz vardır...Böylece taşıtlarımız ve sanayiimiz Bakü petrol madenlerinden çok büyük yardım alacaktır.⁶⁵

28 Nisan 1920 tarihlerinde 11. Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal ederken Azerbaycan ordusunun bir kısmı Karabağ'da Ermeni isyanını bastırmakla meşguldü. Daha ilk hamlede Askeran'da, Hankenti'nde, Keşişkent'te ve Zengezur hududuna kadar Ermenileri mağlup ederek süren Azerbaycan ordusu Başkent Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi üzerine yeni kurulan kukla komünist Azerbaycan hükümeti tarafından dağıtılmıştı. Fakat Ermeni Taşnak hükümeti Sovyet Rusya'ya Moskova'da yaptığı anlaşma gereğince ettiği bu büyük hizmetin mükafatını isteyerek, sağa sola Nahçıvan ve Kazah Şemseddin bölgelerine saldırıp duruyordu. Öyle anlaşılıyordu ki, Sovyet hükümeti Moskova'da Ermeni Taşnak hükümetine Azerbaycan ve Türkiye'den toprak temin etmek üzerinde anlaşmış ve yazılı bir protokol imzalamışlardı. Esasen Türkiye ile Azerbaycan arasına Rusya'ya tabi kuvvetli bir Ermenistan devleti yerleştirmek Çarlardan kalma ananevi Rus siyaseti idi.

Bu dönemlerde Osmanlı'ya baktığımızda Ermeni Taşnakların Doğu Anadolu'ya saldırarak katliamlara başladıkları görülmektedir. Bu arada Ermenilerin bazı Türk beldelerine saldırdığı ve halkın da kurtuluşu kaçmakta bulduğu hakkında haberler geliyordu. Ermeniler 1920 20 Haziranda Oltu'ya taarruz ederek burasını işgal ettiler. Ermeniler, zaten bu yılın başında da, 17 Şubatta Çıldır ve Zaruşat'ı işgal etmişlerdi.⁶⁶

Kazım Karabekir Paşa, 23 Haziran'da ileri harekate geçebilmek için bütün hazırlıklarını tamamlamak üzereydi. Bu arada beklenmedik bir hadise oldu. Moskova'dan 2 Haziran 1920 tarihli ve Dış işleri komiseri Çiçerin'in imzasını taşıyan mektup alındı. Mektupta Ermenistan ile olan anlaşmazlıkların müzakereler yoluyla çözülebileceği, savaşa gerek olmadığı ve Türkiye'nin sınırlarını barış yoluyla istediği şekilde çözüme kavuşturmasının mümkün olduğu belirtiliyordu.⁶⁷ Bu durum karşısında Erivan Taşnak hükümetinin kuvvete başvurarak Doğu cephesinde Türkiye topraklarına saldırmasına rağmen, Büyük Millet Meclisi Hükümeti Doğu

⁶⁵ Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s.168.

⁶⁶ Karabekir, *İH*, s.750-751, 768-744.

⁶⁷ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul, 1987, s.26-27.

Cephesinde seferberlik ilan olmasına ve gereken stratejik mevkiileri tutmuş bulunmasına bakmayarak, Yoldaş Çiçerin'in aracılık teklifini kabul etmiş ve Ermenistan planını geciktirmiştir.⁶⁸ TBMM Hükümetinin bu kararı kendisine bildirilince, Kazım Karabekir Paşa da hareketin ileri bir tarihe bırakıldığını bütün birliklerine bildirdi.

1920 yazında Ermenilerin Müslümanlara yönelik tecavüzleri ve katliamları hiç durmadan devam etti. Bu arada Türk-Sovyet ilişkileri de bu süre içinde değişik boyutlar kazandı. Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti, 24 Temmuzda Moskova'da Çiçerin tarafından kabul edildi. Bu görüşmelere komiser Vekili Karahan da katıldı. Türk heyeti bu ilk görüşmede öncelikle, silah ve cephanenin Anadolu'ya süratle naklini sağlamak için kapalı olan Ermenistan yolunun açılması üzerinde durdu. Buna mukabil Karahan, kuvvet kullanılması suretiyle yolun açılmasının Avrupa ve Amerika kamuoyu üzerinde kötü bir etki yapacağını ve siyasi teşebbüslere başlandığından bu yolun açılması konusunda ümitli olduğunu belirtti.

Türk heyeti, 13 Ağustosta Hariciye komiseri Çiçerin tarafından tekrar kabul edildi. Bunun yanı sıra Türk heyeti, 14 Ağustosta Lenin ile de bir görüşme yaptı. Moskova'da bir aydan fazla süren müzakereler sonunda bir dostluk antlaşması hazırlanarak, Türk ve Sovyet delegeleri arasında 24 Ağustosta parafe edildi. Ancak üç gün sonra Çiçerin ile yapılan son mülakatta Sovyet istekleri açığa vuruldu ve Çiçerin, Van, Bitlis ve Muş vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesini talep etti. Bu istekler Türk tarafınca kesin bir şekilde ret edilince, antlaşma imzalanamadı.⁶⁹ Bu şartlarda Türk-Sovyet ilişkileri, Sovyetlerin Ermenilerin lehine toprak isteği sonucunda çıkmaza girdi. Halbuki Mustafa Kemal Çiçerin'e, Sovyet Dış işleri Bakanlığının 2 Haziran 1920 tarihli müracaatını kabul ettiğini ve Ermenistan hükümeti ile hudut meselesinin halli işini çok lüzumlu olduğunu bildirmişti.⁷⁰

Eylül ayına gelindiğinde, artık devam eden Ermeni katliamının durdurulması ve tecavüze uğrayan Müslüman halkın kurtarılması gerektiği hakkında, iç ve dış şartların oluştuğu görüldü. Bunun üzerine T.B.M.M Hükümeti, 20 Eylülde hareket için izin verdi.

⁶⁸ Y.A.Bagirov, *İz İstorii SovetskoTuretskih Otnoşeni, 1920-22*; Bakü, 1965, s.34-35.

⁶⁹ Mehmet Saray, a.g.e., s.27-28

⁷⁰ M.Kemal'in 14 Ağustos 1920 tarihli T.B.M.M' de söylediği nutuktan.

Hazırlıklarını tamamlayan Kazım Karabekir Paşa, 28 Eylül sabahı taarruza geçti. Taarruz büyük bir sürat ve başarı ile yapıldı. 29 Eylül sabahı 12.Fırka çarpışma yapmadan Sarıkamış'ı geri aldı.⁷¹ 1 Ekimde Kağızman, 30 Ekimde Kars, 7 Kasımda Gümrü ve 12 Kasımda da Iğdır Ermenilerden alındı. Bu zaferlerin sonucu olarak 2-3 Aralıkta T.B.M.M Hükümetinin uluslararası alanda ilk siyasi zaferi olan Gümrü Antlaşması imzalandı.⁷²

Gümrü Antlaşması, daha sonra Türkiye ve Ermenistan hükümetleri tarafından tasdik edilecekti. Fakat imzadan bir gün sonra, Ermenistan'da Bolşeviklik ilan edilip Ermenistan, Kızıl Ordunun işgali altına girdiğinden bu tasdik gerçekleşemedi. Ancak, daha sonra 16 Mart 1921'de Rusya ile Moskova ve 13 Ekim 1921'de de Ermenistan ile yapılacak olan Kars Antlaşmasında ise Türkiye'nin Doğu sınırları için esas kabul edilmişti.

Doğu Anadolu'da Ermenistan devleti kurmak isteyen Ermeni Taşnak partisi üyeleri sahte iddialarının mümkün olmayacağını farkına vardı. Zaten bu partinin üyeleri milletler arası kargaşa yaratılmasında rolleri olan kişilerdi. Bu parti üyelerinin Ermenistan devletine ister maddi, ister manevi hiçbir katkıları olmamıştır. İktidarda buldukları sürelerde 1918 Mayıs 1920 Kasım, onlar Ermenistan'ı ekonomik kaos haline getirdiler. Onlar ülkede milliyetçiliği körüklemekteydi. Ülkede onlara karşı gelenleri ise vahşicesine cezalandırıyorlardı. 1921 senesinde onlar anti Sovyet savaşını gerçekleştirdiler. Ama bu savaş sonuçsuz kaldıktan sonra parti dağıldı ve onun üyeleri sınır dışına kaçtılar.⁷³

Bolşeviklerin iktidarı devrinde de Ermenilerin Karabağ'a, Nahçıvan'a, Zengezur'a ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine saldırıları devam ediyordu. 1920 Haziran sonlarında Ermeni gurupları Zengibasar'ı dağıtıp, Nahçıvan'a doğru ilerlediler. Buna cevap olarak Osmanlı Ordusu Nahçıvan'ı tamamen kendi kontrolü altına aldı.

Temmuzun sonları Ağustosun başlarında Zengezur'da yeniden saldırıya geçen Ermeni birlikleri buranın büyük bir kısmını işgal ettiler. Aynı zamanda Karabağ'ın diğer yerlerinde Ermeni Taşnakları isyanlar düzenlediler. İsyanların amacı Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmak idi. Azerbaycan isyancılarına karşı zalim olan Kızıl Ordu Ermenilerin açık saldırılarını ise önemsemiyordu. Burada Ermeni Komünistlerinin Rusya'nın siyasetine güçlü

⁷¹ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 1950, s.288

⁷² İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)* C.1., Ankara, 1983, s.17-23.

⁷³ Daşnaki, B.Gaibov. *Iz Materialov departamenta poliçii*. s. 5.

etki yaptığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Hatta Ermenistan Bolşevikleştikten sonra Azerbaycan topraklarına göz diken Ermeni komünistleri bu planları için Rusya'yı ikna etmeye başlamış ve amaçlarına ulaşmışlardı.

3. BÖLÜM

Sovyetler Döneminde Azerbaycan'a Yapılan Temel Haksızlıklar.

Kafkasya'nın Rusya tarafından yeniden işgali bölgedeki milletlerarası ilişkileri yeni boyutlara ve zemine taşıdı. Şöyle ki, temeli bizzat Lenin tarafından konulan totaliter rejim ve inzibati amirlik sistemi Kafkasya'da milli meselenin çözümü ve milletlerarası ilişkiler sahasında çok ciddi menfi sonuçlar doğurdu. İleriye yönelik art niyeti planlara yol açtı. Çeşitli devletler ve kuvvetler tarafından bölgede önceleri de kasıtlı olarak çıkarılan arazi-sınır tartışmaları ve Ermenilerin esassız toprak iddialarının karşısının alınması, problemlerin tarihi adalete güvenmekle değil, Sovyet imparatorluğunun stratejik-ideolojik menfaatlerine yararlılık bakımından çözülmesi ile gelecek yıllarda çıkacak olan savaşların temeli atılmış oluyordu. Bölgede milletlerarası ilişkilerdeki problemlerin ve çelişkilerin "Halklar dostluğu", "emekçilerin dayanışması" gibi ifadelerle, sahte zümre-ideoloji reklamıyla kapatılmaya çalışılması görülmektedir.

Çok milletli Kafkasya'da milli meselenin çözümüne böylesine amaçlı yaklaşılması kendisini ezeli Azerbaycan toprağı olan Zengezur mahalının (bölgesinin) batı kısmının Ermenistan'a verilmesinde de göstermiştir. Daha 1920 yılının 10 Ağustosunda Sovyet Rusyasıyla Ermenistan arasında yapılan anlaşmada ve aynı yılın Eylül-Ekim aylarında İrevan'da (Şimdiki Erivan) iki devlet arasında yapılan görüşmelerde, imzalanan protokol metninde Azerbaycan'ın milli ve devlet menfaatleri ayaklar altına atılarak Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinin Ermenistan'a birleştirilmesi planlandı. Bu düşünceyi Sovyet yönetimi tarafından aşamalı olarak ortaya atılan ve bölgede uygulanan bazı sloganlar (önceleri "sadece komünist yönetim Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlayabilir." sloganı, sonra ise "sadece komünist yönetim Zengezur'u Ermenistan'a verebilir ve Azerbaycan'ı Karabağ'a özerklik vermeye zorlayabilir") da onaylıyor.

Arşiv belgelerince de onaylandığı üzere, Sovyet totaliter rejimi Kafkasya'daki milli istekleri "dengelemeğe çalışırken" Azerbaycan topraklarının peşkeş çekilmesi, Azerbaycanlıların tarihi hak ve menfaatlerine itinasızlık ve benzeri prensiplerden hareket ediyordu. Aslında Ermenilerin Azerbaycan'a karşı ileri sürdükleri esassız toprak iddiaları ve iki ülke arasındaki toprak-sınır problemleri ve tartışmaları halkımızın bu konudaki tutumu dikkate alınmadan, Merkezden (Moskova'dan) gelen temsilcilerin (Stalin, Orconikidze, Sarkis ve diğerleri) ve aşırı enternasyonalist yerli yöneticilerin (A.Karayev, N.Nerimanov, M.Hüseynov ve diğerleri) katılımı ile gerçekleştirilen toplantılarda sınıfsal-ideolojik amaçlara uygun olarak çözümlenmeye çalışılıyordu. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi (AKPMK) Siyasi Bürosu ve Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi (RKPMK) Kafkasya Bürosu'nun 1 Kasım 1920 yılında Stalin, Orconikidze, Logran, A.Karayev ve diğerlerinin katılımıyla gerçekleştirilen ortak toplantısında Rusya'yla Ermenistan arasındaki anlaşmanın şartlarından bahsedilirken aşağıdaki karar kabul edilmişti. "Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a verilmesiyle ilgili önerilen madde aslında ne siyasi, ne de stratejik bakımdan yerli değildir ve sadece bir durumda gerçekleştirilebilir. "Zengezur ve Nahçıvan'ın kime ait olduğunu bilmek istiyorlarsa, bunları Ermenistan'ın şimdiki hükümetine veremeyiz. Yalnız, orada Sovyet yönetimi kurulursa verebiliriz." Zengezur'un bir kısmının Ermenistan'a birleştirilmesinde aşağıda bahsedeceğimiz toplantının da büyük rolü olmuştu. AKPMK Siyasi ve Teşkilat bürolarının 30 Kasım 1920 yılında G.Orconikidze, Sarkis Ter-Danielyan, G.Kaminski, A.Karayev, N.Nerimanov, M.Hüseynov ve diğerlerinin katılımı ile gerçekleştirilen ortak toplantısında kabul edilen tarihi kararın "v" şikkında şöyle deniyordu: "Sovyet Azerbaycan'ıyla Sovyet Ermenistan'ı arasında hiçbir sınır mevcut değildir." Toplantının ve kararın başlıca amacı onun "g" şikkında belirtilmişti. Orada deniyordu ki, Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a veriliyor. Diğer bir şiktaysa ("d" şikkında) şöyle deniyordu: "Karabağ'ın dağlık bölgesine kendi geleceğini belirleme hakkı veriliyor." "j" ve "i" şıklarındaysa Nerimanov'a tüm bunlarla ilgili bildiri hazırlamak ve bu bildiriye Bakü Sovyet'inin toplantısında ilan etmek sorumluluğu yükleniyordu.

Zengezur'un Ermenilere verilmesi, aslıdaysa "peşkeş çekilmesi"ne yönelik bir diğer adım da 1 Aralık 1920'de atıldı. O gün Bakü Sovyet'inin, Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulması münasebetiyle yapılan "tarihi" toplantısında N.Nerimanov bir bildiri de okuyarak konuşma yaptı. Tarihe "Nerimanov Bildirisi" olarak geçen bu belgede bir çok konunun yanı sıra şunlar da belirtilmiştir. "Zengezur ve Nahçıvan kazalarının toprakları Sovyet

Ermenistan'ın bölünmez topraklarıdır."⁷⁴ Bu bildiri ve özellikle de Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesi (hediye edilmesi) Stalin, Nazaretyan, Orconikidze ve diğerleri tarafından yeterince değerlendirilmişti. Bakü Sovyet'inin söz konusu toplantısındaki konuşmasında bu bildiriye beşer tarihinde örneği olmayan çok önemli bir tarihi belge olarak değerlendiren G.Orconikidze Azerbaycan'ın önemli stratejik bölgelerinin önemini azaltarak, şöyle demişti: "Zengezur verimsiz dağlardan oluşuyor, buğday yok, suyu yoktur. Nahçıvan bataklık ve sıtmadan başka bir şey ifade etmez, Karabağ'da da hiçbir şey yoktur ve işte yoldaş Nerimanov diyor ki, oraları kendinize alın. Bu verimsiz toprakları Ermenistan için alırız. Öyle görülüyor ki, Sovyet Azerbaycan'ı bir yükten kurtuluyor."⁷⁵

Böyle düşünenlerle beraber Azerbaycan topraklarının Ermenilere verilmesinin hem o zaman için hem de gelecekte doğuracağı kötü sonuçları görenler ve tüm bunlara karşı çıkanlar da olmuştur. M.E.Resultzade bununla ilgili olarak yazıyordu: "Ermenistan'da Bolşevik bir yönetim kurar kurmaz Rus siyaseti, Neriman beyin cömert eliyle, daha iki gün önce Zengezur ve Nahçıvan bölgesini görkemli bir şekilde Ermenistan'a hediye etti."⁷⁶

Azerbaycan'ın tarihi topraklarının (Zengezur'un bir kısmını) Sovyetleştirme, Lenin milli siyaseti, "Halkların dostluğu" türünden ideolojik sloganlara kurban edilmesi, bu yönde yerli yöneticilerin, özellikle de kendisinin yaptığı hataların itirafı Nerimanov'un Lenin'e yazdığı mektuplarda da yer almaktadır. Bu mektuplardan birinde şöyle deniyordu: "Azerbaycan hatta siyasi görüşlere göre bunun imkansız olduğu bir dönemde bile Ermenistan'ın yararına kendi topraklarından vazgeçmiştir." Nerimanov'un Zakafkasya Sovyet Federalist Cumhuriyetleri (ZSFSC) Birlik Sovyet'inin başkanlarından biri iken Lenin'e yazdığı bir mektubundaysa şu fikirler dile getirilmişti: "Merkez Azerbaycan'ın tartışmasız sahibi olduğu toprakları Ermenistan'a hibe ediyor ve bu düzeltilmesi mümkün olmayan bir hatadır; Zakafkasya cumhuriyetleri içerisinde hepsinden önce kendisini Sovyet Rusya'sının kucağına atan Azerbaycan hem bağımsızlığını, hem de topraklarını kaybediyor. Biz "Bağımsız Azerbaycan" lafını sizin dilinizden duymuştuk: ama Azerbaycan'ın şimdiki durumu öyledir ki, Mirzeyanlar onun kaderini istedikleri gibi belirleyebiliyorlar."⁷⁷

⁷⁴ *Konflikt v Nagornom Karabahe*, Sbornik Stahey. Bakü, 1920, s. 14

⁷⁵ Ordjonokidze G, *Statyi İ reçi*, T.1, 1956, s.140.

⁷⁶ M.E.Resultzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1990, s.93; M.B.Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Ankara, 1991, s.140.

⁷⁷ *Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasal Partiyalar ve İctimai Harekatlar Arşivi*, f.609, İş 53, L.1, s. 7-8.

Azerbaycan topraklarının kaderini otoriter yollarla belirlenmesi çabaları 2 Aralık 1920 yılında Sovyet Rusya'sıyla Sovyet Ermenistan'ı arasında yapılan siyasi-savunma antlaşmasında da görüldü. Antlaşmanın 3. maddesinde yazıyordu ki, Rusya Sovyet Hükümeti İrevan eyaletinin ..., Zengezur kazasının Ermenistan SSC'nin toprağı olduğunu kesin bir şekilde kabul ediyor.⁷⁸

Şunu da belirteyim ki, çeşitli ülkelerden bilinçli şekilde Ermenistan'a getirilen Ermenilerin buralara yerleştirilmesi yukarı (Batı) Zengezur'da yaşamaya devam eden Azerbaycanlıların çeşitli bahanelerle baskı altında tutulmasına neden oldu. Bu baskıların çapının genişlemesinin büyük bir rahatsızlık doğurması üzerine Azerbaycan Sovyet'inin 2. Toplantısında (Nisan, 1922) ülke hükümetine soru önergesi yöneltildi: "Zengezur kazasında sivillerin silah zoruna bölgeyi terk etmeye zorlanmalarından hükümet haberdar mıdır ve bu konuda hangi önlemler alınmaktadır? Cevaben bildirilmiştir ki, bu bilgiler Azerbaycan Merkezi İcra Komitesine (Merkez Yürütme Kuruluna) ulaşmış, Ermenistan hükümetine soru önergesi verilmiştir.⁷⁹

Bundan başka Stalin'in emriyle Azerbaycan'ın bir parçası olan, bin yıldan fazla bir zamandan beri Azerbaycan Türkleri tarafından meskun bulunan Dilican, Gökçe gölü havzası ve Güney Azerbaycan sınırına uzanan koridorun meydana getirdiği on bin kilometre karelik alan Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a verilmiştir.

Ama Ermenilerin iştahası daha büyük idi. Onlar Karabağ'ın Dağlık hissesini ve Nahçıvan'ı da Azerbaycan'dan koparmak için iddia ediyorlardı. Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a olan ilgilerini fırsat bilen Ermenistan Karabağ'ın bir hissesinin ona verilmesi talebini savundu. Ama bu defa Azerbaycanlı komünistler birleştiler ve AKPMK Siyasi Bürolarının 27 Haziran 1921 tarihli toplantısında Ermenistan'ın iddiaları geri çevrildi. Daha sonra tekrar gündeme getirilen Dağlık Karabağ konusu Ermenilerin lehine sonuçlandırılmağa çalışıldı. 4 Haziran 1923 tarihli toplantıdaki kararla Dağlık Karabağ Ermenistan'a bağlanıyordu. Ama Neriman Nerimanov itirazlarını bildirerek bu olaya müdahale etmiş ve bu kararın adaletsizliğini ve gelecekte siyasi istikrarsızlıklar yaratacağını ispat etmiştir. Onun getirdiği deliller toplantıda Stalin'i, Orconikidze'ni, Maharadze'ni, hatta Nazaryan'ı bile bu meseleye yeniden bakmaya davet etmişti. Haziran ayınının 5'de aynı

⁷⁸ *Mejdunarodnaya politika noveyşego vremeni v dorovorah, notahji deklaratsiyah*, 1928, s.75-76

⁷⁹ *Vtoroy Vseazerbaydjanskiy syezd Sovetov. Stenografiçeskiy otçet*. Baku, 1922, s.89.

toplantıda Dağlık Karabağ'a geniş Özerklik verilmesi ve Azerbaycan SSC'ye bağlanması hakkında yeni karar kararlaştırıldı. Fakat Azerbaycan yöneticileri Dağlık Karabağ'a Muhtariyet verilmesine karşı çıktılar. Maalesef 1923 Temmuz ayının 7'de Azerbaycan hükümeti ermeni yanlı Merkezin ve yüzüstü Azerbaycanlı Bolşeviklerin etkisi altında Dağlık Karabağ'a Özerklik verilmesi hakta karar onaylandı.⁸⁰ İşte bu yıllardan sonra Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki etkisi azaltıldı ve Ermeni nüfusu kasti olarak bu bölgede yoğunlaştırıldı.

Ermeniler Nahçıvan üzerinde de toprak iddia etmekteydiler. Bu devrede Türk ordusu Nahçıvan'da bulunmaktaydı. Türkiye bu iddiaların geri püskürtülmesinde büyük rol oynamıştı. 1921 Martında Moskova'da Türkiye ile Rusya arasında sınır problemleri müzakere edilmekteydi. Türkiye Azerbaycan'ın da çıkarlarını korumaya çalışıyordu ve kendi ordusunu Nahçıvan'dan çıkarmak için bir şart koymuştu. Bu şartında Rusya'nın Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olduğunu kabul etmeliydi. 1921 Martın 16'da Rusya-Türkiye dostluk antlaşmasına (Moskova) göre Nahçıvan Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olarak kalmaktadır. Bundan sonra, Nisan ayında Türk ordusu Nahçıvan'ı terk etti. Böylece Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi.

Böylece Zengezur'un güney-batı kısmındaki toprakların Ermenilere "hediye edilmesi" ve burada Ermeniler için Megri ilçesinin oluşturulması yoluyla Azerbaycan başka bir bölgeden , Nahçıvan'dan ayrı düşürüldü, bu bölgesi ile iletişimi zorlaştırıldı. Sovyet totaliter rejiminin milli siyasetinin uygulanması sonucunda Zengezur'un önemli bir kısmının Ermenilere verilmesiyle Azerbaycan parçalandı, Azerbaycan'ın Türkiye ile arasındaki bağlantı koparıldı, topraklarımızın daha sonraki işgalleri için yeni zemin hazırlandı.

II Dünya savaşı sonrası Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların "göç"e tabi tutulmaları Ermenistan hükümetinin planlı olarak yaptığı bir eylem olarak tarihe geçmiştir. 2.Dünya savaşı bittiğinde Ermenistan SSC'nin Vedi eyaletinde 40 köy var idi. Onların sadece 28'de Azerbaycanlılar, 3'de Ermeniler, 9 köyünde ise Azerbaycanlılar ile Ermeniler karışık yaşıyorlardı.

1948 senesinde yabancı ülkelere gelmiş Ermenileri yerleştirmek bahanesiyle Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıları buralardan çıkarmak ve Azerbaycan SSR'ye

⁸⁰İğrar Aliyev, *Nagorniy Karabah, İstoriya i fakti sobitiya*, s.87.

göçürmek hakkında karar kabul edildi. Bu aslında yalan ve önceden kurulan tuzak idi. Çünkü o zaman Vedibasars'dan göçürölmüş olan Azerbaycan köylerinin hiç birine mülteci Ermeniler yerleştirilmedi.

1948-1952 senelerinde Vedi ilindeki sadece 24 Azerbaycan köyü: Kolanlı, Bağçacık, Karakoyunlu, Azizkent, Hahıs, Ermik, İnkale, Tezekent, Daşnov, Karatoprak, Göl, Mengük, Hosrov, Kösüs, Heyrapıs, Karabağlar, Dehnez, Çimenkent, Kotuz, Gölaysor, Bayburt, Kotanlı, Taşlı, Hartlık köyleri zor gücüne Azerbaycan'a göçürölmüştü. İki milletin karışık yaşadığı Goravan, Vedi, Develi, Afşar, Şıhlar köyleri Azerbaycanlılardan arındırılmıştı. Şidli, Küçük Vedi, Halisa, Yengice, Arazdeyen, Karalar, Şirazlı, Taytan köyleri ise tüm baskılara rağmen sonuna kadar direnmiş ve ata yurtlarını terk etmemişlerdi. Diğer köylerde de Ermeni direnişçilerine karşı mukavemet gösterilmişti. Ama Ermenistan hükümeti bu sert mukavemeti kırmak için her türlü işlere el atmıştı. O zaman resmi dairelerin kararlarına şüphe ile yanaşmak ve onu eleştirmek yasak idi. Ama aslında bu kararların arkasında çok kötü niyetler yatmaktaydı. Bundan sonra baskılar başka yönde gelişmeye başladı. H. Abovyan adına Devlet üniversitesinin Azerbaycan şubesi kapatıldı. C.Cabbarlı adına Azerbaycan dram-tiyatrosu kaldırıldı. Bu göçlerden kısa zaman sonra Zengibasars ilinden göçürölenlerin bir kısmı yurt hasretine dayanamayıp geri döndüler. Bu durum karşısında Ermenistan hükümeti Azerbaycanlıların çok sık yaşadıkları Zengibasars ve Karabağlar bölgelerinin ortadan kaldırılması hakkında karar çıkararak uygulamaya koydu. Zengibasars ilinin köyleri üç il (Artaşat, Eçmiedzin, Şaumyan) arasında bölüştüröldü. Zengibasars ilinde 1952 senesine kadar 30 köy var idi ki, bunun da 25'de Azerbaycanlılar yaşıyordu. 1950'lerden sonra tüm isimler değıştirilerek Ermenileştirildi. 1968'de Zengibasars ilinin ismi değıştirilerek Ermenice Masis adını verdiler.

1952'de göçürölme siyaseti bittiğinde Azerbaycanlılar öyle zannediordu ki, bu tür olaylar artık tekrarlanmayacak. Ama 1965'ten başlayarak her sene Nisan ayının 24'de Türkiye'de Türklerin Ermenilere karşı yaptıkları "sözde soykırım"ı hatırlatarak Azerbaycan mahallelerine saldırıyordu. Artık eski Taşnaklar yavaş-yavaş su yüzüne çıkmaya başlıyorlardı. Yabancı ölkelerde kurulan Taşnak partisinin hazırladığı programa Ermenistan'daki bazı Ermenilerde alet olmaya başladılar. Hazırlanan programda amaç Azerbaycan köylerinin dağıtılması, tarihi abidelerin yok edilmesi, Azerbaycanlılara mahsus dağ, köy, ırmak ve göllerin isimlerinin değıştirilmesi idi. Yapılan tüm bu haksızlıkların

arkasında milliyetçi Taşnaklar bulunmaktaydı ki, 1988 olayları da onların sayesinde alevlendi.

4. BÖLÜM

1988-1994 yıllarında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Türkiye'nin Rolü

Mart 1985'de Gorbaçov'un iktidara gelmesi ve ardından glasnost (açıklık) ile perestroyka (yeniden yapılanma) politikalarını uygulamaya başlaması, eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan milliyetleri bağımsızlık -en azından özerklik- yolunda harekete geçirdi. Özellikle glasnost, uzun süre bastırılmış milli ve etnik duyguların açıkça ifade edilmesine zemin hazırladı⁸¹. Tabiatıyla bu durum, eski Sovyetler Birliği'nde 70 yıldan beri izlenmiş milliyetler politikası yüzünden küllenmiş gözükken bazı ihtilafli toprak meselelerini yeniden ortaya çıkardı⁸². Dağlık Karabağ meselesi bunlardan biridir.

Dağlık Karabağ'daki savaş Ermeni milliyetçilerince "Kaybedilmiş Ermeni toprakları", ideolojisi adına başlatılmıştır. Çatışmanın temel nedeni tarihi adaleti bulma çabasıdır. Aslında bu çatışmanın temel nedeni Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin topraksal idari bağlantısıdır. Anlaşmazlığın bir kaynağı pek çok gözlemcinin de kabul ettiği, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet cumhuriyetlerinin iç idari sınırlarının, Sovyet hükümetince milliyetlerin Moskova'ya karşı olası birleşmesinden kaçınmak için Sovyet yönetiminin ana çıkarlarına hizmet etmesi amacıyla yapay bir şekilde çizilmesidir.

Öncelikle belirtelim ki, Gorbaçov'un milliyetler konusundaki yumuşak tavrı Dağlık Karabağ'daki Ermenileri, Sovyet Ermenistan'ına bağlanması konusunda cesaretlendirmiştir. Nitekim, Dağlık Karabağ Ermeni yönetimi, Ağustos 1987'de nüfus çoğunluğuna dayanarak bu konuda Moskova'ya başvurmuştur. Daha sonra ise Ermeniler, söz konusu başvuruyu desteklemek amacıyla Ermenistan ve Karabağ'da gösterilere başlamışlardır. Bununla da

⁸¹Gordon B. Smith, *Soviet Politics Struggling with Change*, Second Edition, Macmillan Press, London 1992, s.55.

⁸² Bu durum, sadece Sovyetler Birliği'ne özgü bir gelişme olmayıp Soğuk Savaş sonrası "Yeni dünya düzeni"ne geçiş sürecinde sıkça görülen mikro **Milliyetçiliğin** bir tezahürüdür. E. J. Hobsbawn'a göre, bu şekilde etnik ayrılıkçılığın patlamasının sebebi I. Dünya Savaşı sonrası yarım kalmış işler olmasıydı. Hobsbawn'ın "yarım kalmış işler"nden kasdı, o dönemde millî devletler sürecinin henüz tamamlanmamasıydı. Bkz. E.J. Hobsbawn, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (İngilizceden çeviren: Osman Akinhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, s.194-195.

yetinmeyen Ermeniler, Kasım 1987-Şubat 1988 döneminde üç kez Moskova'ya giderek taleplerini yenilemişler ve çok geçmeden de 11 Şubat 1988'den itibaren Dağlık Karabağ'ın başkenti Stepanakert (Hankendi)'de yeni gösterilere girişmişlerdir. Çatışmanın başından beri Ermeni tarafı girişimde bulunmuş ve askeri eylemler için hazırlanmışken Azerbaycan ümitsizce ve halkların dostluğunu" öne sürmüş ve Moskova'nın müdahalesini beklemiştir. Ayrılık talebi Ermenistan'da yaşayan on binlerce Azerbaycan Türküne karşı acımasız etnik temizlik eylemleriyle aynı zamana rastlamıştır. Bu duruma Sovyet yetkilileri müdahale etmemiştir. Bu faaliyetlerin hedefi açıktı. Ermenistan'da yaşayan Türk nüfusunun Ermenistan'dan ayrılmasını isteyebilecek Azerbaycanlıların olası karşı eyleme geçmelerini engellemektir. Binlerce Azerbaycanlı göçmen Azerbaycan'a gitmiştir.

18 Şubat 1988'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Partisi genel kurulunda Gorbaçov bir konuşma yaparak milliyetler meselesinin de görüşülmesini istemesi, Karabağ Ermenilerini harekete geçirmiş ve 20 Şubat'ta Karabağ Sovyet'i Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasına karar vermiştir. İlgili çekicidir ki, söz konusu kararı alan Karabağ Sovyeti'nin 140 üyesinden 110 Ermeni idi. Ancak Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi, Karabağ Sovyeti'nin aldığı Ermenistan'a katılma kararını her iki Cumhuriyetin halkının çıkarlarına aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.

Bu ret kararının alınması, Şubat 1988 itibarıyla Karabağ'da Ermenilerle Azeriler arasında çatışmaların çıkmasına sebep olmuş ve hatta, çatışmalarda iki Azerbaycanlının öldürüldüğünün Azerbaycan'da duyulması üzerine, bu kez 28-29 Şubat'ta Azerbaycan'ın başkenti Bakü ile Sumgait benzer çatışmalara sahne olmuştur. Bu çatışmalarda her iki tarafta da bir çok kişi yaralanmıştır. Sumgait olayları aşırı derecede siyasileştirilmiştir. Batı ve Sovyet kamuoylarında Azerbaycanlılara karşı olumsuz duygular yaratmıştır. Sumgait olayları dünya basınında geniş şekilde yer alırken Ermenistan'da Azerbaycanlıların yaşadığı büyük ıstıraplar aynı derecede ilgiyi görmemiştir. Sonunda Moskova işe müdahale etmek zorunda kalmış ve Gorbaçov, 9 Mart 1988'de Azerbaycan ve Ermenistan Komünist Partileri Genel sekreterlerini (Kamran Bagirov, Demirciyan) Moskova'da toplantıya çağırmıştır. Bu toplantının arkasından, 17 Mart'ta Sumgait Parti Sekreteri Cihangir Müslümzade ile belediye başkanı Tevekkül Yakupoğlu görevlerinden alınmıştır. Ne gariptir ki, 21 Mayıs'ta Bagirov ve Demirciyan da aynı akıbete uğramışlar ve yerlerine Abdurrahman Vezirov ile Suren Artunyan getirilmişlerdir.

Ne var ki bu görevden alma ve yeni atamalar da Ermenileri sakinleştirmemişti. Ermeniler, 13 Haziranda Erivan'da büyük gösteriler yaptılar. Bundan iki gün sonra, 15 Haziranda Ermenistan Yüksek Sovyeti, Sovyet Anayasasının 70. maddesine (self-determinasyon hakkı) dayanarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması için Bakü ve Moskova nezdinde girişimlerde bulunma kararı aldı. Buna karşılık Azerbaycan da aynı Anayasasının 78. maddesine (bir cumhuriyetin sınırları onun rızası alınmadan değiştirilemez) dayanarak bu kararı geçersiz saydı⁸³.

Kafkasya'da bu gelişmeler olur iken 16 Haziran'da Paris'te yapılan bir gösteriden Ermenilere destek geldi: Yüz bine yakın Ermeni SSCB büyükelçiliği önünde toplanarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasını istediler.⁸⁴

Tabiatıyla bu gelişmeler, Sovyetler Birliği Komünist Partisi 19. Parti Kongresi öncesinde cereyan etmiştir. Amaç, kongre çalışmalarını etkilemektir. Ne var ki Gorbaçov, söz konusu kongrede yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın isteklerini kabul etmenin mümkün olmadığını açıkladı. Çok geçmeden 3,4,6 ve 7 Temmuz 1988'de Erivan başta olmak üzere Ermenistan'ın diğer şehirlerinde genel grev ve gösteriler yapıldı. Askerler ve göstericiler arasında çatışma çıktı. En önemlisi, Karabağ Sovyet'i 12 Temmuz 1988'de "Özerk Bölge" olarak kendisini Ermenistan'a kattığını ilan etti. Fakat, Karabağ'da olaylar dinmeyince 28 Eylül'de Karabağ'da olağanüstü hal ilan edildi.

Diğer taraftan, gerek Azerbaycan'daki ve gerekse Karabağ'daki Azeriler de gelişen olaylardan rahatsız idiler. Sonunda Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerine zulmedildiği haberleri yayılınca, Kasım 1988'den itibaren Azerbaycan'da gösteriler başladı. Bakü, Kirovabad ve Nahçıvan'da Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasında çıkan çatışmalarda 126 kişi yaralandı. 23 Kasım da Karabağ'ın Azerbaycan'a katılması için, Bakü'de 800 bin kişinin katıldığı miting ve gösteriler yapıldı. Sonuçta Kasım 1988'deki bu çatışmaların ardından 158 bin Ermeni Azerbaycan'ı, 141 bin Azerbaycanlı da, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kaldı. Azerbaycan'ın şehirli Ermeni nüfusu da şehirlerde yoğunlaşan artan sayıdaki Azerbaycanlı göçmenlerin program tehdidiyle karşılaşarak Azerbaycan'ı terk etmişlerdir.

⁸³ F.Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi* (1980-1990), II, 2.baskı, Ankara 1991, s.204-207.

⁸⁴ Süleyman Aliyarov, "*Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ*", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 60, İstanbul 1989, s.103; Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s.149.

7 Aralık 1988'de Ermenistan'da 25 bin kişinin ölümüne ve 500 bin kişinin evsiz kalmasına yol açan büyük depremin olması Moskova'yı harekete geçirmiş; çıkabilecek muhtemel çatışmaları önlemek istemişti. Bu amaçla Moskova, 12 Ocak 1989'da Karabağ'ın yönetimini Ermenilerden alarak özel bir komisyona vermiştir. Söz konusu kararı Azerbaycan, olumlu bulmuş ve bu kararı Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunun Moskova tarafından da onaylandığı şeklinde yorumlamıştı.⁸⁵

Karabağ'da özel yönetimin kararından hoşnut olmayan Ermeniler, sakin geçen 1989 yılının ilk aylarından sonra Haziran-Temmuz aylarında yeniden harekete geçtiler. Özellikle Karabağ ve Nahçıvan Ermenileri Azerilerin oturdukları mahalleleri abluka altına alırken Ermeni çetecileri de Azerbaycan demiryollarına sabotajlara başladılar. Bunun üzerine, Bakü'de 29 Temmuz ile 5-6 Ağustos günlerinde 100 binlerin katıldığı büyük mitingler, 12 Ağustos'ta 200 bin kişinin, 14 Ağustos'ta da 500 bin kişinin katılımıyla tekrarlandı. Söz konusu mitinglerde, Karabağ'daki özel yönetim, Ermenilere hoşgörülü davrandığı için protesto edildi. Ayrıca Karabağ üzerinde Azerbaycan'ın hakimiyetinin yeniden kurulması ve Azerbaycan'ın bizzat hakimiyetini ilan etmesi isteniyordu.

Çok geçmeden o da oldu ve Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) 23 Eylül 1989'da Azerbaycan'ın hakimiyetini bir kanunla kabul etti. Bu kanuna göre, Karabağ üzerinde Azerbaycan'ın hakimiyeti benimseniyor ve Azerbaycan'ın sınırlarının dokunulmazlığı doğrulanıyordu. Ayrıca Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılması kabul ediliyordu. Söz konusu karar Sovyetlerin tepkisi 10 Kasım 1989'da geldi: Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti, Baltik Cumhuriyetleri ile Azerbaycan'ın hakimiyet kanunlarını Sovyet Anayasasına göre geçersiz saydı. Buna rağmen, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti, 28 Kasım 1989'da Karabağ'ın Azerbaycan'a iadesine, 5000 kişilik bir Sovyet askeri kuvveti Karabağ'da kalmaya devam etmesine, Azerbaycan hükümeti'nin Karabağ'daki Ermenilerin haklarının korunması için gerekli kanunları çıkartması şartıyla karar verdi.

Bu arada zikredilmesi gereken bir olay, 4-7 Kasım 1989 tarihlerinde Karabağ ve Rusya'nın diğer yerlerinden gelen Ermenilerin de katıldığı 900 delegeli toplantıda, Ermeni Milli hareketi'nin kurulmasıydı. Hareketin başkanlığına Ermenistan'ın geçmiş Cumhurbaşkanı

⁸⁵ F.Armaoğlu, a.g.e., s.208.

Levon Ter Petrosyan getirilmiş olup kabul edilen programına göre Karabağ için siyasi çözüm önerilmekteydi.

Hemen belirtelim ki, Yüksek Sovyet'in 28 Kasım 1989 kararı, olayları yatıştıracağına daha da şiddetlendirdi. İlk önce Karabağ'da gösteriler ve güvenlik kuvvetleriyle çatışmalar oldu. Bu çatışmalarda 2 kişi hayatını kaybetti. Daha sonra Ermenistan Yüksek Sovyeti 28 Kasım kararını tanımayarak 1 Aralık'ta Karabağ'ı Ermenistan'a kattığını ilan etti. Fakat bu kararı, Azerbaycan Yüksek Sovyeti 2 Aralık 1989 reddetti. Çünkü Karabağ'da 5000 kişilik bir Sovyet askeri kuvvetinin kalması, Azerbaycan'ın bağımsızlığını zedeleyecek diye düşünüldü⁸⁶.

1990 yılına geldiğimizde bile Karabağ konusunda Azerbaycan-Ermenistan ihtilafi güncelliğini koruyordu ve her an patlamaya hazır bir bomba gibi idi. Nitekim, 2 Ocak 1990'da Karabağ'ın başkenti Stepanakert'de Ermenilerin Azerbaycan Türklerini taşıyan bir otobüs konvoyuna saldırımları üzerine otobüslerde bulunan koruma polisleri saldırganlara karşı ateş açmış ve saldırganlardan biri ölmüş, üçü de yaralanmıştı. Bu olaylardan sonra Sovyet hükümeti, 4 Ocak 1990'dan itibaren Azerbaycan sınırlarını kapatmış ise de yine Ermenistan-Azerbaycan sınırlarında otomatik silahlarla çatışmalar sürüyordu. 1990'da başlayan kitlesel Sovyet karşıtı gösteriler Azerbaycan'daki Sovyet kontrolüne karşı gerçek bir tehdit oluşturdu ve Ocak 1990'da Bakü'deki Ermeni karşıtı programlar Azerbaycan'da sıkıyönetim ilan edilmesine neden oldu. Sıkıyönetim kanunlarını uygulayan Sovyet yetkilileri Azerbaycan halkının elindeki silahları toplamaya başladılar. Aynı zamanda sıkıyönetimi uygulayan Sovyet ordusu ve İçişleri Bakanlığı birlikleri Karabağ ve çevre bölgelerden Azerbaycanlıların uzaklaştırılmasını engellemeye kalkışmadılar. Bunun sonucunda Azerbaycan Türkleri kendilerini göçe tabi tutan Ermeni militanlarının insafına bırakılmış oldu. Bu gelişmeler Ermenistan'daki Rus askeri üstlerine saldırılar düzenlenmesi ve yüksek miktarda silah ele geçirilmesiyle aynı zamana rastlamıştır. Bu silahlar Karabağ'daki Ermeni milis guruplarını silahlandırmada kullanılmıştır.

Diğer taraftan Ermenistan Yüksek Sovyet'i 9 Ocak 1990'da aldığı bir kararla Karabağ'ı 1990 ekonomik planına dahil etti. Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet'i ise bu kararı

⁸⁶ F.Armaoğlu, a.g.e., s.208-210.

geçersiz saydığını açıkladı. Buna karşılık, Ermenistan Yüksek Sovyeti, Ermenistan'da Ermenistan kanunlarının geçerli olduğunu bildirdi.

11-12 Ocak 1990'da Azerbaycan'ın Lenkeran liman şehrinde göstericilerin mahalli parti binası ile radyo binasını ele geçirmeleri; yine aynı gün, Karabağ'da bir Azerbaycan polisinin Sovyetler Birliği İçişleri Bakanlığı'nın bir memurunu öldürmesi, bir gün sonra, 13 Ocak'da Bakü'de yapılacak Ermeni aleyhtarı gösterilerin habercisiydi. Gerçekten, 13 Ocak 1990'da Azerbaycanlı gençler Bakü'de Ermeni mahallelerine saldırdılar. 14 Ocak'ta da süren saldırı ve gösterilerde 30 kişi öldü. Bu sayı 17 Ocak'ta 56'ya yükseldi⁸⁷.

Bakü'de bu çatışmalardan sonra hem Azerbaycanlılar ve hem de Ermeniler kendi milis örgütlerini kurarak Karabağ ile Azerbaycan- Ermenistan sınırında silahlı çatışmalara giriştiler. Ayrıca Azerbaycanlılar, Azerbaycan ve Karabağ'da ana yolları tutup önemli köprüleri de yıktılar. Ne var ki ;bütün bunlar, olayları "iç savaş" olarak değerlendiren Moskova'yı harekete geçirdi ve böylece 17 Ocak'tan itibaren Azerbaycan'a Sovyet askeri gelmeye başladı. 19 Ocak'ta gelen Sovyet askeri sayısı 24. 000'i buldu. Azerbaycanlıların yollara dökülerek görev yerlerine gitmelerini engellemeye çalıştığı Sovyet askerleri, 20 Ocak 1990'da tanklar ve zırhlı araçlar eşliğinde Bakü'ye girmek için harekete geçtiler. Çok çetin çatışmalar oldu. Askerlerin sivil halka ateş açmalarının sonucunda 23 Ocak'ta ölü sayısı 93'e ulaştı.

Dikkat çekicidir ki, 20 Ocak 1990'da Bakü'de cereyan eden kanlı olaylardan sonra genel olarak Ermeniler hem siyasi ve hem de askeri açıdan harekete geçtiler. Sözcüleri; 1989'da Ermeni Milli Hareketi'nin askeri kanadını oluşturan Ermeni Milli Ordusunun Fedaileri, 24 Mart 1990'da Ermenistan sınırı yakınındaki Azeri kasabası Kazak köylerine saldırarak 9 kişiyi öldürdüler. En feci eylemleri de bir Azerbaycanlı ailesinin evlerini ateşe verip diri-diri yakmalarıydı. Her ne kadar Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti taraflara sert uyarılar da bulunup Tiflis'te karşılıklı görüşmelerini sağladıysa da söz konusu çatışmalar tamamen durmadı.

23 Ağustos 1990'da Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve bununla birlikte Karabağ'ı Ermenistan toprağı sayması⁸⁸, Karabağ sorununu önemli bir aşamaya getirdi. Çünkü Ermenistan, 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başlayan Körfez Savaşı'ndan

⁸⁷ F.Armaoğlu, a.g.e., s.211.

⁸⁸ F.Armaoğlu, a.g.e., s.213.

yararlanarak hızlı bir silahlanmaya girişti. Amaç, Azerbaycan'a karşı askeri açıdan daha güçlü olmaktı. Sonunda Ermeniler Eylül 1990'da Laçın, Ağdam ve Askeran şehirleriyle Şuşa-Bakü karayoluna saldırılara başladılar. Tabii olarak, bu olaylarda Ermenistan hükümetinin rolü büyüktü. Nitekim SSCB İçişleri Bakanlığı birlikleri Başkumandan Yardımcısı Boris Smıslıov yaptığı açıklamada "Ermenistan Hükümetinin engelleyici tutumu yüzünden Ermeni militanların ellerindeki silahların toplanmadığı" nı bildirdi⁸⁹.

1991 Mart ayı ortalarında Gorbaçov Azerbaycan halkına TASS Ajansı aracılığıyla "... Yukarı Karabağ, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bölgede, SSCB Anayasası ile birlikte Azerbaycan Anayasası yürürlüktedir. Karabağ'da Azerbaycanlılar ile Ermenilerin birlikte yaşayıp birlikte üretmeleri tarihin yarattığı bir gerçektir ve bu gerçekten kaçınılmaz." şeklinde barışçı ve Karabağ'ın mevcut statüsünü doğrulayan önemli bir mesaj gönderdi⁹⁰. Moskova Karabağ konusunda yavaş hareket etmişse de sonunda herhangi bir sınır değişikliğine izin verilmeyeceğini belirtmiştir. Moskova'nın kararsızlığı ve belirli bir politika eksikliği her iki tarafça da kendilerine yönelik bir destek olarak değerlendirilmiştir.⁹¹ Buna rağmen Ermeniler, Karabağ'da askeri eylemlerden vazgeçemediler. Haziran- Temmuz 1991'de Ermeniler, Karabağ'ın bazı Azerbaycan köylerine saldırmak suretiyle birçok Azerbaycanlıyı öldürdüler⁹².

19 Ağustos 1991 tarihinde Gorbaçov'a karşı Moskova'da girişilen başarısız hükümet darbesi, Karabağ sorununa taraf olan Azerbaycan ve Ermenistan'da tarihi önemli kararların alınmasına sebep oldu. Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de, Ermenistan da 21 Eylül 1991'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu gelişmeler Azerbaycan ve Ermenistan'ın Moskova'dan uzaklaşmasını ve milliyetçi gruplara yönelik desteğin aşırı derecede artmasını teşvik etmiştir. O günlerde Dağlık Karabağ Ermenileri de bağımsızlık yönünde karar vererek, devletlerinin adını "Artsaklı Ermenistan Halk Cumhuriyeti" olarak değiştirdiler.

Fakat bu kararı Azerbaycan parlamentosu, anayasasına aykırı olduğu için protesto etti. Diğer taraftan Azerbaycan'ın 1990'da yasakladığı Karabağ Bölge Konseyi, Azerbaycan'ın

⁸⁹ *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1992 s.58; C.Taşkıran, a.g.e., s.155.

⁹⁰ *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları*, s.58; C.Taşkıran, a.g.e., s.156-157

⁹¹ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdüleri*, cilt 3, sayı 4 (Kış 1996-1997), s.97.

⁹² C.Taşkıran, a.g.e., s.157.

bağımsızlık ilanının tanınmasına karar verirken, Karabağ'da bundan sonra sadece SSCB anayasasının geçerli olduğunu kararlaştırdı.

Ne var ki, bu gelişmeler Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki çatışmaları önleyemedi. Eylül'ün ortalarında, Ermeniler sınırdaki bulunan Şaumyan bölgesine saldırarak birçok insanı öldürdüler. Hemen belirtelim ki, bu olay bazı insan kayıplarına yol açmışsa da Rusya'nın geçmiş lideri Boris Yeltsin'in, beraberinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev olduğu halde 20 Eylül 1991'de Bakü'ye gelerek Azerbaycan-Ermenistan ihtilafını çözmeye çalışmasına sebep oldu. Gerçekten, Yeltsin'in girişimi sonucunda Azeri ve Ermeni liderlerin Rusya Federasyonu'nun Stavropol bölgesindeki Jeleznovadosk kentinde bir araya gelmeleri kararlaştırıldı. 20-24 Eylül 1991 tarihleri arasında süren Jeleznovadosk görüşmeleri uzlaşmayla sonuçlandı. Buna göre; Karabağ'daki karşıt gruplar silahsızlandırılacak, Karabağ'daki yasal hükümet organları aşamalı olarak yeniden oluşturulacak, iki ülke arasında temaslar üst düzeyde sürdürülecek, Karabağ'da derhal ateşkes uygulanacak; iki hafta içinde de yasa dışı silahlı gruplar ve İçişleri Bakanlığı ve Kızıl ordu birlikleri çatışma bölgelerinden çekileceklerdi. Ayrıca, imzalanan protokole göre Ermenistan Parlamentosu, Dağlık Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu ilan eden kararını geri alırken SSCB Yüksek Sovyeti'nin de bugüne dek Karabağ hakkında aldığı kararları geçersiz ilan edilecek; her iki taraf ellerindeki rehinelere aşamalı olarak iade edeceklerdi.⁹³

Hemen belirtelim ki, Jeleznovadosk görüşmeleri, ilgili taraflarca farklı yorumlanmıştı. Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan "çözüm değil, bu yolda atılmış ilk adım" derken Boris Yeltsin "tarihi bir adım" olarak bu uzlaşma protokolünü değerlendirmişti. Ancak, Azerbaycan Halk Cephesi ise bu protokolü Karabağ'dan Ermenilerin çoğunlukta olduğu ve Moskova'nın 1989'dan beri askıya aldığı mahalli Sovyet'in yeniden kurulmasına gerekçe oluşturacağını ileri sürmüştü.

Daha sonraki olaylar göstermiştir ki, Jeleznovadosk protokolü bile Ermenileri Karabağ'daki askeri eylemlerinden uzak tutamamıştı. Ekim 1991 başlarında Ermeniler, Karabağ'da yine insanları öldürdüler. Buna rağmen taraflar, Jeleznovadosk protokolüne ait görüşme çerçevesinde İcevan bölgesindeki bir köyde bir araya geldiler ve "cinayet ve

⁹³ **Hürriyet**, 24 Eylül 1991; C. Taşkiran, a.g.e., s.157-159; Yasin Aslan, Jeleznovadosk anlaşmasının 23 Eylül 1991'de imzalandığını, Rusya ile Kazakistan'ın garantör devletler olarak bu anlaşmayı imzaladıklarını yazmaktadır. Bkz. Y. Aslan, "Azerbaycan 1991", **Yeni Forum**, Sayı 273, Şubat 1992, s. 28.

intikama dayalı kısır döngünün durdurulmasının zorunlu olduğu" sonucuna vardılar. Görüşmeler, 15 Kasım'dan itibaren sürdürülecekti.

Ne var ki, 15 Kasım'da yapılması kararlaştırılan Karabağ görüşmelerine katılan heyeti taşıyan helikopterlerin Ermeniler tarafından düşürülerek 20 kişinin ölümüne yol açması, mevcut iyimser havayı tamamen dağıttı. Bunun üzerine Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım'da olağanüstü toplanarak Ermenistan'a uygulanacak önlemleri görüştü. Daha sonra Azerbaycan Parlamentosu, aldığı bir kararla Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü feshederek kendisine bağladı. Ermenistan ise bu kararı savaş ilanı saydığını açıkladı. Ayrıca, Moskova'da SSCB' Devlet Konseyi 27 Kasım 1991'de bir bildiri yayınlarak "SSCB Anayasası"na göre statüsü saptanan Dağlık Karabağ'da anayasal düzenin yeniden oluşturulmasının kararlaştırıldığını açıkladı.

1991 Kasım'ının son günlerinde Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin Karabağ'daki öldürme olaylarını protesto etmek için Bakü'de 50.000 kişilik bir gösteri yaptılar. Ermeniler de Karabağ'ın başkenti Hankendi çevresindeki 19 Azeri köyünü zorla boşalttırdılar. Aynı günlerde Dağlık Karabağ Yüksek Sovyeti de, Aralık ayında halk oylaması yapılmasını kararlaştırdı. Bunun üzerine Aralık'ta Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler, referandum yaparak "Karabağ'ın SSCB içinde bağımsız bir cumhuriyete dönüşmesi"lehinde oy kullandılar. Buna rağmen, Aralık ayının son günlerinde Karabağ'da yine kanlı olaylar oldu ve Ermeniler Hankendi'ni topçu ateşine tuttular⁹⁴.

29 Aralık 1991'de yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan'ın bağımsız bir cumhuriyet olarak onaylanması, Karabağ sorunu karşısında Azerbaycan'ı güçlü bir konuma getirdi. Bunun sonucunda 30 Ocak 1992'de Prag'da toplanan AGİK Dışişleri Bakanları toplantısında diğer dokuz Bağımsız Devletler Topluluğu'na dahil cumhuriyetlerle birlikte Azerbaycan da AGİK'e kabul edildi. Bunun anlamı, bir taraftan AGİK şartını Azerbaycan'ın onaylaması iken diğer taraftan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınması demektir. Aynı zamanda Karabağ sorununun uluslararası nitelik kazanmaya başlamasının habercisiydi. Artık, bundan sonra uluslararası kuruluşlar ile bölgede çıkarı olan ilgili devletler Karabağ sorununda arabuluculuk

⁹⁴ C.Taşkıran, a.g.e., s.160-163.

teklif etmeye başlayacaklardı. Daha açık deyimle, 1992'in ilk aylarından itibaren Karabağ sorunu uluslararası bir sorun niteliği kazandı⁹⁵.

Bunun ilk işaretini, şubat 1992'nin ilk günlerinde İran verdi ve Karabağ için arabuluculuk önerdi. Fakat Bakü yönetimi, bu teklifi geri çevirdi. Şubat ortalarında Avrupa Parlamentosu, Strasbourg'da toplanarak Karabağ'a bir gözlemci gönderilmesi kararı aldı ve Azerbaycan'a yapılan Ermeni saldırılarını kınadı.

Muhtemeldir ki, Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni saldırganlığını kınama kararının etkisiyle Rusya, Dağlık Karabağ meselesini görüşmek üzere Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarını 20 şubat 1992'de Moskova'da toplantıya çağırdı. Toplantı sonunda, taraflar, "Karabağ'da derhal ateşkes sağlanması ve yerleşim bölgeleri üzerindeki ablukanın kaldırılmasını kararlaştırdıklarını" kamuoyuna açıkladılar. Ayrıca her iki ülke, Karabağ konusunda AGİK ilkelerine bağlı kalacaklarına ve Birleşmiş Milletler ile diğer milletlerarası kuruluşların barış çabalarını destekleyeceklerine söz verdiler.

Ancak, bu barışçı sözlere rağmen Ermenistan Dışişleri Bakanı Raffi K. Hovannisian, görüşmeler sonunda farklı bir açıklama yaparak "Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan'ın değil Azerbaycan ile Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin iç işleri" olduğunu bildirdi. Hovannisian, bundan sonraki görüşmelere mutlaka Dağlık Karabağ temsilcisinin katılması gerektiğini, aksi halde başarı sağlanamayacağını savundu⁹⁶.

Daha sonraki olaylara bakılırsa, Moskova'da Karabağ konusunda sağlanan son ateşkes anlaşması Ermenilerin işine yaradı. Zaten Ermeniler, Ocak 1992 sonundan itibaren Karabağ'da saldırılarını yoğunlaştırmışlar ve bir Azeri helikopterini roketlerle düşürmüşlerdi. Ateşkes görüşmeleri sırasında ise çatışmalar eski tarihi kent Şuşa'nın civar köyleri ile Ermenistan-Azerbaycan sınır şehirlerine kadar yayılmıştı. Gerçi, Moskova yalanladıysa da, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na göre, bu çatışmalarda Ermenilere eski Kızıl Ordu'nun 4. ve 7. Alayları da yardım etmişlerdi. Çok geçmeden, BDT Kafkasya Komutanlığı'na bağlı 366. Alayın Karabağ'ın Şuşa kentini top ateşine tuttuğu duyuruldu.

⁹⁵ Elizabeth Fuller, "*Nagorno-Karabakh: Internal Conflict Becomes International*", RFE/RL, Research Report, 13 March 1992, s.1.

⁹⁶ C.Taşkıran, a.g.e., s.164-165

Bu son eylem, Türkiye'nin büyük tepkisine yol açtı; ABD ve Rusya'nın Ankara'daki büyükelçileri Dışişleri Bakanlığı'na çağırılarak "Karabağ konusunda tarafsız davranmaları" istendi. Zaten Türkiye, ateşkes görüşmelerine denk düşen günlerde, Karabağ'ın düşmekte olduğunu hissetmiş ve 19 Şubat 1992'de TBMM'ni topladıktan sonra dönemin başbakanı Süleyman Demirel aracılığıyla "Batı, Karabağ sorununda Ermenistan'ı destekler ve Ermenistan uzlaşmaz bir tutum takınırsa, bölgesel bir savaş çıkar" diyerek ABD, Rusya ve Batı Avrupa'ya karşı gereken uyarıyı yapmıştı. Bu kez Türkiye'nin sert uyarısı etkili olmuş; Türkiye ile birlikte ABD, Rusya ve Fransa'nı barış girişimleri sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan 1 Mart'a kadar üç günlük ateşkese karar vermişlerdi. Fakat Ermeniler bu üç günlük ateşkese de uymayarak yeniden saldırılarına devam ettiler⁹⁷.

Şurası bir gerçek ki, Karabağ sorununda Ermenistan'ı o kadar cesaretli kılan şey, Rusya'nın etkin desteği idi. Çünkü Ermeniler, öteden beri Rusya'nın Kafkasya siyasetinde önemli ve ayrıcalıklı bir yere sahip olduklarını kavramışlar; ona göre davranmışlardı⁹⁸. Hatta, Türkiye'nin o sıralar, Doğu Anadolu'da yapmakta olduğu askeri tatbikatını, Ruslardan cesaret alarak "gövde gösterisi" olarak nitelemiş ve BDT Silahlı Kuvvetler Başkomutanı Mareşal Sapozhnikov da "Türkiye'nin Kafkasya politikasını yakından izledikleri"ni açıklayarak Ermenistan'ı destekler bir tutum içine girmişti. Ayrıca, Mareşal'in Ermenilere desteği bununla da bitmemiş; bölgedeki birliklerin (özellikle 366. Motorize Piyade Alayı) geri çekilmesini emretmişti. Tabiatıyla bu ricat emri Ermenilere yaramış; bu birlikleri oluşturan Ermeni askerler, Ermenistan'ın çağrısı üzerine milli orduya katılmışlardı.

Bunun üzerine Türkiye, Ermenistan'ın hızla silahlandığını görerek BM ve AĞİK nezdinde "Kafkasya'ya silah gönderilmesini önlemek" girişiminde bulundu. Ayrıca Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev de Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'e bir mesaj göndererek Karabağ sorununun çözümünde Türkiye'nin devreye girmesini istedi. Türkiye ise, Ermenilerin Şuşa kentine son model helikopterle saldırması ve ayrıca Azerbaycan'ın Ağdam kentinin tamamen boşalmasına sebep olmasının yanı sıra Hocalı'da yüzlerce Azerbaycanlının öldürülmesi karşısında derhal harekete geçti. 26 Şubat 1992'de

⁹⁷ C.Taşkıran, a.g.e., s.166-167

⁹⁸ Ermeni yazar Levan Şirinyan'ın 7-13 Ağustos 1993 tarihleri arasında **Azamatart Gazetesi**'nde yayınlanan yazısında şu sözleri oldukça anlamlıdır: "...Rusya'nın Doğu Avrupa'yı kaybetmesi ve güneydeki stratejik çıkarları onu Ermenistan'a yaklaştırmıştır. Bu ise adaletin gerçekleşmesine yardımcı olabilir. Ermenistan'ın görevi, Rusya'nın Kafkasya'daki siyasi manevralarını dikkatlice izlemek ve onlardan maksimum yararlanmaktır...", Yasin Aslan, *"Rusya'nın Kafkasya ve Şark Siyaseti"*, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı 294, Kasım-Aralık 1993, s.13.

Hocalı kentinde Azerbaycan Türklerinin kitlesel ölümleri çok acımasız bir olaydı.⁹⁹ Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, tüm dünyada büyük yankı bulan ve başta Türkiye olmak üzere, bölgede bulunan diğer Türk Cumhuriyetleri arasında da nefretle karşılanan Hocalı katliamı ile ilgili olarak bir yazılı açıklamada bulundu. Demirel açıklamasında, Türkiye'nin bölgesinde istikrarsızlığı artırıcı gelişmeler karşısında hareketsiz kalmayacağını söyledi. Demirel, Türkiye'nin çatışmaların daha da genişleyerek bütün bölgeyi içine alacak bir hale gelmemesi için sorumlu ve dikkatli bir politika izlendiğine de dikkat çekerek, tüm üçüncü ülkeleri aynı şekilde davranmaları konusunda uyardı.

Ayrıca, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni milislerin Hocalı ilçesine yaptıkları saldırıda ölenlerden 50 Azerbaycanlının cesedi gazetecilere gösterildi. Ermeni vahşetinin dünyaya anlatılması ile ilgili diplomatik çalışmalar devam ederken, Bu arada, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı son kent olan Şuşa'ya Ermeni saldırılarının yoğunlaştığı ve saldırılarda 40 kişinin öldüğü haberi geldi.

Şubat'ın son günü Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'i Bakü'ye gönderildi. Üstelik, Mart'ın ilk günlerinde Türkiye kamuoyu, Karabağ'daki Ermeni saldırılarını kınayan gösteriler yapmaya başladı. Türk hükümeti de Karabağ'daki gelişmelere artık "seyirci" kalmayacağını bütün dünyaya duyurdu. Sonunda Türkiye'nin bu haklı tepkisi yankı bulmuş ve 27-28 şubat 1992'de Prag'da AGİK, "Karabağ'ın Azerbaycan'a ait" olduğunu bir kere daha tekrarlamıştır.

Oysa Ermenistan'ın amacı, Karabağ'daki son direniş noktası olan Şuşa şehrinin kuşatması sürerken Karabağ sorununda Fransa ve ABD'nin desteğini alarak BM'de kendi lehine bir karar çıkartmaktı. 10 Mart 1992'de Ermeniler, BDT'nin Artık askeri üstünü basarak 10 Rus subayını rehin aldılar ve subayları 5000 Grad füzesi, 5000 havan topu, 5000 anti tank bombası ile binlerce silah karşılığı bırakabileceklerini açıkladılar. Daha sonra Rusya'nın girişimleriyle subaylar serbest bırakıldı. Muhtemeldir ki, bu arada, Ermeniler de silah isteklerine kavuşmuş olmalıdır.

Bu arada 23 Mart 1992 tarihinde, Nahçıvan parlamento Başkanı Haydar Aliyev Ankara'ya geldi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel, Aliyev'i

⁹⁹ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etütleri*, cilt 3, sayı 4 (Kış 1996-1997), s.8.

kabul ederek görüştüler. Görüşmelerde yeni-yeni filizlenen Karabağ problemi ve Nahçıvan'ın statüsü konuları ele alındı. 24 Mart 1992 Türkiye ile Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında her alanda daha yakın işbirliğini öngören bir protokol imzalandı. Protokole, Türkiye adına Başbakan Süleyman Demirel, Nahçıvan adına da resmi bir ziyaret için Türkiye'de bulunan parlamento Başkanı Haydar Aliyev imza attılar.

Türkiye bundan sonra, özellikle AGİK şartını hatırlatarak ABD ve Batı Avrupa nezdinde yaptığı girişimler sonucunda Karabağ sorununu uluslararası platforma taşıdı. İlk önce Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, ABD Başkanı George Bush ve Bakü yönetimi ile görüşerek 13 Mart'ta geçici bir ateşkes sağladı. Ardından NATO ve AGİK nezdinde barış için girişimlerde bulundu. Sonunda, Mart'ın son günlerinde Türkiye'nin barışçı çabası sonuç verdi; AGİK üyesi devletler, Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de toplanarak "Dağlık Karabağ bölgesinde barış için uluslararası bir konferans yapılmasını" kabul ettiler. Buna göre, Karabağ konferansı Temmuz 1992'de Minsk'te yapılacaktı. Ayrıca, bu konferansa hazırlık olmak üzere Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ temsilcilerinin katılacağı üçlü zirve yapılması kararlaştırıldı. Böylece AGİK şartı çerçevesinde "Minsk süreci" başlamış oldu.

Ne var ki, Karabağ sorununda Minsk barış sürecinin başlatılmasında, Türkiye'nin etkin rolünden rahatsız olan devletler vardı. 1992 Nisan başında, İran'ın girişimiyle Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve İran yetkilileri Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki İcevan'da dördü bir toplantıda bir araya geldiler. Aynı günlerde, AGİK ülkeleri temsilcileri Roma'da acele olarak Karabağ meselesini görüştüler. Bu toplantıya Ermenistan ve Azerbaycan temsilcileri de katılmak zorunda bırakıldılar¹⁰⁰.

Aynı şekilde, Mayıs 1992 başlarında, Karabağ konusunda diplomatik atağa geçen devletlerden biri de İran idi. 7 Mayıs'ta İran'ın girişimiyle Tahran'da bir Karabağ zirvesi yapıldı. Bu zirveye, Ermenistan Devlet Başkan Levon Ter Petrosyan, Azerbaycan Devlet Başkan Vekili Yakup Mehmedov'un yanı sıra İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti ve Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev ile AGİK'in Karabağ konusunda düzenleyeceği uluslararası toplantıya başkanlık edecek Mario Rafaelli de katıldı. Ancak, 7 Haziran'da Azerbaycan'da devlet başkanlığı seçimlerinin yapılacak olması ve bunu düşünerek Ermenistan'ın, Karabağ meselesi ile ilgili herhangi bir önemli taahhütte bulunmak istememesi,

¹⁰⁰ C.Taşkıran, a.g.e, s.167-169.

daha baştan Tahran'daki Karabağ zirvesinin başarısını engelledi. Yine de İran'a geçici bir diplomatik başarı kazandıracak olan kısa ömürlü bir ateşkes konusunda uzlaşmaya varıldı¹⁰¹.

Oysa Ermeniler, bu ateşkes kararına uyacak gibi görünmüyorlardı. Öyle ki Ermeniler, ateşkes kararından önce bu kez 6 Mayıs gecesi Nahçıvan'ın Günnük köyüne saldırdılar. 7 Mayıs'ta Azeri Assa-İrade Ajansı'na göre, hızlarını alamayan Ermeniler, Türkiye sınırına yakın Sederek kasabasını top ateşine tutarak 7 kişinin yaralanmasına sebep oldular. Sederek saldırısı, Ermenilerin Nahçıvan'a ilk saldırısı değildi. Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın verdiği bilgilere göre, Ermenilerin son günlerde Nahçıvan'ın Türkiye sınırına yakın köylerine düzenledikleri saldırılarda yaklaşık 10 kişi hayatını kaybetmişti¹⁰².

Ermeni saldırılarının Nahçıvan'da yoğunlaşması üzerine Nahçıvan Parlamento Başkanı Haydar Aliyev, Türkiye'den yardım istedi. Aliyev'in bu yardım çağrısı, Türkiye'nin "Nahçıvan'a yönelik akdi yükümlülükleri"ni yeniden gündeme getirdi. Ankara'da Demirel hükümeti bir açıklama yapmaktan kaçınırken uzmanlar, Moskova ve Kars antlaşmalarının Nahçıvan'ın statüsünün değişmesi halinde Türkiye'ye askeri müdahale hakkı verdiğini söylediler. Bu ortamda Başbakan Demirel, Nahçıvan'daki gelişmelere seyirci kalamayacaklarını açıkladıktan sonra ABD Başkanı George Bush'tan destek istedi¹⁰³.

Bütün dikkatlerin Nahçıvan'a verildiği aynı günlerde (6 Mayıs 1992'den itibaren) Ermeniler, Karabağ'ın Fuzuli, Geremboy ve Şuşa şehirlerine karşı top yekun saldırıya geçtiler. Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın açıklamasına göre, özellikle Şuşa, yoğun top ve roket ateşine tutulmuştu. Sonunda Şuşa, 8 Mayıs'ta iki günden beri süren yoğun top ateşine dayanamayarak Ermenilerin eline geçti. Karabağ Halk Cephesi liderlerinden Tehmasib Novruzlu'nun yaptığı açıklamaya güvenirse, artık Ermenilerin yeni hedefi Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın idi. Bu sebeple Laçın-Şuşa karayolunu ele geçirmeye çalışıyorlardı.

Özellikle Şuşa'nın düşmesi Türkiye'nin sert tepkisine yol açtı. Başbakan Demirel açıklamasında, Dağlık Karabağ'ın uluslararası hukuk açısından Azerbaycan toprağı olduğunu

¹⁰¹ **Milliyet**, 7 Mayıs 1992.

¹⁰² **Milliyet**, 8 Mayıs 1992.

¹⁰³ Nahçıvan konusundaki tartışmalara katılan İsmail Soysal'a göre 1921 tarihli Moskova ve Kars antlaşmaları Türkiye'ye akdi yükümlülükler getirmekte ve bu arada askeri müdahale hakkı bulunmakta ise de halihazırda askeri müdahale şartları mevcut değildir. Olaylar ve tartışmalar için bkz. **Milliyet**, 8 Mayıs 1992.

belirterek, "Dağlık Karabağ'ın statüsünün kuvvet yoluyla değiştirilmesine Türkiye'nin izin vermeyeceğini bütün dünyaya duyurdu"¹⁰⁴. Bununla yetinmeyen Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nden Dağlık Karabağ'daki son gelişmeler üzerine tedbir almasını istedi. Bu amaçla, Türkiye'nin BM'deki daimi temsilcisi Mustafa Akşin, Konsey dönem başkanı Avusturya büyükelçisi Peter Hoffner'e bir mektup sunarak, Dağlık Karabağ'daki son gelişmelerin BM yasasının ihlali anlamına geldiğini belirtti¹⁰⁵.

Diğer taraftan, AGİK Karabağ konferansı başkanı İtalyan Mario Rafaelli, İran, Ermenistan ve Azerbaycan ziyaretlerini değerlendirerek "son gelişmeler, askeri durumu değiştirmiştir; siyasi durumu değil" demiştir. Rafaelli, son gelişmeler ışığında 18 Mayıs'ta Helsinki'de toplanacak AGİK Kıdemli Memurlar Toplantısı'nın önemine değinerek bu toplantıda Karabağ konferansının tarihi ve hangi şartlarda toplanacağını ele alınacağını söyledi¹⁰⁶.

Ne var ki, Ermenilerin 16 Mayıs'ta Laçın'ın düşmesinin ardından¹⁰⁷ yeniden Nahçıvan'a saldırması Parlamento Başkanı H.Aliyev'in Türkiye'den askeri müdahale şeklinde bir yardım istemesine sebep oldu. Bu da Ankara'da ciddi olarak Nahçıvan'a askeri müdahale tartışmasını başlattı¹⁰⁸.

Buna karşılık, Türk hükümeti askeri müdahaleden önce BM nezdinde diplomatik girişimlerde bulunulması taraftarıydı. Yine de Türkiye, Ermenistan'a sert bir ultimatoma vermekten geri durmadı. Anlaşıyor ki Türk hükümeti, bu sert ultimatomla, bir taraftan Nahçıvan'da bir tugayı bulunan Rusya'nın harekete geçmesini ve diğer taraftan ABD'nin Ermenistan'a baskı yapmasını ummaktaydı¹⁰⁹. Bu arada, ABD ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) büyükelçileri Ankara'da Dışişleri Bakanlığı'na çağırıldı ve Rusya elçisine de Azerbaycan'daki Rus tugayının Nahçıvan'daki olaya müdahale etmesi gerektiği hatırlatıldı¹¹⁰.

¹⁰⁴ **Milliyet**, 10 Mayıs 1992.

¹⁰⁵ **Milliyet**, 11 Mayıs 1992.

¹⁰⁶ **Milliyet**, 11 Mayıs 1992.

¹⁰⁷ **Milliyet**, 17 Mayıs 1992.

¹⁰⁸ **Milliyet**, 19 Mayıs 1992.

¹⁰⁹ Demirel hükümeti'nin Ermenistan'a verdiği 19 Mayıs 1992 tarihli ultimatoma, devrin dış politikasını aksettirmesi bakımından önemlidir: "...Ermenilerin son saldırıları karşısında Türkiye'nin bugüne kadar izlediği dengeli ve müzakereler yoluyla barışın sağlanmasına yönelik politikasının ciddi bir şekilde etkilenmesi kaçınılmaz olacaktır...", Bkz. **Milliyet**, 20 Mayıs 1992.

¹¹⁰ **Hürriyet**, 19 Mayıs 1992.

Türkiye'nin Nahçıvan konusunda askeri ve diplomatik seçenekleri beraber düşünmeye başlaması ve hatta Türk gazetelerinde Türk Ordusunun müdahaleye hazırlandığı şeklinde haberlerin çıkması Rusya'nın sert tepkisiyle karşılaştı. BDT Genelkurmay Başkanı Mareşal Yevgeni şapoşnikov, 20 Mayıs 1992'de Moskova'da düzenlediği basın toplantısında "Azeri-Ermeni anlaşmazlığına üçüncü bir taraf karışırsa, 3.Dünya Savaşı çıkar" diyerek üstü kapalı bir şekilde Türkiye'yi tehdid etti. Ayrıca, Mareşal Şapoşnikov, BDT birliklerinin ne Karabağ'daki ne de Nahçıvan'daki çatışmalara katıldığını belirtti. Buna Türkiye'nin tepkisini, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, "Hiç kimse böyle kişisel görüşlerle dünya savaşı çıkaramaz." diyerek gösterdi¹¹¹.

Sonunda ABD Dışişleri Bakanlığı, 20 Mayıs 1992'de Ermenistan'ın adını anmadan uyararak Karabağ ve Nahçıvan'ın statülerinin tek taraflı değiştirilmesini kabul edemeyeceklerini resmen açıkladı¹¹². Ayrıca, 18 Mayıs'da Helsinki'de toplanan AGİK Kıdemli Memurlar Komitesi, 21 Mayıs tarihli toplantısında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü onaylayarak Ermenistan'ın tutumunu kınayan bir karar aldı¹¹³. Bununla yetinmeyen komite, 24 Mayıs toplantısında, Roma'da Karabağ için 1 Haziran'da "acil bir toplantı" yapılmasını kararlaştırdı¹¹⁴.

Bu arada, Nahçıvan Parlamentosu Başkanı Haydar Aliyev'in Türkiye'nin diplomatik çabalarının sonuç verdiği gerekçesiyle askeri müdahaleye ihtiyaç kalmadığını açıklaması üzerine ABD'den sonra Rusya da -en azından şartlar gereği- Ermenistan'ı desteklemekten vazgeçti. 22 Mayıs 1992'de Rusya Dışişleri Bakanı "Hiçbir şart, bir ülkeye başkasının topraklarını ilhak etme hakkını tanımaz" şeklinde bir açıklamada bulundu¹¹⁵. Bu kınama girişimine 27 Mayıs'da NATO Savunma Bakanları da katıldılar¹¹⁶.

Tarihler 28 Mayıs 1992'yi gösterirken Türkiye ile Nahçıvan'ı birbirine bağlayan ve kamuoyunda "Hasret" adı verilen "Ümit Köprüsü"nü açılışına Başbakan Süleyman Demirel,

¹¹¹ **Milliyet**, 21 Mayıs 1992; **Hürriyet**, 21 Mayıs 1992; Ayrıca, Şapoşnikov'un demeciyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Christian Glatzi, "Türkiye: Avrupa ve Asya Arasında Bölgesel Güç", **National Security**, 30 Haziran 1994'den tercüme, **Harp Akademileri Komutanlığı Bilgi Notu**, No.159, s.10

¹¹² **Milliyet**, 21 Mayıs 1992.

¹¹³ **Milliyet**, 22 Mayıs 1992.

¹¹⁴ **Milliyet**, 25 Mayıs 1992.

¹¹⁵ **Milliyet**, 23 Mayıs 1992. Bu açıklamadan önce Rusya'nın BM'deki daimi temsilcisi Yuri Vorontsov'un Dağlık Karabağ'a BDT üyeleri ile Avrupa ülkelerinden oluşturulacak bir "ortak barış gücü" gönderilmesi fikri oldukça ilgi çekiciydi. **Milliyet**, 21 Mayıs 1992.

¹¹⁶ **Milliyet**, 28 Mayıs 1992.

Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, Azerbaycan Cumhurbaşkanı vekili İsa Kamberov ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti parlamento Başkanı Haydar Aliyev katıldılar. Törende konuşan Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, bu köprünün ulusların kardeşliğini gösterdiğini söyleyerek, “Savaş çıkaran insanlara Türkiye, Azerbaycan ve Nahçıvan’ın kardeşliği örnek gösterilmeli. Bu köprü barış, dostluk, kardeşlik köprüsüdür” dedi.

Öte yandan ülkenin her yerinde savaş sürerken Haziran 1992'den itibaren Azerbaycan, özellikle Ebulfeyz Elçibey'in Cumhurbaşkanı olmasından sonra yeni bir düzenli ordu kurarak Karabağ'ı Ermenilerden geri alma mücadelesine girişti. 15 Haziran'da 15 köyü geri alan Azerbaycan Ordusu, 16 Haziran'da stratejik bir bölge olan Şaumyan'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Ermeniler, 16 Haziran'dan beri ateşkes talebinde bulunmaya başladılar. Oysa Ermeniler, aylardır Roma'daki AGİK toplantılarında, Haziran sonunda Minsk'te yapılacak barış görüşmelerini engellemeye çalışmışlardı. Fakat, son günlerdeki Azeri başarıları karşısında Ermeniler, ABD ve Rusya'dan Bakü yönetimine baskı yapmalarını istediler. Bir taraftan da Fransa'dan Karabağ sorununu BM Güvenlik Konseyi'ne götürmesini talep ettiler¹¹⁷.

1992 senesinin sonlarına doğru yaklaştığımızda Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkiler gittikçe hızlanmaya başladı. Cumhuriyet Bayramı ve Ankara Zirvesi için Türkiye’de bulunan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey, Tercüman gazetesine verdiği demeçte, Türklerin siyasi, ekonomik ve kültürel birliğini kurması gerektiğini, bu birliğin Rusya’yı korkutması için bir neden bulunmadığını, aksine Türk-Rus ilişkilerini güçlendireceğini söyledi. Elçibey, Dağlık Karabağ diye bir problemin bulunmadığını da vurgulayarak, problemin Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırısı olduğunu söyledi. Türkiye’nin bu probleme müdahale etmesini istemediklerini kaydeden Elçibey, problemi siyasi yollarla çözmeye çalıştıklarını belirtti. Türkiye ile Azerbaycan arasında işbirliği ve dayanışmayı içeren, ticaret ve ekonomik işbirliği ile uluslar arası karayolu, ulaştırma altyapısı, turizm, bilimsel ve teknik işbirliği konularındaki anlaşma, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile Başbakan Süleyman Demirel tarafından imzalandı.(1 Kasım 1992) Öte yandan 3 Kasım 1992 tarihinde Türkiye’de temaslarını sürdüren Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, iki ülke arasında askeri işbirliği anlaşmasının da kısa sürede imzalanacağını ve Azerbaycan Ordusu’nu Türkiye’nin kuracağını söyledi.

¹¹⁷ C.Taşkıran, a.g.e., s.173-174.

İki ülke arasındaki temaslara büyük hız verildi. 7 Aralık 1992 tarihinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in davetlisi olarak gittiği Bakü'de yaptığı konuşmada, Elçibey ile görüşmelerinde, eksiklikleri tespit edeceklerini belirterek, "Hiçbir şekilde Azerbaycan'ın istemediği şeyi yapmayız" dedi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey'de, Türkiye ile Azerbaycan'ın ilişkilerinin çok sağlıklı olduğunu belirterek, "En büyük ilişkimiz, Türkiye ile olacaktır. Güvencemiz yine Türkiye'dir" dedi. Tarihler 8 Aralık 1992'yi gösterirken Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı İnönü, Azerbaycan dönüşü, Esenboğa Havalimanı'nda yaptığı açıklamada, ziyaret sırasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ve diğer yetkililer ile yaptığı görüşmelerin çok yararlı olduğunu belirtti. Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ve öyle kalacağını, Türkiye'nin problemin barışçıl yollarla çözülmesi için çaba gösterdiğini söyleyen İnönü, Türkiye'nin bu ortamda Ermenistan'a elektrik vermeyeceğini bildirdi.

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşın sona ermesi için yoğun gayret sarf eden Türkiye, başta Azerbaycanlı kardeşlerinin bu savaştan daha az kayıpla çıkması için Ermenistan'la ekonomik işbirliğine girdi. Ekonomik İşbirliği Örgütü Bakanlar Konseyi'nin olağanüstü toplantısı için Pakistan'da bulunan Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin burada yaptığı açıklamada, Ermenistan'la imzalanan elektrik enerjisi satışına ilişkin protokolün amacının Bakü ile Erivan arasındaki problemlerin barışçı yollardan çözümüne katkı amacını taşıdığını vurgulayarak, "Amacımız, barışa katkı, yararı olmadığı görülürse enerji protokolü yeniden gözden geçirilecektir" dedi.

Öte yandan, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofik Kasımov, ECO toplantısı için bulunduğu Pakistan'da konuyla ilgili olarak yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Azerbaycan'a danışmadan Ermenistan ile enerji anlaşması yapmasını "Çok kötü karşıladıklarını" bildirdi. Tofik Kasımov, Türk yardımının Ermenistan'ı barışa sürüklemeyeceğini söyledi. (Aslında Tofik Kasımov'un dediği gibi de oldu ve Ermeniler barış için hiçbir zaman olumlu bir katkıda bulunmadılar.)

1993 yılına geldiğimizde, AGİK Minsk Grubu'nun barışa yönelik çalışmalarına rağmen Karabağ sorunu güncelliğini korumaktaydı. O sıralarda, Ermenistan bir taraftan elektrik açığını gidermek için ABD ve Fransa'yı arkasına alarak Türkiye ile elektrik anlaşması-ki bu anlaşma, daha sonra Azerbaycan'dan ve Türk kamuoyundan gelen tepkiler

sonucunda askıya alınmıştı-yaparken¹¹⁸, diğer taraftan her durumda destekledikleri Dağlık Karabağ Ermenileri, Azerilere karşı saldırılara geçtiler.

Tarihler 25 Ocak 1993'ü gösterirken Dağlık Karabağ problemine çözüm bulmak için AGİK çerçevesinde Uluslararası bir konferans düzenlemek ile görevlendirilen İtalyan Diplomat Mario Rafaelli, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deki temaslarını ve Karabağ bölgesindeki incelemelerini tamamlayarak Ermenistan'ın başkenti Erivan'a gitti. Rafaelli, Erivan'da Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan ile görüştü. Görüşmede Petrosyan'ın Azerbaycan yönetiminin ateşkes için koşul öne sürmesine karşı olduklarını, böyle bir durumda Karabağ Ermenilerinin öne sürdüğü koşulların dikkate alınması gerektiğini savundu.

Cephedeki sıcak savaş ortamı zaman-zaman kendisini diplomasi alanında da hissettiriyordu. 30 Ocak 1993'te Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Aliyev Nevruzoglu yaptığı açıklamada, Fransa basta olmak üzere, Türkiye üzerinden Ermenistan'a yardım göndermek isteyen ülkelere Ankara'nın olumlu yanıt verip vermemesi konusunda Türkiye'nin alacağı kararın en iyisi olacağına inandıklarını söyledi. Nevruzoglu, "Türk kardeşlerimiz diplomaside bizden daha tecrübeli. Bizim onlara saygımız, sevgimiz, güvenimiz sonsuz. Ermenistan'a enerji ve gıda yardımı Türkiye üzerinden giderse daha iyi olur. Çünkü o zaman hiç olmazsa, silah kaçırılması da önlenir" dedi. Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Aliyev Nevruzoglu Milliyet gazetesine yaptığı açıklamada, "Ermenistan'a yapılan yardımın bu ülkeyi daha da saldırganlaştıracağını" belirterek, "Ermenistan'a Türkiye'den giden elektrik ve diğer yardımları Azerbaycan halkına anlatamayacaklarını, Azerbaycan'da İran yanlılarının güçlenerek baskının artacağını" söyledi. (7 Şubat)

9 Şubat 1993'te Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Aliyev Nevruzoglu Ermenilerin son saldırıları konusunda bir açıklama yapma lüzumu hissetti. Nevruzoglu, Ermeni saldırılarının yardımlardan güç aldığını belirterek, yardımın derhal durdurulması çağrısında bulundu. Ermenistan'ın Türkiye üzerinden yardım sağlayarak Türk birliğini

¹¹⁸ 1993 yılı Ocak sonu-Şubat başında gelişen bu olaylar Türk gazetelerinde geniş bir şekilde yer almış; bazı köşe yazılarına konu olmuştu. Birkaç örnek için bkz. Taha Akyol, "Ermeni ve Elektrik", *Milliyet*, 30 Ocak 1993; Sami Kohen, "Günlük Politika Yetmez", *Milliyet*, 30 Ocak 1993; Nur Batur, "Diplomasi Koridoru" adlı köşesinde bu anlaşma hatasını Başbakan S.Demirel'in önlemeye çalıştığını yazmıştı. *Milliyet*, 6 Şubat 1993. Oysa, Bakü'den bu olayları değerlendiren Nedim Yalçın'a göre bu Ermenilere elektrik verme işinde esas yanlışı bizzat Demirel'in yaptığını ve Azerilerin de bunu böyle bildiğini yazmıştı. Nedim Yalçın, "Demirel'in Yanlışı",

bozmayı amaçladığını, ancak kendilerinin Türkiye'nin izlediği politikalara güvendiklerini söyledi.

12 Şubat 1993'te Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Aliyev Nevruzoğlu Türkiye ile Azerbaycan'ın arasını kimsenin bozamayacağını belirterek, Türkiye'nin Ermenistan'a yardım göndermesinin söz konusu olmayacağını, savaşı bırakmadıkları takdirde bir damla suyun bile Ermenileri güçlendireceğini söyledi.

Gerçektende cephedeki olaylar Ermeni güçlerinin lehine geliyordu Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre, Ermeni kuvvetleri, 6 şubat 1993 gecesini Karabağ'ın Ağdere bölgesine son iki ayın en büyük saldırısını yaparak Sirhavend ve Çaldıran kasabalarını ele geçirdiler. Ayrıca, altı kasaba daha Ermeniler tarafından geri alındı¹¹⁹. Hiç kuşkusuz, Ermenilerin bu başarısında, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Basın Merkezi'nce yapılan açıklamada değinildiği gibi özellikle, Laçın koridorunu geçen Ermenistan'a bağlı zırhlı birliklerin büyük desteği vardı¹²⁰.

Dağlık Karabağ'da çatışmaların şiddetlenmesi üzerine Türkiye, yeni bir diplomatik atak başlattı. Dışişleri bakanı Hikmet Çetin, Moskova'ya gitti ve Rus meslektaşıyla Azeri-Ermeni anlaşmazlığına bir çözüm bulabilmek için Ermenistan ve Azerbaycan nezdinde bir ortak girişimde bulunmayı kararlaştırdı. Bu amaçla, Türk Dışişleri Bakanı Bakü'yü ziyaret etti ve Türkiye'ye dönüşünde de 8 Mart'ta Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan ile uzun bir telefon görüşmesi yaptı. Aynı gün, Başbakanlık konutunda, Başbakan Süleyman Demirel, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Richard Barkley bir araya gelerek bir saate yakın görüştüler ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında yapılacak barışın şartlarını ele aldılar. İlk önce taslak halinde bir Dağlık Karabağ barış planı hazırlandı. Söz konusu plan, Ankara'ya gelecek olan Rus heyetiyle görüşüldükten ve Ter Petrosyan'ın onayı alındıktan sonra son şeklini bulacaktı. Bu taslak plana göre¹²¹:

Bakü Mektubu, **Zaman**, 11 Şubat 1993. Ayrıca, sözkonusu anlaşma, Azerbaycan'da da büyük tepkilere yol açmış ve Bakü'de Türkiye Büyükelçiliği önünde mitingler yapılmıştı. **Zaman**, 10 Şubat 1993.

¹¹⁹ Bu çatışmalarda Azerbaycan kaynaklarına göre, 60 Azerbaycanlı hayatını kaybetti (Rehber Beşiroğlu, "60 Azeri Şehit", **Milliyet**, 8 Şubat 1993). Rus İnterfaks Ajansı, Karabağ Ermenilerine dayanarak Azerbaycan kuvvetlerinin 100'den fazla ölü ve yaralı verdiklerini, Ermeni kayıplarının 13 ölü ve 20 yaralı olduğunu bildirdi. **Zaman**, 8 Şubat 1993.

¹²⁰ **Zaman**, 10 Şubat 1993.

¹²¹ **Milliyet**, 9 Mart 1993.

- 1- Dağlık Karabağ'da ateşkes ile birlikte Ermeniler geri çekilmeye başlamalıdır.
- 2- Azerbaycan ile Ermenistan'ın toprak bütünlüğü güvence altına alınmalıdır.
- 3- Her iki ülke, birbirinin içişlerine karışmamayı kabul etmelidir.
- 4- Türkiye, Rusya, ABD ve Fransa başta olmak üzere Minsk Konferansı'na katılan ülkeler anlaşmayı garanti etmelidir.

Hiç şüphesiz, bu taslak planın başarısı, özellikle, Rusya'nın tavrına bağlıydı. Nitekim, Türk Dışişleri Bakanı, bir açıklama yaparak Bakü ve Erivan'a Rusya ile birlikte hazırlanacak ortak bir belgenin götürüleceğini, ortak girişim için zeminin hazır olduğunu söyledi¹²². Ancak, Ermenistan'ın 31 Mart 1993 sabahından itibaren Azerbaycan topraklarına doğru saldırıya geçmesi, hem taslak halindeki Türk planının ve hem de Türk-Rus ortak girişiminin başarılı olmasını engelledi. Boş durmayan Ermeniler, 1 Nisan 1993 tarihinde de Azerbaycan'ın Kelbecer bölgesine şiddetli bir saldırı düzenleyerek, 5 köyü daha ele geçirdiler ve böylece denetimlerine aldıkları köy sayısını 40'a çıkardılar.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey Başbakan Süleyman Demirel'e bir mesaj göndererek, "Ermeni saldırılarını durdurmak için otoritenizi ve elinizdeki bütün imkanları kullanmanızı istiyoruz" dedi. Başbakan Demirel Batman'a giderken gazetecilere yaptığı açıklamada Elçibey'in mesajında bir feryat bulunduğunu ve acil yardım istediğini belirterek, olayın bir dünya meselesi olduğunu ve Türkiye'nin "dünyayı ayağa kaldırmaya çalıştığını" söyledi. Başbakan Demirel, Türkiye ile Azerbaycan arasında ahdi bir durum bulunmadığını, ancak Nahçıvan ile ahdi durumun olduğunu ve Nahçıvan'a kimsenin bir şey yapamayacağını söyledi.

Öte yandan Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Nevruzoğlu son gelişmelerle ilgili olarak bilgi vermek amacıyla, Ankara'da bir basın toplantısı düzenledi. Nevruzoğlu, halkın gözünü, tek güvendikleri ülke olan Türkiye'ye çevirdiğini vurgulayarak, Ankara'nın saldırganların anlayacağı dilden konuşması çağrısında bulundu. Nevruzoğlu, Ermenistan'ın, Azerbaycan sınırları içinde Kelbecer bölgesinde soykırım uyguladığını, böyle bir savaşın Kafkasları kan gölüne çevireceği uyarısında bulundu ve Türkiye'nin yanı sıra ABD, Rusya ve İran'ın da Ermenileri saldırgan olarak niteleyip "Savaşa dur" demelerini istedi.

¹²² Milliyet, 14 Mart 1993.

Bu arada Ankara'ya gelen Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofik Kasımov, Başbakan Süleyman Demirel ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özlem Sanberk ile görüştü. Kasımov'un yaptığı görüşmelerin ardından Dışişleri Bakanlığı, Ermenilerin Azerbaycan'a yaptıkları saldırıya ilişkin yazılı bir açıklama yaptı. Dışişleri açıklamasında, saldırıların Ermenistan'ın barışçı çözüm konusundaki niyetinden kuşku duyulmasına neden olduğunu belirtti ve "Bölge genelinde istikrarı daha da bozan bu son saldırılar Ermenistan'ın sorumsuz bir tutum içinde olduğunu göstermektedir. Ermenistan'ın saldırılarına derhal son verilmesini ve işgal ettiği Azerbaycan topraklarından ivedilikle çekilmesini bekliyoruz" denildi.

Dünya kamuoyuna seslerini duyurma mücadelesi veren Azerbaycanlı yöneticilerin gerek Bakü'den gerekse ülke dışından yaptıkları açıklamalar büyük bir gayretle sürerken, Kelbecer bölgesine yönelik Ermeni saldırısı sonucunda ilk aşamada sınırdaki 130 Azeri köyü işgal edildi ve bölgedeki 60.000 Azerbaycan Türkü iç bölgelere doğru kaçıma başladı¹²³. 3 Nisan 1993 tarihinde cepheden gelen haberler, yoğun Ermeni saldırılarına hedef olan Azerbaycan'ın Kelbecer kentinin düştüğünü bildiriyordu. Nihayet, 4 Nisan'da Kelbecer'in Ermenilerin eline geçmesiyle Dağlık Karabağ fiilen Ermenistan'a bağlanmış oldu. Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre, Ermenistan'a ait askeri birliklerin desteğiyle Kelbecer'in düşmesinin ardından Karabağ ile birlikte 7500 km² Azerbaycan toprağı Ermenistan'a ilhak edilmişti¹²⁴. Azerbaycan'ın can damarı olan iki bölgenin (Laçın ve Kelbecer) tamamen Ermenilerin eline geçmesi ve bu yerleşim birimlerinin dünya ile bağlantılarının kesilmesi Azerbaycan halkını derinden üzdü. Azerbaycan'ı yasa boğan bu haber üzerine yönetimdeki bazı taşlar yerinden oynamaya başladı.

Bilindiği gibi Elçibey Türkçülük siyaseti izliyordu ve bu da Ermeni savaşında gözlerin daha fazla Türkiye'ye çevrilmesine neden olmuştu. Karabağ savaşı Türkiye ile ilişkilerin kilit unsuru olmuştur. Elçibey yönetiminin Türkiye ile bir güvenlik anlaşması imzalama istemiş olması da bu bölgede kendini güvenlikten son derece yoksun hissetmesindedir.¹²⁵ Ancak Elçibey yönetiminin bu yöndeki girişimlerine Ankara daima mesafeli bir tavır almış ve böyle bir güvenlik anlaşması imzalamamıştır. Ankara bağımsızlığın ilk gününden itibaren toprak

¹²³ Ermenilerin Kelbecer'e saldırısı, Türk gazetelerinde "Kelbecer'de Katliam" (*Zaman*, 2 Nisan 1993); "Karabağ Bosna Oldu"(*Milliyet*, 3 Nisan 1993); "Azerilerin Ümidi Türkiye" (*Zaman*, 4 Nisan 1993); "Kelbecer'de Büyük Katliam" (*Milliyet*, 4 Nisan 1993) başlıklarıyla verilerek işgale karşı duyulan infial dile getirilmişti.

¹²⁴ Nedim Yalçın, "Karabağ Ermenistan oldu", *Zaman*, 5 Nisan 1993.

¹²⁵ Şule Kut, *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara, 1994, s.250.

bütünlüğü tehdit altındaki bu komşusunun güvenlik arayışlarını anlamış, ama buna tek başına yanıt vermekten kaçınmıştır. Dolayısıyla, soğuk savaş sonrası Türk Dış Politikasının temel tercihi, Azerbaycan-Ermenistan çatışması karşısında da kullanılmış ve Türkiye bu sorunun çözümü için de uluslar arası örgütler bünyesinde çok taraflı girişimlerin içinde yer almıştır. Amerikan diplomatı Maresca'nın girişimiyle AGİK'te oluşturulan Minsk Grubunda Rusya, ABD, Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte yer alan Türkiye, AGİK ilkelerinin Azerbaycan'ın en büyük güvencesi olduğu görüşünden hareketle, bu çatışmanın çözümünde AGİK diplomasisine ağırlık vermiştir. Ancak, Türkiye'nin bu yaklaşımı Azerbaycan'da yeterli görülmemiş ve Türkiye'ye karşı kırgınlık belirgin biçimde hissedilmiştir.

Türkiye'ye karşı kırgınlık, yalnızca bu nedenle değildir. Toplumdaki Genel beklenti, Türkiye'nin Ermenileri durdurmasıydı. Elçibey'in izlediği Türkçülük siyaseti gözlerin daha fazla Türkiye'ye yönelmesini, ümitlerin daha fazla Türkiye'ye bağlanmasını sağlamıştı. Bu noktada Türkiye'nin bazı hataları oldu. Özal'ın "Şahin Politikası"nın gerektiği bir sırada Türkiye, Kars'tan askeri tatbikatın "Ermenistan'la ilgisinin olmadığını" açıklamak gibi büyük gaflar yapmıştır. Buğday ve enerji vererek Ermenistan'ı Türkiye'ye bu alanlarda bağımlı kılarak baskı altına alıp barışa mecbur etmek şeklindeki siyasetini Ankara hem hatalı oluşturmuştu, hem de Azerbaycan kamuoyuna izah edememişti.¹²⁶ Azerbaycan Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinden de büyük rahatsızlık duymuştur. Azerbaycan yönetim ve kamuoyu, Türkiye'nin, Azerbaycanlıları katleden Ermenilere doğrudan destek veren ve Azerbaycan ile dolaylı savaş sürdüren Ermenistan'la nasıl olup da bir elektrik enerjisi anlaşması imzalayabildiğini anlayamamaktadır. Öte yandan bir de iki matbaa ve dört helikopter meselesi vardır ki, Azerbaycan'da mutlak Türkiye yanlılarını, muhalifleri karşısında zor durumda bırakmaktadır. İki matbaa, dört helikopter meselesi, 1990'da Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerini ziyaret eden bir Türk dışişleri heyetinden, Azerbaycanlı yetkililerin ilk talebi, Latin alfabesiyle basım yapan bir matbaa olmuştur. Daha sonra Diyanet İşlerinin Bakü'ye gönderdiği matbaanın dışında, Türkiye söz verdiği matbaayı bir türlü gönderememiştir. Helikopterler ise, Karabağ'daki savaşta insani amaçla kullanılmak üzere bizzat Cumhurbaşkanı Elçibey tarafından istenmiş, ama Türkiye bunu yanlış anlaşılacağı gerekçesiyle bu talebe de cevap vermemiştir. Haziran 1993'te ki darbeden sonra Bakü'den ayrılarak Nahçıvan'daki köyüne sığınan Elçibey, 32.Gün programında Mehmet Ali Birand'ın Türkiye'den bir beklentisi olup olmadığı yolundaki sorusuna cevaben, "iki matbaa, dört

¹²⁶ Taha Akyol, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul 1994, s.258.

helikopter istedim, vermediler. Daha ne isteyeceğim?" demiştir. Her şeyini Türkiye'ye bağlayan ve dünya kamuoyunda yalnızlığa itilmiş Azerbaycan'ın bu talebinin karşılanmaması çok büyük bir talihsizliktir. Türkiye'deki bazı lobilerin siyasi oyununa gelen o zamanki yöneticiler, bu insani yardımı gerçekleştirmemekle, insanlık adına büyük bir hata yapmışlardır. Bu olay bir süre iki ülke arasındaki ilişkileri sarsmasına rağmen, ülkelerin birbirlerine olan sevgi ve kardeşliğinde kökten bir değişme olmamıştır.

Ermenilerin Laçın'dan sonra Kelbecer'i de işgal etmesi, Türkiye'yi harekete geçirdi. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher ile Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev'i telefonla arayarak Türkiye'nin Ermenilerin saldırılarından duyduğu endişeyi dile getirdi¹²⁷. Bu sırada, Azerbaycan Milli Meclisi, Ermenistan'ın topraklarına yönelttiği son saldırıları görüşmek üzere BM Güvenlik Konseyi'ni acil olarak toplantıya çağırdı¹²⁸. Aynı şekilde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey, Başbakan Demirel'e imdat niteliğinde bir mektup göndererek "saldırıyı durdurmak için uluslararası alanda Türkiye'nin otoritesini, elindeki tüm imkanlarla kullanmasını" istedi¹²⁹.

Diğer taraftan, Karabağ sorunu ile ilgili Cenevre'de Türkiye, ABD, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan heyetleri arasında gayr-i resmi nitelikte yapılmakta olan danışma görüşmeleri Ermenilerin son saldırısı üzerine çıkmaza girdi. Bunun sebebi, Rus ve Ermeni heyetlerinin bu toplantıları sona erdirip Dağlık Karabağ Ermenileri'ne söz hakkı verilebilecek Minsk Grubu'na gitmeyi istemeleriydi. Çok geçmeden Türkiye, Karabağ'daki son durum üzerine BM Güvenlik Konseyi'ni olağanüstü toplantıya çağırdı¹³⁰. Bunun üzerine 6 Nisan 1993 akşamı BM Güvenlik Konseyi toplandı. Ancak, Konsey, Kelbecer'in Ermeniler tarafından işgalini bir başkanlık açıklamasıyla geçiştirdi. BM Güvenlik Konseyi toplantısından sonra yapılan açıklamada, Kelbecer bölgesinin Ermeni milisler tarafından işgal edilmesinden endişe duyulduğu belirtilerek, Ermenilerin derhal bu bölgeden geri çekilmesi ve Azerbaycanlılarla arasındaki düşmanlıklara son vermesi istendi. Azerbaycan'ın BM Temsilcisi Hasan Hasanov'da yaptığı açıklamada, Güvenlik Konseyi bildirisinin Rusya ve Fransa tarafından sulandırıldığını ve bu iki ülkenin Ermenistan'dan yana tavır içinde olduklarını, bildirin beklentilerini karşılamadığını ancak Ermenistan saldırılarının BM tarafından ilk kez telaffuz

¹²⁷ **Milliyet**, 3 Nisan 1993.

¹²⁸ **Milliyet**, 5 Nisan 1993.

¹²⁹ **Milliyet**, 8 Nisan 1993.

¹³⁰ **Zaman**, 6 Nisan 1993.

edilmesinin bile önem taşıdığını vurguladı. Türkiye ise, söz konusu açıklamadan memnun kalmadığını BM'deki Daimi Temsilcisi Mustafa Akşin aracılığıyla "Türkiye, Azerbaycan'ın herhangi bir güç tarafından işgaline asla müsaade etmeyecektir" diyerek gösterdi¹³¹. Bundan başka Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Volkan Vural, BM Genel Sekreteri Butros Gali'nin Güvenlik Konseyi'ne sunduğu Azerbaycan'la ilgili raporuna ilişkin bir açıklama yaptı. Vural "Genel Sekreterin raporu, içerdiği bazı olumlu unsurlara rağmen Azerbaycan'ın maruz kaldığı son saldırıların ortaya çıkardığı durumu yeterince saptayabilmiş değildir" dedi.

Bu gelişmelerin yani sıra Ermenilerin Kelbecer'den sonra Fuzuli ve Gubatlı bölgelerine saldırılar başlattığı haber verildi. Tarihler 9 Nisan 1993'ü gösterirken, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan'a birer mesaj göndererek bölgedeki çatışmaların sona erdirilmesi için arabuluculuk yapmayı önerdi. Bu arada Başbakan Süleyman Demirel, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Abbas Abbasov ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Penah Hüseyinov ile görüşmesinden sonra yaptığı açıklamada Yeltsin'in arabuluculuk girişimini olumlu karşıladıklarını söyledi. Demirel, "Türkiye gayet tabii ki elinden gelen her şeyi yapar, ancak yapılacak şeyin, Azerbaycan'a yararlı olması lazım, Türkiye'ye de zararlı olmaması lazım. Kolaylıkla Azerbaycan'a yararsız, Türkiye'ye zararlı şeyler yapılabilir." dedi. Ermenilerin Kelbecer'den sonra son olarak da bölgenin İran ile bağlantısı olan Fuzuli ve Gubatlı'ya saldırması karşısında Azerbaycan'ın ilk tepkisi, Karabağ konusunda AGİK barış sürecinden çekilmesi oldu ve bu kararı Türkiye de destekledi¹³². Ne var ki, Türkiye, bütün destek vaatlerine rağmen Ermenilerin cüretkar saldırılarını durduramaması hem Ermenilerin cüretini artırmış¹³³ ve hem de Karabağ sorununda inisiyatif Rusya'nın eline geçmişti. Nitekim Rusya, Azerbaycan'ın daha fazla toprak kaybetmemek için ön şartsız ateşkes çağrısı yaptığını ve bunun üzerine harekete geçerek taraflar arasında bir ateşkes kararı alınmasını sağladığını açıkladı¹³⁴. Ancak, Rusya Savunma Bakanı Pavel Graçov'un arabuluculuğuyla Soçi'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında ilan edildiği bildirilen ateşkesin doğru olmadığı ortaya çıktı. Azeri ve Ermeni yetkililerin açıkladığına

¹³¹ *Milliyet*, 8 Nisan 1993.

¹³² *Zaman* ve *Milliyet* gazeteleri, 7 Nisan 1993.

¹³³ Ter Petrosyan, bir grup Amerikalı kongre üyesiyle yaptığı görüşmede, Karabağ sorununun barışçı yollardan çözümünde Türkiye ve Azerbaycan'ın engel oluşturduğunu söylerken (*Zaman*, 6 Nisan 1993, *Milliyet*, 7 Nisan 1993); Ermenistan Savunma Bakan Vekili Vazgan Manukyan, ülkesinin Karabağ'ın Azeri toprağı kalmasına razı olmayacağını ve sınırların değişmezliği ilkesini kabul etmediğini açıklarken "Bugünün siyasi gerçekleri karşısında Türkiye, Ermenistan'a saldıramaz" dedi. *Milliyet*, 9 Nisan 1993.

¹³⁴ *Milliyet*, 9 Nisan 1993, *Zaman*, 9 Nisan 1993.

göre, uzlaşılacak konu ateşkes değil, her iki ülkenin 13 Nisan'da Moskova'da bir araya gelmeleri idi¹³⁵.

Zaten ortada ateşkesin olmadığını Ermeniler, 9 Nisan'dan itibaren Azerbaycan'ın güneybatısındaki Fuzuli bölgesine saldırmakla gösterdiler. Ermeniler, stratejik Hovşatlı köyünü ele geçirerek Azerbaycan-İran sınır boyundaki üç kilit bölgeyi de tehdit etmeye başladılar. Saldırıyla beraber Ermeni topçusu, Kubatlı, Zengelan ve Laçin'i yoğun topçu ateşine tuttular. Anlaşılan o ki, Ermenilerin amacı, Fuzuli'yi ele geçirerek Karabağ'ı Azerbaycan'dan tamamen koparmak ve Ermenistan'a bağlamaktı¹³⁶. Bu sırada, Azerbaycan, Türkiye'nin pasif tutumu yüzünden zorunlu olarak İran'ın ateşkes için devreye girmesini istedi¹³⁷ ise de bundan da bir sonuç alamadı. Fakat, daha sonra bölgede kısa süreli de olsa geçici bir ateşkes sağlandı

Her zaman olduğu gibi Rusya, bu geçici ateşkesi kullanarak BM Güvenlik Konseyi'nde Karabağ sorununun ele alınmamasına çalıştı. Azerbaycan ise buna tepki göstererek Rusya'nın amacının sorunu BM ve AGİK çerçevesinden çıkararak kendi kontrolüne almak olduğunu açıkladı. Çok geçmeden, BDT Silahlı Kuvvetler Başkomutanı Mareşal Yevgeni Şapoşnikov, Karabağ meselesine "siyasi çözüm alternatifi Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Rusya'nın kontrolüne bırakılabileceği" iddiasında bulundu¹³⁸.

Öte yandan Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 13 Nisan 1993 tarihinde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini kapsayan gezisinin son durağı Azerbaycan'a geçti. Özal, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile görüşmesinden sonra yaptığı açıklamada, Ermeni saldırılarının bölgedeki problemi Karabağ meselesi olmaktan çıkarıp "Büyük Ermenistan Hayalini" hedeflediğini ve bunun kabul edilemez olduğunu belirtti. 14 Nisan 1993'de Resmi bir ziyaret için Azerbaycan'da bulunan Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Bakü'de ortak bir basın toplantısı düzenlediler.

¹³⁵ **Milliyet**, 10 Nisan 1993, **Zaman**, 10 Nisan 1993. **Milliyet**, Rusların ateşkesine "belirsizlik" derken **Zaman Gazetesi**, "...ve ateşkes fiyaskosu" deyimini kullandı.

¹³⁶ **Milliyet**, 10 Nisan 1993.

¹³⁷ Hemen belirtelim ki, Türkiye'nin pasif tutumunu Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in 11 Nisan 1993 akşamı TV'de "32. Gün" adlı haber programında söylediği şu sözleri ortaya koyuyordu: "Türkiye ve İran'dan o insanları kurtarmak için birkaç helikopter vermelerini istedim. Vermediler. Orada, çocuklar, kadınlar karın içinde donup öldü. Şimdi ben Türkiye'den ne isteyeyim?"; Ayrıca, **Milliyet**, 12 Nisan 1993.

¹³⁸ Şapoşnikov'a göre, Karabağ konusunda iki siyasi çözüm alternatifi vardı: Birisi, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içindeki özerklik statüsünü yeniden canlandırmak, ötekisi de Dağlık Karabağ bölgesinin Rusya'nın kontrolüne bırakmaktı. Hiç şüphesiz, Rusya için ikinci seçenek daha uygundu. **Zaman**, 27 Nisan 1993.

Cumhurbaşkanı Özal, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafta Ermenistan'ın çağdışı olarak nitelendirilecek bir anlayış ile askeri çözümden yana bir tutum almakta ısrar ettiğini belirterek, “Ermenistan'ın bu yoldan vazgeçip akilci yolu seçeceğini hala ümit ediyorum. Yoksa yolun sonu onlar için hüsrana olur” dedi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'de, Ermenistan'ın ülkesine karşı sürdürdüğü saldırılarda destek olan güçler olduğunu belirterek, problemin nihai çözümünün savaşta değil, anlaşmada olduğunu söyledi.

Öte yandan Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Sözcülüğü'nden yapılan bir açıklamada, Ermeni Savunma Bakanlığı'nın Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmaya Türkiye'nin müdahalede bulunduğu yolundaki açıklaması eleştirilerek, “Türkiye'nin Azerbaycan'ın safında çatışmalara müdahalede bulunduğu iddiasının, bazı Orta Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinden Ermenistan'a hava yolu ile sağlanan silah ve askeri teçhizat yardımını gizlemek için bir sis perdesi yaratma çabasından başka bir şey değildir” denildi.

19 Nisan 1993 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey AGİK çerçevesinde Karabağ probleminin çözümü için çatışma bölgesinde görevlendirilmeleri konusunda anlaşmaya varılan AGİK gözlemcilerinden bir heyeti Bakü'de kabul etti. Elçibey, kabulde Azerbaycan'ın barışçı çözüm ilkelerine her zaman bağlı olduğunu ancak diyalog için Ermeni işgalinin kalkmasının şart olduğunu söyledi.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı geliştirdiği son saldırıların ele alındığı AGİK toplantısının ardından ABD'ye, oradan da İstanbul'a geçen, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofik Kasimov Atatürk Havalimanında yaptığı açıklamada, Ermenilerin Kelbecer bölgesini işgalinden sonra yapılan AGİK görüşmelerinin yetersiz kaldığını bu nedenle, New York ve Washington'da temaslarda bulunduğunu, Clinton yönetiminin “Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarından çıkarılması için çaba harcayacağı” yolunda destek verdiğini anlattı.

Öte yandan Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Girar Libaridyan, Amerikalı yetkililerin kendisini arayarak Ermeni kuvvetlerin Dağlık Karabağ'dan çekilmelerini istediğini açıkladı. Libaridyan, çatışmalara Ermenistan askerlerinin katılmadığını savundu. Azerbaycanlı Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında olduğunu savundu. Azerbaycan Savunma Bakanlığı da 15 Nisan 1993 tarihinde yaptığı açıklamada, Ermeni kuvvetlerinin Fuzuli kentine 2 kilometre daha yaklaştıklarını ve kent merkezi ile aralarındaki mesafenin 2

kilometreye indiğini duyurdu. Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Girar Libaridyan, BM'de düzenlediği basın toplantısında, Azerbaycan topraklarını kendi askerlerinin işgal etmediğini, işgal eden güçlerin meşru savunma halindeki Karabağ özerk bölgesine ait olduğunu ve bu işgalin sona ermesini ancak kendilerinin koyacağı kurallara uyulması halinde mümkün olabileceğini öne sürdü. Girar Libaridyan, ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher'in Erivan hükümetine yolladığı ve Ermenistan'dan işgal ettiği bölgeden askerlerini derhal geri çekmesini talep eden mektubu yalanlayarak "mektup işgal eden kuvvetlerin geri çekilmesini talep ediyor. Son günlerde işgal edilen bölgelerle Ermenistan'ın hiçbir ilgisi yoktur" dedi. Ermenistan sürekli olarak Azerbaycan ve Dağlık Karabağ Ermenileri arasındaki çatışmayı kontrol edemediğinden askeri hareketlerde yer almadığını ileri sürüyorsa da, Ermenistan'ın doğrudan katılımını kanıtlayan yeterli sayıda belge vardır.¹³⁹ Karabağ'ın Ermenistan'a katılımıyla ilgili ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanımayan parlamento kararları hiç değiştirilmemiştir. Ekonomik açıdan da Karabağ tamamen Ermenistan'a bağımlıdır.

Savaşın başlangıcından beri yaşanan olaylar Ermenistan'ın politikasının daima Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmak ve kendi ülkesine katmak olduğunu çok açık şekilde göstermektedir. Bugün için Ermenistan'ın en önemli amacı birleşme durumunu uluslararası planda meşrulaştırmaktır.¹⁴⁰

Dünyada bu gelişmeler olurken , Türkiye, büyük Devlet adamı Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı kaybetti. (16 Nisan 1993) Bu arada 21 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın cenaze töreni için Ankara'da bulunan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ve Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan ilk kez bir araya geldiler. Elçibey görüşmeden sonra düzenlediği basın toplantısında, Karabağ konusundaki ikili görüşmelerde, Karabağ'ın özerkliği ve etnik Ermenilerin hakları konusunun ele alındığı bildirildi. Petrosyan ise görüşmesinden sonra yaptığı açıklamada, iki tarafın da problemin AGİK çerçevesinde barışçı yollardan çözülmesi konusunda ortak yaklaşım içinde olduklarını söyledi.

Bu arada Başbakan Süleyman Demirel, Ermenistan Devlet Başkanı Petrosyan ile Başbakanlık konutunda bir süre görüştü. Demirel görüşmeden sonra yaptığı açıklamada,

¹³⁹ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdleri*, cilt 3, sayı 4 (Kış 1996-1997), s.9.

¹⁴⁰ Kurbanov,a.g.m., s.9.

“Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki kanlı ihtilafın biran evvel durdurulması için biz her türlü gayreti gösteriyoruz, ateşkes yapılmalıdır” dedi. 22 Nisan 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın vefatı dolayısıyla Türkiye’de bulunan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan ikili bir görüşme yaptılar. Ermenistan Cumhurbaşkanı Petrosyan yaptığı açıklamada, “iki tarafın da Dağlık Karabağ için ciddi ve yapıcı görüşmeler yapmak için anlaştıklarını” söyledi.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey’de düzenlediği basın toplantısında, Azerbaycan-Ermenistan arasında, gerekirse telefon ile ikili düzeyde diplomatik temasların başlayacağını doğruladı. Elçibey, “Ancak bu görüşmeler doğrudan çatışmalar konusunda değil AGİK çerçevesinde çözüme yardımcı olabilecek çok önemli bir konu olan Azerbaycan toprağı Karabağ’daki Ermeni çoğunluğun statüsü ile başlayacaktır” dedi. Daha sonra Elçibey ile Petrosyan Ankara’dan ayrılmadan önce Esenboğa hava limanında kısa bir görüşme daha yaptı. Görüşmeye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ve Nahçıvan Meclis Başkanı Haydar Aliyev de katıldı. Elçibey ve Ter Petrosyan bir açıklama yapmazlarken, Görüşmeye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin iki liderin görüşmelerini değerlendiren basın toplantısı düzenledi. Çetin, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanlarının barıştan yana oldukları izlenimi edindiğini belirterek, iki liderin ilk kez doğrudan görüş yapmasına imkan sağlandığını ve burada Türkiye’nin temel amacının Ermenilerin Azerbaycan topraklarından çekilmesi ve etkin barışın sağlanması olduğunu söyledi.

Öte yandan 30 Nisan 1993’de BM Güvenlik Konseyi, New York’ta yapılan oturumunda Azerbaycan ile ilgili olarak hazırlanan 822 sayılı kararı kabul etti. Azerbaycan’ın Kelbecer bölgesinin yerel Ermeni güçleri tarafından işgali ve çatışmaları tırmandırmasının tehlikelerine dikkat çekilen kararda, “Bölgenin barış ve güvenliğinin tehlikeyle karşı karşıya bırakılması endişe vericidir” denildi. 822 sayılı kararda, Uluslararası sınırların zor kullanılarak değiştirilemeyeceği belirtilerek, Azerbaycan’ın Kelbecer ve diğer bölgelerini işgal eden “yerel Ermeni güçleri”nin derhal geri çekilmeleri istendi

1 Mayıs 1993’de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofik Kasımov, BM Güvenlik Konseyi’nin 822 sayılı kararı çıkmadan önce temaslarda bulunmak üzere gittiği New York’ta Anadolu Ajansı’na yaptığı açıklamada, “Genel Sekreter Butros Gali, benden ön koşulsuz olarak Ermeniler ile görüşmeler yapmamızı istedi. Ben de kendisine tek-tek Şubat 1992’den beri yapılan görüşmeleri saydım. Her görüşmeden sonra topraklarımızın işgal edildiğini

anlattım. Ermeni işgalciler çekilsin, biz de oturup konuşalım. Bunları söyledim Gali'ye" dedi. 2 Mayıs 1993'de Ermeni güçleri, Azerbaycan'ın bir çok bölgesine düzenlediği saldırılar sırasında, bölgede yaşayan binlerce Azerbaycanlı katliama uğradı, evleri soyuldu ve mülteci durumuna düştü. 3 Mayıs 1993'de Türkiye, Rusya ve ABD'nin, Karabağ'daki çatışmalara son vererek barış görüşmelerini yeniden başlatmaya yönelik planı, üç ülkenin mutabakatı ile son biçimini aldı. Plan, Ermenistan ve Azerbaycanlı yetkililere iletildi. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, düzenlediği basın toplantısında, planın "iki tarafında duyarlı olduğu hassas konuları, dengeli ve gerçekçi olarak ele aldığını ve uygulanabilir olduğunu" belirterek her iki ülkeye de planı kabul etmeleri çağrısında bulundu. 5 Mayıs 1993'de Karabağ probleminin çözümü için Türkiye, ABD ve Rusya tarafından hazırlanan barış planı doğrultusunda Azerbaycan tarafı, Karabağ'a özerklik verilmesini, görüşmeyi kabul ettiler. 6 Mayıs 1993 tarihinde de Ermenistan ve Dağlık Karabağ Ermenileri Türkiye, ABD ve Rusya tarafından sunulan üçlü barış planını reddetti. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Kafkaslarda işgali yapan ülkenin Ermenistan olduğunu belirterek, "Bir an önce uluslararası kuruluşların kararları doğrultusunda Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilerek, barisin sağlanması gerekir. Türkiye bunun için çaba harcayan bir ülke. ABD, Rusya ve Türkiye tarafından hazırlanan üçlü program su anda görüşülmeye devam ediliyor. Bu görüşmenin sonuçlarını bekliyoruz. Azerbaycan, başından bunu olumlu bulduğunu açıkladı, ancak Ermenistan hala nedense bunu düşündüğünü söylüyor" dedi. (12 Mayıs 1993)

Diğer yandan, 18 Mayıs 1993 tarihinde Dağlık Karabağ problemine çözüm bulmak amacıyla Türkiye, Rusya ve ABD'nin hazırladığı yeni bir plan, Türkiye'nin Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu tarafından Azerbaycan'a sunuldu. Öte yandan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Volkan Vural tarafından yapılan açıklamada, "Önerilen takvimin kabul edilmesi, problemin tümüyle çözümlenmesine ve bölgede istikrar ve barışın kurulmasına katkıda bulunacaktır" denildi. Ayrıca, 26 Mayıs 1993 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan, Karabağ probleminin çözümü için Türkiye, ABD ve Rusya tarafından hazırlanan üçlü barış planınının 18 Mayıs'ta sunulan yeni şeklini kabul ettiklerini açıkladılar. Karabağlı Ermenilerin tek yanlı ilan ettikleri Karabağ Cumhuriyeti ise planı reddettiğini açıkladı. Bu arada Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Rovşen Cemşidov'da yaptığı açıklamada, Türkiye, ABD ve Rusya tarafından sunulan üçlü planın yürürlüğe girmesi için Karabağ Ermenilerinin bu plana imza koymalarının zorunlu olmadığını söyledi.

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Arif Aliyev, Bakü’de düzenlediği basın toplantısında, Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey’in bu gecedan (24 Mayıs) başlayarak 29 Mayıs’a kadar tüm cephelerdeki Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin ateşkese geçmesini kararlaştırdığını ve bu kararın Azerbaycan ile Ermenistan’ın 28 Mayıs 1918’de ilan ettikleri Bağımsızlığın yıldönümü nedeniyle alındığını açıkladı. Ama 29 Mayıs 1993 tarihinde Azerbaycan Ordusunun tek yanlı olarak uyguladığı ateşkese rağmen, Ermenilerin Azerbaycan topraklarında saldırılarını sürdürdükleri, Zengilan bölgesindeki, Kollukışlak, Necefler, Şotoraz, Şeyifli ve Seder köylerine Grad tipli roketlerle saldırılar düzenledikleri tespit edildi.

Tarihler 27 Mayıs 1993’ü gösterirken Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan, Moskova’da yaptığı açıklamada, ülkesinin; Türkiye, Rusya ve ABD’nin önerdiği üçlü barış planında öngörülen yükümlülüklerin yerine getirilmesi konusunda, “Karabağ’daki Ermeni halkın güvenliğinin sağlanması ve problemin çözümü için varılan anlaşmaların uygulanmasında garantörlük yapacağını söyledi

Ermenistan Devlet Başkanlığı sözcüsü Aram Abramyan’da, Erivan’da düzenlediği basın toplantısında, Azerbaycan’a bağlı Kelbecer kentini işgal altında tutan Ermeni kuvvetlerinin, kendilerine değil Karabağ Ermenilerine bağlı olduğu yolundaki iddiasını yenileyerek, bu bölgeden çekilme işleminin kendilerini hiçbir şekilde ilgilendirmediğini öne sürdü. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ Ermenileri üzerindeki etkisinin, ABD ve Türkiye’nin Azerbaycan’ı etkileme gücünden daha az olduğunu savunan Abramyan, “Dağlık Karabağ Ermenilerinden kim olursa olsun bizden her türlü yardımı görecektir” dedi. (2 Haziran 1993)

28 Haziran 1993’te Azerbaycan’a bağlı Dağlık Karabağ bölgesinde, Azerbaycan’ın denetiminde bulunan son yerleşim birimi olan Akdere’nin de Ermeni güçlerinin eline geçtiği ve Azerbaycan birliklerinin bölgeden geri çekildiği öğrenildi. Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, çeşitli ülkelerin liderlerine birer mektup göndererek Ermenistan Ordusunun Azerbaycan’a karşı giriştiği saldırının çok ileri boyutta olduğunu, 300’den fazla sivilin öldüğünü ve on binlercesinin de mülteci durumuna düştüğünü belirterek “Beyan ettiğiniz demokratik ilkeler gereğince kesin tavır koymanızı rica ediyorum” dedi.

Öte yandan NATO toplantıları nedeni ile Atina’da bulunan Azerbaycan Dışişleri bakanı Tofik Kasımov, İstanbul’a geldi. Kasımov, Atatürk Havalimanında yaptığı

açıklamada, NATO'nun dünya barışının korunması açısından büyük önem taşıdığını belirterek, NATO toplantılarında Bosna-Hersek, Karabağ, Gürcistan ve Tacikistan'daki olayların ele alındığını söyledi. Kasimov, Gence'deki isyanların Rusya kökenli olduklarını belirterek, "Bağımsızlığımızı kazandıktan sonra bütün Rus askerlerini ülkeden çıkardık ve tam bir bağımsız politika izleme sürecine girdik ancak gerek Rusya kökenli isyanlar gerekse Azerbaycan Milli Ordusunun kuruluşundaki yanlışlıklar bizi şu andaki duruma getirdi. Fakat bilinmelidir ki, her şeye karşın Azerbaycan bütün zorlukları aşarak birlik ve bağımsızlığını koruyacaktır" dedi.

O dönemde Başbakan Tansu Çiller, Başbakanlık binasında gazetecilerin Azerbaycan'daki son gelişmelere ilişkin sorularını cevaplarırken, Azerbaycan'daki durumun dünyaya daha doğru ve etkili olarak anlatılması için yazışmaların başlatıldığını belirterek, bu çerçevede bazı özel heyetlerin değişik ülkelere giderek görüşmeler yapacağını söyledi. Çiller Azerbaycan'daki Ermeni saldırılarının önlenmesi için, bölgeye BM nezdinde Türkiye'nin de katılacağı bir barış gücünün gönderilmesi yolunda mesajlar verileceğini açıkladı.

Bu sırada, Azerbaycan'da iktidar değişikliği olmuş ve Ebulfeyz Elçibey'in yerine Meclis Başkanı Haydar Aliyev gelmişti. 18 Haziran 1993 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey Bakü'yü terk ederek Nahçıvan'a gitmesi üzerine, Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev, televizyonda bir konuşma yaparak Cumhurbaşkanlığı görevini üstlendiğini açıkladı. Elçibey'in duruma hakim olmayacağını anlaşıldığı bir ortam Ankara'nın Suret Hüseyinov gibi Moskova'nın adamı olan birisinin yolunu keserek Aliyev'e şans tanınması, anlaşılabilir bir yaklaşımdır.¹⁴¹ 29 Haziran 1993'te Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Aliyev Nevruzoglu ülkedeki karmaşık durum ile ilgili düzenlediği basın toplantısında, Azerbaycan'da olayların bu boyuta ulaşmasına rağmen, ülkenin geleceğinden umutlu olduğunu belirterek, "Azerbaycan'ı bölmek istiyorlar. Bağımsız bir devlet olarak dünyada saygın bir yer kazanmaya çalışan, Türklük hareketlerinin göz bebeği olan Azerbaycan'ı dış güçler istiyor. Düşmanı içerde aramak yanlıştır" dedi. Cumhurbaşkanı Elçibey'in yetkilerini devralan Meclis Başkanı Haydar Aliyev'in çok deneyimli bir politikacı olduğunu belirten Büyükelçi Nevruzoglu, Aliyev'in Rusya yanlısı bir politika yürütmeyeceğini belirtti ve "Azerbaycan'daki bu hareket bir çığ haline gelmiştir. Aliyev de hareketin devamı için icraat yapacaktır" dedi.

¹⁴¹ Taha Akyol, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul 1994, s.260.

Diplomatik açıklamalar sürerken Aliyev bütün dünya ülkelerine hitaben yayımladığı mesajda, Ermenilerin Karabağ'daki saldırılarının durdurulması için yardım istedi. 4 Temmuz 1993'de Ermeni kuvvetlerinin, Dağlık Karabağ'ın güneyinde, Azerbaycan kontrolünde bulunan Akdam kentine girdikleri, kent merkezinde çatışmaların sürdüğü, Akdam'daki sivil halkın kentin kuzey doğusundaki Berde kentine göç ettiği ve Ermeni kuvvetlerinin, Azerbaycan'ın Fuzuli, Cebrail ve Terter kentlerine de saldırıda buldukları öğrenildi. Bu arada Azerbaycan Meclis Başkanı Haydar Aliyev yaptığı açıklamada, Türkiye, Rusya ve ABD'ye çağrıda bulunarak Ermeni saldırılarının son bulması için girişimde bulunmalarını istedi. Aliyev, "Ermenistan, bir kez daha barışçı çözümü istemediğini ispatlamıştır" dedi.

Bununla yetinmeyen Ermeniler, 23 Temmuz 1993 tarihinde Dağlık Karabağ bölgesinin 2 km doğusundaki Azerbaycan yerleşim birimi Akdam'ı işgal ettiler. Azerbaycan kuvvetleri bunun sonucu olarak hiç karşılık vermeden bölgeyi terk ettiler.

Boş durmayan Türkiye, bu gelişmelere karşılık Ermenilerin bu saldırısını sert dille kınadı. Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada, Ermenilerin Akdam'ı ve diğer işgal ettikleri yerleri boşaltmaları istenerek, Ermeni tarafın bölgede barış ve gerginlik arasında "kesin tercihi" yapması çağrısında bulunuldu. Açıklamada, eğer bu tercih en kısa zamanda ve doğru olarak yapılmazsa Ermeni tarafının bütün sonuçlara katlanması gerekeceği hatırlatıldı.

Bütün bu gelişmelere kulak asmayan Ermeniler, kuşatma faaliyetlerini büyük bir hızla sürdürüyordu. Azerbaycan tarihinde önemli olduğu kadar da acı bir gün olarak hafızalarda kalacak olan 25 Temmuz 1993'de Azerbaycan'ın önemli kentlerinden biri olan Akdam Ermenilerin eline geçti. Ermenistan'ın Karabağ ve Azerbaycan'a yönelik saldırılarının artması üzerine Türkiye'deki yöneticiler harekete geçerek, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in başkanlığında Çankaya köşkünde bir değerlendirme toplantısı yapıldı. Toplantıya, Başbakan Tansu Çiller, Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş, Milli Savunma Bakanı Nevzat Ayaz, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk, Dışişleri Bakanlığı toplantısının ardından konuya ilişkin yazılı açıklamada bulundu. Açıklamada, Ermeni saldırılarından duyulan ciddi kaygının ilgili devletlere iletilmesinin kararlaştırıldığı belirtilerek, "Bu saldırıların derhal durdurularak işgal edilen Azerbaycan topraklarının boşaltılmasının teminen BM ve AGİK gibi yetkili Uluslararası kuruluşlar ile ilgili devletlerin harekete geçirilmesi dahil tüm önlemlerin alınması için gerekli teşebbüslerde bulunulması kararlaştırılmıştır" denildi.

Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk, toplantıdan sonra BM Güvenlik Konseyinin 5 daimi üyesinin Ankara'daki temsilcileri ile İsveç Maslahatgüzarı ve İtalya Büyükelçisini de Dışişleri Bakanlığı'na davet ederek, Türkiye'nin aldığı kararlar hakkında bilgi verdi. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'de, Ürdün ve İsrail'i kapsayan gezisine çıkmadan önce havaalanında yaptığı açıklamada Ermenistan'ın giderek barış ve istikrar arzusundan uzaklaştığını, barışa yaklaşıldığı her anda, bu ülkenin barışı baltalamak için saldırılarını yoğunlaştırdığını kaydetti.

Hiçbir Uluslararası kuruluşu dinlemeyen Ermeni birlikleri 1993 Ağustos ayının başlarında Fuzuli'de Azerbaycanlıların son savunma hattını yarararak kent merkezine, 1 kilometreye kadar yaklaşmışlardı. 6 Ağustos 1993'de Azerbaycan Meclis Başkanı Haydar Aliyev, yerlerinden edilen Dağlık Karabağ Azerbaycanlılarının çok kötü durumda bulunduğunu belirterek, BM'den sayıları 620 bini bulan mültecilere acilen yardım etmesini istedi. Aliyev BM'e, Ermenilerin işgal ettikleri topraklardan derhal çekilmeleri konusunda baskı yapılması çağrısında da bulundu.

Bütün bu gelişmeler, Ermenilerin sadece Karabağ'da değil Azerbaycan topraklarında bile askeri yönden ilerlemesini durduramadı. 1993 Ağustos ortalarında Ermeniler, yeniden stratejik Fuzuli bölgesine yönelik saldırılarına başladılar ve 21-22 Ağustos tarihlerinde bu kenti ele geçirdiler. Bununla yetinmeyen Ermeniler, Dağlık Karabağ'a hiçbir sınırı olmayan Zengilan'a havadan ve karadan geniş çaplı bir saldırıya giriştiler. Türkiye ise Ermenilerin bu saldırılarına en üst düzeyde tepki gösterdi ve Milli Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel başkanlığında toplanarak Ermenistan'a işgal ettiği Azerbaycan topraklarından derhal ve şartsız olarak çekilmesi için sert bir uyarı da bulundu. Bu sert uyarı, bazı Türk gazetelerince "Ermenistan'a muhtıra" şeklinde yorumlandı. Yine de Türkiye, Ermeni saldırılarının durdurulması için bütün çabalarına "uluslararası müdahale" üzerinde yoğunlaştırarak BM Güvenlik Konseyi ve Minsk Grubu ile temaslarını sürdürdü¹⁴².

Dış temaslarını yoğunlaştıran Azerbaycan tarafı, Azerbaycan'ın BM daimi temsilcisi Hasan Hasanov'u BM Genel Sekreteri Butros Gali ile bir görüşme yapmaya gönderdi. Görüşmede, Bakü yönetiminin "Ermenilerin işgal ettiği Dağlık Karabağ Bölgesindeki yerlere BM gözlemcileri gönderilmesi" yönündeki isteği üzerinde duruldu. Azerbaycan'ın BM

¹⁴² **Hürriyet**, MGK'nin Ermenistan'a uyarısını "Erivan'a Muhtıra" sürmanşetiyle vermişti. **Hürriyet**, 26 Ağustos 1993.

Büyükelçisi Hasan Hasanov, yaptığı görüşmeleri Türkiye'nin önde gelen gazeteleri arasında yer alan Cumhuriyet gazetesine değerlendirdi. Hasanov, en son işgal edilen Akdam'dan kaçan bölge halkının (kaçkınların) başta Başkent Bakü olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde barındırıldığını söyledi. Hasanov "BM Mülteciler Yüksek Komiserliği acilen harekete geçmezse, yerlerinden edilmiş yüz binlerce kişi sağlık açısından ciddi problemlerle karşı karşıya kalacak" dedi.

BM Mülteciler Yüksek Komiserliği de, Azerbaycan'daki çarpışmaların tırmanmasından endişe duyduğunu açıkladı. Sözcü Ron Redmond 50 bin kişinin Ermeni saldırısı altındaki Fuzuli'den kaçarak çadırlarda yaşamaya başladığını, böylece ülkede evlerinden ayrılmak zorunda kalan kişilerin sayısının 600 bine çıktığını söyledi.(Ağustos 1993)

19 Ağustos 1993 tarihinde Azerbaycan Savunma Bakanlığı yaptığı açıklamada, Ermeni birliklerinin Cebrail kent merkezini kontrolünü ele geçirdiği, bir Ermeni zırhlı birliğinin İran sınırındaki Goradiz köyüne ilerlemekte olduğu ve Fuzuli kentinde de durumun çok kritik olduğu ve kent çevresindeki kasaba ve köylerin Ermeniler tarafından işgal edildiğini duyurdu. 23 Ağustos 1993 tarihinde Azerbaycan'da stratejik öneme sahip Fuzuli kentinin Ermenilerin eline geçmesi üzerine Kubatlı, Zengilan ve Cebrail bölgelerinin başkent Bakü ile bağlantısı kesildi. Azerbaycan topraklarına yönelik saldırıları yoğunlaştıran Ermeniler, 25 Ağustos 1993 tarihinde de Azerbaycan'da dört gün içinde stratejik öneme sahip Fuzuli ve Cebrail kentlerini ele geçirerek, düzenledikleri yeni bir saldırıyla güneybatıda Azerbaycanlıların denetimindeki son bölge olan Zengilan'ı da işgal ettiler. Yüz binlerce Azerbaycan Türkü İran sınırına doğru kaçmak zorunda kaldı.

Bu olaylar karşısında Aliyev Rusya ile yakınlaşma ve ilişkileri geliştirme siyasetini gütmeye başladı. Bunun anlamı bir bakıma, Azerbaycan'ın Rusya'ya yaklaşması demektir. Son olaylardan sonra bu bir zorunluluk gibi görünüyordu. Nitekim, Azerbaycan'ın yeni lideri H.Aliyev, ilk ziyaretini Moskova'ya yaptı ve Rusya'dan Karabağ'a asker göndermesini istedi. Rusya ise bu teklifi derhal kabul etti. Rusya Dışişleri Bakanlığı'na göre, Karabağ'a gönderilecek Rus birliklerinin statüsünün 9 Eylül 1993'de Moskova'ya başlayacak AGİK Minsk Grubu görüşmelerinde ele alınacaktı. Bu toplantılarda, Rusya'nın bir diğer amacı, Rusya Karabağ Özel Dairesi'nden bir yetkilinin açıklamasına göre, Karabağ Ermenileri ile Azerilere kendi ateşkes planını imzalatmaya çalışmak ve "bölgedeki üçüncü tarafların"

soruna müdahalesini önlemektir. Üçüncü tarafların Türkiye ve İran olduğu ise apaçık ortadaydı. Anlaşıyor ki, Azerbaycan, Karabağ sorununa bir çözüm bulabilmek için Rusya'nın istediği gibi BDT üyesi olmaya hazırlanıyordu¹⁴³. Aliyev'e göre, Moskova ile yakınlaşma, Türkiye'ye zarar vermeyecek nitelikteydi¹⁴⁴. Ayrıca, Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin de aynı görüşü paylaşarak "Azerbaycan'ın BDT üyesi olması bizi sıkıntıya sokmaz. Azerbaycan ile Türkiye ilişkilerini bozmaz." dedi¹⁴⁵ Aliyev'in partisinin sözcüsü "Türkiye ile yakın olalım, Rusya ile ekonomik münasebetler sürsün, savaşmayalım ama paket de yapmayalım" diyerek Türkiye'ye daha yakın bir çizgide bulduklarını söylemiştir.¹⁴⁶ Aliyev döneminde Ankara ile Bakü kardeş oldukları bilincini yeniliyorlardı.¹⁴⁷

Bu arada Azerbaycan Parlamento Başkanı ve Cumhurbaşkanı Vekili Haydar Aliyev, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile görüştüğünden sonra gazetecilere yaptığı açıklamada, Rusya lideriyle ele aldıkları başlıca konunun, Azerbaycan'ın BDT üyeliği olduğunu, 24 Eylülde Moskova'da yapılacak olan BDT toplantısına katılmak istediklerini ve bu toplantıda Azerbaycan'ın BDT üyeliğinin bir sonuca bağlanmasının mümkün olduğunu söyledi. (6 Eylül 1993)

Bununla beraber Türkiye, Azerbaycan'a sadece Rus askerlerinin gönderilmesinden son derece rahatsızdı. Nitekim, Başbakan Tansu Çiller, Moskova'ya yaptığı resmi ziyaretinde bu rahatsızlığını açıkça ortaya koydu ve Aliyev'in Türkiye'ye güvence vermesine rağmen Rus askerini ülkesine çağırdığını söyledi¹⁴⁸. Gelişmeleri yakından takip eden Başbakan Tansu Çiller, 8 Eylül 1993 tarihinde iki günlük resmi bir ziyaret için Rusya'ya gitti. Çiller, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğinde Azerbaycan Parlamento Başkanı Haydar Aliyev ile bir görüşme yaptı. Görüşmeye Dışişleri bakanı Hikmet Çetin ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov'da katıldı. Çiller görüşmeden sonra gazetecilere yaptığı açıklamada, "Ermenistan'ın Azerbaycan'ı işgal etmesine seyirci kalamayız. Kardeş ülke Azerbaycan'a bu

¹⁴³ Aliyev ile birlikte Moskova'ya gelen bir Azeri diplomata göre Ruslarla olan yakınlaşma, şu sonuçları verecekti: "... Öntümüzdeki iki aylık dönem sonunda Azerbaycan, BDT üyesi olduktan sonra askeri işbirliği konusu masaya gelebilir. Rusya'dan İran ve Ermenistan sınırlarını denetlemek için yardım istenebilir. BDT içi barış gücü oluşturabilir. Rusya, son Zamanda Ukrayna ve Kazakistan ile askeri ilişkilerde yeni doktrin hazırlıyor. Karşılıklı çıkarlar gözönüne alınarak Azerbaycan topraklarında Ruslara üs kurmalarına izin verilebilir...", *Hürriyet*, 8 Eylül 1993; Aynı şekilde, Aliyev de, Ermeni saldırılarını durdurmak için BDT'ye başvurduğunu ve Rusya ile ikili ve ortak güvenlik anlaşması yapacağını açıkladı. *Milliyet*, 10 Eylül 1993.

¹⁴⁴ *Milliyet*, 9 Eylül 1993.

¹⁴⁵ *Hürriyet*, 8 Eylül 1993.

¹⁴⁶ Nihai İncioğlu, *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara, 1994, s.113.

¹⁴⁷ Taha Akyol, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul 1994, s.261.

¹⁴⁸ *Milliyet*, 9 Eylül 1993.

konuda her türlü yardımı yaparız. Rusya ile işbirliği için her türlü adımı atmaya karar verdik” dedi. Haydar Aliyev de yaptığı açıklamada, Moskova’da bir süredir Rus yöneticileri ile görüştüğünü, Ermenistan’ın işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi için neler yapılması konusunda temaslarda bulunduğunu söyledi. Aliyev Rusya ile ilişkilerinin ilerlemesinin, Türkiye ile ilişkilerini kötüleştirmeyeceğini, aksine iyileştireceğini belirterek, Ermenilerin işgal ettikleri topraklardan çıkarılması ve Karabağ meselesinin barışçı yollardan çözülmesi için Türkiye’nin yardımının zorunlu olduğunu vurguladı. 9 Eylül 1993’de Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev, Moskova’daki temalarını tamamladıktan sonra yaptığı açıklamada, Bağımsız Devletler Topluluğuna girmek zorunda kaldıklarını, bölgede Rusya’yı dışlayarak yaşamının mümkün olmayacağını söyledi. Aliyev, Rusya ile ilişkilerinin iyileşmesinin Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bozulması anlamına gelmediğini belirterek, “Bizim Rusya ile ilişkilerimiz uzun yıllar sürdü, bunları kırmak, ayırmak olmaz” dedi.

Öte yandan 17 Eylül 1993 tarihinde Resmi bir ziyaret için Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de bulunan Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Azerbaycan Meclis Başkanı Haydar Aliyev ve diğer yetkililerle temaslarda bulundu. Görüşmelerden sonra, Dışişleri Bakanı Çetin ile Azerbaycan Meclis Başkanı Aliyev ortak bir basın toplantısı düzenlediler. Çetin Azerbaycan’ın tek vücut olması ve milli ordusunun organizasyonunu tamamlaması gerektiğine işaret ederek, meseleleri önce Azerbaycanlıların kendilerinin çözmek için gayret göstermesi gerektiğini söyledi. Çetin, petrol boru hattı konusunda ise bir süre önce yaptığı Moskova ziyareti sırasında konunun ele alındığını belirterek, Rus yetkililerinin de İstanbul Boğazının nakliye için bu çapta kullanılamayacağını kaydetti. Azerbaycan Meclis Başkanı Haydar Aliyev ise konuşmasında, Azerbaycan’da Ermeni saldırılarından kaçan bir milyon mültecinin durumunun önem kazandığını belirterek, Ermeni saldırılarının durması için ABD, Rusya, Türkiye ve İran’ın katkıda bulunması gerektiğini, AGİK ve BM gibi kuruluşların girişimlerinden de mutlu olduklarını bildirdi.

Sonuçta, 20 Eylül 1993’te Azerbaycan Milli Meclisi, BDT’ ye üyeliği oy çokluğuyla onayladı. İlk önce Azerbaycan BDT’ye girdi ve daha sonra 8 Ekim 1993’de Rusya, Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte Kafkasya’nın güvenliğinin ortaklaşa sağlanması yönündeki bir anlaşmaya imza koydu¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Bu ortak anlaşma, 9 Ekim 1993 tarihli *Milliyet*’te "*Kafkasya’da Rus damgası*" olarak tanımlanırken, aynı tarihli *Zaman* gazetesi’nde "*Kafkasya’da SSCB düzeni*" şeklinde yorumlanmıştı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü 23 Ekim 1993'de yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan sınırı boyunca büyük bir askeri yığınak yapmaya başladığını ve bu gelişmelerin "Azerbaycan topraklarının işgaliyle sonuçlanan senaryoları hatırlattığını" duyurdu. Açıklamada ayrıca, bu gelişmelerden büyük bir kaygı duyulduğu belirtilerek, Erivan yönetiminin yeniden askeri operasyonlara başlamasının, Ermenistan'ın probleme barışçı bir çözüm getirilmesinden yana olmadığını gösterdiği vurgulandı. Saldırıları sürdüren Ermeniler, 25 Ekim 1993'te, Azerbaycan'ın güneyindeki Goradiz kentini ele geçirerek İran sınırına yaklaştılar. İran sınırında şiddetlenen çatışmalar yüzünden evlerini terk etmek zorunda kalan yaklaşık 4 bin Azerbaycan Türk'ü İran'a sığınmak zorunda kaldı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 26 Ekim 1993 tarihinde Bakü'de bulunan AGİK Bakanlar Konseyi Dönem Başkanı Margaret Affugglas ile görüştü. Ülkesinin zor durumda olduğunu AGİK Dönem Başkanına anlatan Aliyev, daha sonra gazetecilere yaptığı açıklamada, Ermenilerin giriştikleri yeni saldırılardan sonra ülkenin güney batısındaki durumun daha da gerginleştiğini belirterek, bu duruma bir son vermek için askeri yardıma başvurabileceklerini söyledi. Affugglas'da Ermenilerin ateşkesi ihlal ederek yaptıkları saldırıyı kınadı. Bu arada 20 binden fazla Azerbaycanlı, Ermeni saldırıları nedeniyle, İran topraklarına geçti. İran sınırında zor durumda kalan Azerbaycan vatandaşları ile ilgili bir açıklamada bulunan Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'de, Kızılay'dan Ermeni saldırıları sırasında evlerini terk ederek, Nahçıvan'a sığınan binlerce Azerbaycanlıya yardım etmesini istediklerini söyledi.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından 28 Ekim 1993 tarihinde yapılan açıklamada, tüm uluslararası camia, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığını kınamaya ve bu saldırganlığını sona erdirmek için acil tedbirler almaya çağırdı. Uluslararası Kızılhaç Örgütüncü Cenevre'de açıklanan raporda, Azerbaycan'ın Güney Batısını işgal eden Ermenilerden kaçan binlerce Azerbaycanlının İran'a sığındığı, çok sayıda kişinin de iki ülke sınırını oluşturan Aras nehrini geçmeye çalışırken boğulduğu bildirildi. Azerbaycan Kültür Derneği de bir bildiri yayımlayarak Ermeni birliklerinin Zengilan ve Goradiz bölgelerine doğru ilerledikleri sırada kaçan binlerce çocuk, kadın ve yaşlı Azerbaycanlının İran sınırı üzerinden Nahçıvan'ın Culfa ve Ordubat ilçelerine doğru sığındıklarını ve acil yardım beklediklerini duyurdu.(19 Kasım 1993) Tarihler 23 Kasım 1993'ü gösterirken ABD'de

yayınlanan Newsweek dergisi, Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılarla Ermeniler arasında süren çatışmalarda Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı vahşet uyguladıklarını bildirdi.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov, resmi ziyarette bulunduğu Paris'ten sonra 5 Kasım 1993'de İstanbul'a geldi. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov, Ankara'da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Tansu Çiller ile görüşmeler yaptı. Hasanov'un Türkiye'nin AGİK Minsk grubunda daha aktif rol oynaması yolundaki Bakü yönetiminin talebini Ankara'ya ilettiği belirtildi. (7 Kasım 1993)

Öte yandan 14 Aralık 1993'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in elçisi Başbakan birinci yardımcısı Abbas Abbasov, görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya geldi. Abbasov, Başbakan Tansu Çiller ile yaptığı görüşmede, Aliyev'in mesajını ilettili. Abbasov, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Çiller ile yaptığı görüşmelerden sonra düzenlediği basın toplantısındaki açıklamasında, kendilerine dost ülkelerin sadece İran ve Türkiye olduğunu vurguladı.

Öte yandan Rusya'nın emperyal bir tavırla yeniden Kafkasya'da hakimiyet kurmaya çalışması ve Abhazya ve Karabağ gibi sıcak çatışma bölgelerine barış gücü niteliğinde Rus askeri göndermeye hazır olduğunu ilan etmesi¹⁵⁰, özellikle Karabağ sorunuyla ilgili BM ve AGİK barış görüşmelerini sekteye uğratabacak nitelikte bir gelişme idi. Nitekim, Rusya'nın Kafkasya'da elde ettiği bu güçlü konum, Aralık 1993 başında Roma'da toplanan AGİK Zirvesi'nde de kendini gösterdi. Öyle ki, zirveye katılan 53 ülkenin dışişleri bakanları, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğuna ve güç kullanılarak toprak kazanımlarının kabul edilemeyeceği yönünde bir karar alamadılar. Bunun yerine, Rusya'nın yeni askeri doktrinini ele almayı tercih ettiler¹⁵¹.

¹⁵⁰ ABD'de yayınlanan Boston Globe gazetesi, Rusya'nın sadece bu fikrini açıklamakla kalmayıp son aylarda Azerbaycan'a asker göndermekte olduğunu yazdı. Cumhuriyet, 25 Kasım 1993.

¹⁵¹ Bu zirvede Rusya, Karabağ başta olmak üzere Kafkasya'ya Rus barış gücü gönderme işini AGİK şemsiyesi altına alarak buna meşruluk kazandırmaya çalışmış ise de Türkiye'nin çabalarıyla bu Rus oyunu bozuldu. Sabah Gazetesi, 3 Aralık 1993.

Gerçekten Rusya, 1992 yılının sonuna doğru belirlemeye çalıştığı milli çıkarlarını, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı içeren yeni dış politikası¹⁵² çerçevesinde bir askeri doktrin¹⁵³ oluşturarak eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki "Rus çıkarları"nı korumada artan oranda bir etkinlik kazanmaya başlamıştı. Bu amaçla Rusya, "Yakın çevre" kavramını geliştirmek suretiyle yüzyıllar içinde elde ettiği jeopolitik üstünlüğünü yeniden kazanmaya yönelmiş ve bunun için de özellikle Karabağ gibi bölgesel çatışmalarda Rus barış gücünü bir araç olarak kullanmak istemişti¹⁵⁴.

Bu tarihten sonradır ki, Rusya, eski emperyal tecrübesinden istifade ile BDT'ye girmek istemeyen Gürcistan ve Azerbaycan'a bölgesel çatışmalardan (Abhazya ve Karabağ) kurtarmak vaadiyle söz konusu topluluğa girmelerini sağlamış ve böylece eskiden olduğu gibi Rusya'ya Kafkaslarda üs elde etmenin yolu açılmıştı.

Artık 1994 yılında Rusya, kolay olmamasına rağmen Kafkasya'da, bir Türk dış politika yorumcusunun deyimiyle "Pax Russica" (Rus barışı)¹⁵⁵ sağlayacak güçlü konuma gelmişti. Nitekim, Rusya Savunma Bakanı Pavel Graçov, ülkesinin Kafkaslarda üsler istediğini açık bir şekilde dile getirdi. Tabii ki bu sözler, Azerbaycan'a yönelik söylenmişti¹⁵⁶. 31 Ocak 1994 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Rusya'nın Karabağ konusundaki özel temsilcisi Vladimir Kazimirov'u Bakü'de kabul ederek bir süre görüştü. Aliyev, görüşmeden sonra yaptığı açıklamada, ateşkes uygulamaya hazır olduklarını, ancak bunun için işgalci Ermeni güçlerinin derhal Azerbaycan topraklarından çekilmelerinin bir koşul olduğunu bildirdi. Aliyev açıklamasında, "Hiç kimsenin Azerbaycan'a güç kullanarak politika dikte ettiremeyeceğini" vurguladı.

8 Şubat 1994'te Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel resmi bir ziyaret için Türkiye'ye gelen Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'i karşılama töreninde yaptığı konuşmada, Türkiye'nin, "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki uyuşmazlığın çözümlenmesi için kurulu

¹⁵² Oya Akgönenç Mugisuddin, "Rusya Federasyonu'nun Dış Politika Hedefleri ve Bunlar Üstündeki Etken Faktörler", *Avrasya Dosyası* (Rusya özel sayısı), Sayı 1, İlkbahar 1994, s.18.

¹⁵³ Stephen Foye, "Rusya'nın Sivil-Asker İlişkilerinin Güncelleştirilmesi", Çeviren Olgan Bekar, *Yeni Forum*, XV/296, Ocak 1994, s.31-36. Yazar, bu makalesinde, Rus askeri doktrini ve tartışmaları üzerinde durmaktadır.

¹⁵⁴ Bu hususu Rusya Dışişleri Bakanı Andrei Kozirev, 8 Ekim 1993'de İzvestiya Gazetesi'nde yayınlanan mülakatında dile getirmiş ve özellikle "yakın çevre" kavramına dikkat çekmişti. Geniş bilgi için bkz. Suzanne Crow, "Rusya Stratejik Gündemini Belirliyor", Çeviren Olgan Bekar, *Yeni Forum*, XV/297, Şubat 1994, s.19.

¹⁵⁵ Sami Kohen, "Kafkasya'da Pax Russica", *Milliyet*, 9 Eylül 1993.

¹⁵⁶ *Zaman*, 17 Şubat 1994.

bir mekanizma olan AGIK Minsk sürecinde, her zaman Azerbaycan'ın haklı taleplerinin destekçisi olacağını" söyledi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de konuşmasında, Türkiye'nin, Azerbaycan'ı Bağımsız devlet olarak tanıyan ilk ülke olduğunu anımsatarak, "Azerbaycan'ın demokratik bir devlet olma mücadelesinin önünde çetin bir yol vardır ve bu yolda Türkiye'nin yardımına daima gereksinim duymaktadır" dedi.(8 Şubat 1994) Daha sonra, 9 Şubat 1994'te Türkiye ile Azerbaycan arasında "Dostluğun ve çok yönlü işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin anlaşma" Ankara'da, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından imzalandı. Anlaşma ile Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dış pazarlara sunulması konusunda eski anlaşmaların geçerli olduğu onaylandı. Anlaşmada, taraflardan birinin üçüncü bir ülke veya ülkeler tarafından saldırıya uğraması durumunda, diğerinin "saldırının ortadan kaldırılması amacıyla gerekli önlemleri alması ve gerekli savunma tertiplerinin alınmasına önem verilmesi" hükmü yer aldı. Aliyev, anlaşmanın imza töreninden önce yaptığı açıklamada, Türkiye gezisi sırasında imzalanan anlaşma ve protokollerle iki ülke arasında yeni bir sayfanın açıldığını belirterek, "Türkiye ile dostluk ebedidir. Buna sadık olacağız, ilişkileri geliştireceğiz. Hiçbir kuvvet bizi yolumuzdan döndüremeyecektir" dedi.

29 Mart 1994'te Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov, İtar-Tass ajansına verdiği demeçte, ülkesinin Türkiye ile ilişkilere çok önem verdiğini belirterek, "Bakü'de hangi hükümet olursa olsun, Türkiye sürekli müttefikimiz olarak kalacaktır" dedi.

Tarih 13 Nisan 1994'te Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev televizyonda yaptığı konuşmada, tüm Azerbaycanlıları birleşmeye çağırdı. Aliyev, 10 Nisandan beri Akdere, Akdam ve Gerenboy cephelerinde ilerleyen Ermenilerle çatışmalarda 44 Azerbaycan askerinin öldüğünü, ancak Ermenilere de çok sayıda kayıp verildiğini belirtti. Konuşmasında Ermenistan'a da bir çağrı yapan Haydar Aliyev, "Sonsuza kadar savaşamayız" diyerek, aradaki düşmanlığa son verilmesini istedi.

Bölgedeki gerginlik üzerine, 24 Nisan 1994 tarihinde Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Azerbaycan'a gitti. Çetin Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile yaptığı görüşmelerde, Azerbaycan-Ermenistan savaşının sona erdirilmesi konusunun ele alındığını söyledi. Haydar Aliyev de meselenin sonuçlandırılması amacıyla, Türkiye'den daha fazla destek istedi. 25 Nisan 1994'te Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov ile Bakü'de yaptığı basın toplantısında, Rusya'nın Kafkasya'ya asker

göndermesini eleştirerek, "Azerbaycan'da, Kafkasya'da bir güç bulundurmak gerekiyorsa bunu hiçbir ülke tek başına yapmamalıdır" dedi.

Öte yandan Nisan 1994'de Moskova'da yapılan BDT Zirvesi'nde Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin de BDT'nin Kafkasya sınırlarının ortak savunulmasından söz ederek amacın "dıştan gelecek tehditlere karşı sınırları güçlendirmek" olduğunu açıklamıştı. Ancak, zirvede Karabağ meselesi ele alınmamış ise de Azerbaycan ile Ermenistan, bölgede tarafların arasına Rus ayırıcı güçlerinin yerleştirilmesini öngören Rus planına karşı olmadıklarını açıklamak zorunda kaldılar¹⁵⁷.

Azerbaycan Milli Meclisi'nin 22 Nisan 1994'de açıkladığı bu Rus planı, Azerbaycan'ın aleyhine idi ve barıştan daha fazla Ermeni işgalini meşrulaştıran bir niteliğe sahip idi. 16 maddelik Rusya'nın Karabağ planının bazı önemli maddeleri şunlardı¹⁵⁸

- 1- Ermenistan ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Azerbaycan topraklarında bulunan askerleri Dağlık Karabağ'da toplanmalı
- 2- Dağlık Karabağ ile Azerbaycan arasındaki tampon bölgeye barış gücü yerleştirilmeli (Barış gücü olarak Rus birlikleri kastediliyor)
- 3- Laçın bölgesi **koridor** olarak ilan edilmeli ve Ermeni askeri birliklerinin kontrolünde olmalı
- 4- Kelbecer ve Laçın'da mevcut olan askeri ve teknik malzemeler Azerbaycan tarafından talep edilmemeli(İşgalden önceki Azerbaycan askeri teçhizat kastediliyor)
- 5- Şuşa'ya önce Ermeni askeri yerleştirilmeli, bundan sonra 60.000 (altmış bin) Azeri mültecinin bu bölgeye dönmesi sağlanmalı
- 6- Barış görüşmelerinde Dağlık Karabağ Ermenileri, taraflardan biri gibi kabul edilmeli
- 7- Azerbaycan-Ermenistan-Nahçıvan arasındaki haberleşme hatları yeniden açılmalı
- 8- Azerbaycan-Ermenistan sınırı Azerbaycan ordusu tarafından kontrol edilmemeli. İşgal bölgelerine, Ermeni birlikleri boşalttıktan sonra Azeri birlikleri yerleştirilemez.
- 9- Dağlık Karabağ'ın **Cumhuriyet** statüsü tanınmalı
- 10- Kür ve Aras nehirleri arasındaki Azerbaycan toprakları güvenlik bölgesi ilan edilmeli.

¹⁵⁷ "Yeltsin Kafkasları Zorluyor", *Zaman*, 17 Nisan 1994.

¹⁵⁸ "Rus Planı Ölüm Fermanı", *Zaman*, 24 Nisan 1994; Yasin Aslan, bu planın 15 madde ve 5 ekten meydana geldiğini belirtmekte ve maddeler Azerbaycan açısından değerlendirmektedir. Bunun için bakz. Y. Aslan, *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*, Ankara tarihsiz, s. 69-71.

Tarihler 5 Mayıs 1994'ü gösterirken Brüksel'de, NATO ile eski Varşova Paktı ülkeleri arasında askeri işbirliği yapılmasını öngören "Barış İçin Ortaklık (BİO) anlaşmasını imzalayan Haydar Aliyev, daha sonra kısa bir çalışma ziyareti için Türkiye'ye geldi. Aliyev, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ile birlikte Çankaya Köşkünde, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'le bir görüşme yaptı. Başbakan Tansu Çiller, SHP Genel Başkanı ve Başbakan yardımcısı Murat Karayalçın ve Genelkurmay Başkanı orgeneral Doğan Güreş'in de bulunduğu görüşmede, Azerbaycan'ın ileriye dönük siyasi ve askeri stratejilerinin görüşüldüğü bildirildi. Türkiye'den ayrılırken Esenboğa havalimanında bir basın toplantısı düzenleyen Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, ülkesi ve Türkiye arasında imzalanan ikili anlaşmaların bir an önce hayata geçirilmesini istediğini belirtti. Daha sonra BDT Parlamentolar arası Meclisi'nin girişimiyle 4-5 Mayıs 1994 tarihleri arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Azerbaycan-Ermenistan savaşını sona erdirmek amacıyla bir toplantı yapıldı. Toplantı sonunda bir barış protokolü hazırlandı. Ancak Azerbaycan, milli çıkarlarına aykırı bulduğu için bu protokolü imzalamadı. Daha sonra Rusya'nın baskıları sonunda 8 Mayıs 1994'de Bişkek Protokolü'nü imzalamak zorunda kaldı¹⁵⁹. Rusya'nın Karabağ Özel Temsilcisi Vladimir Kazimirov'a göre, üç aşamada uygulanacak olan bu protokolün ilk aşamasında altı günde ateşkes sağlanacak; ikinci aşamada, işgal edilmiş topraklar karşılıklı boşaltılacak (Dağlık Karabağ sınırlarının dışında kalan 6 işgal edilmiş bölge 34 gün içinde boşaltılacak); son aşamada ise, Dağlık Karabağ'ın statüsü hakkında görüşmeler başlayacaktı. Yine V.Kazimirov'a göre, Azerbaycan bu planı kabul etmekle Ağdam, Fuzuli, Cebrail, Zengilan, Kubatlı ve Kelbecer bölgelerini kurtarmış; Şuşa ve Laçın'ın kaderini en azından müzakere etmek imkanına kavuşmuş olacaktı¹⁶⁰. Oysa, Rusya'nın bu planı uluslararası hukuk kurallarına, BM ve AGİK'in güvencesi altında olan Azerbaycan'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne ters düşmekteydi¹⁶¹.

Sonunda, Rusya ve AGİK'in girişimiyle 12 Mayıs 1994'de Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ Ermeni temsilcileri arasında karşılıklı faks mesajlarıyla bir ateşkes anlaşması imzalandı¹⁶². Ardından, ilgili tarafların Savunma Bakanları, 16 Mayıs'ta Moskova'da bir araya

¹⁵⁹ Y. Aslan, "Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları", Ankara tarihsiz, s. 71-72.

¹⁶⁰ Bunun dışında, V. Kazimirov'un diğer sözlerine bakılırsa, Rusya, Şuşa için Kudüs (ortak şehir) formülünü düşünmekteydi. *Zaman*, 11 Mayıs 1994. Bu planın daha ayrıntılı bir açıklaması için bkz. *Zaman*, 12 Mayıs 1994.

¹⁶¹ Y. Aslan, bu Rus planının Azerbaycan Milli Meclisi'nde onaylanmasını "...millete ihanet ve teslimiyetten başka bir şey olamaz." sözleriyle değerlendirmektedir. Y. Aslan, a.g.e., s.73.

¹⁶² *Zaman*, 14 Mayıs 1994; Ancak bu ateşkes 12 Mayıs 1994'den itibaren fiilen yürürlüğe girmişti. Reuter Ajansı bülteni, 16 Mayıs 1994.

gelerek çatışma bölgesinde askerden arındırılmış bir bölgeye Rus askerlerinin yerleştirilmesini öngören bir planı kabul ettiler¹⁶³.

Oysa, Rusya'nın bu girişiminden önce AGİK'e bağlı Minsk Grubu'nun Başkanı Jan Elliasson, bölgeye çok uluslu bir barış gücü yerleştirilmesini öngören bir planı ilgili taraflara sunmuş ve Azerbaycan da kabul etmişti. Ancak, Ermenistan'ın cevabının beklendiği sırada, Rusya Savunma Bakanı Graçov araya girmiş ve yukarıda söz ettiğimiz Rus planının Azerbaycan ile Ermenistan tarafından kabul edilmesini sağlamıştı¹⁶⁴. Anlaşılan o ki, Ermenistan, bu Rus planından haberdar olduğundan dolayı Elliasson'un planını hemen imzalamamış ve zaman kazanmak için söz konusu planın geliştirilmesi gerektiğini açıklamıştı¹⁶⁵.

Her şeye rağmen AGİK Minsk Grubu, Karabağ'da kalıcı bir barış için çabalarını aktif bir şekilde sürdürdü. Bu ise Moskova'yı rahatsız etti. Nitekim, AGİK Minsk Grubu Başkanı Elliasson ile Bakü'ye gelmesi gereken Rusya'nın Karabağ Özel Temsilcisi V. Kazimirov, bu ziyarete katılmadı.

Bu arada Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, İstanbul'da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile yaptığı görüşmede, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarının geri alınarak savaşa son verilmesi konusunda Türkiye'den yardım istedi. Aliyev, daha sonra Türkiye'de bulunan İngiltere Dışişleri Bakanı Douglas Hurd ile görüştü. 10 Haziran 1994 tarihinde İstanbul'da bulunan Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Rus birliklerinin Kafkaslara yerleşme girişimlerine karşı NATO üyesi ülke Dışişleri Bakanlarıyla görüşmelerde bulundu. Aliyev, ABD ve İngiltere Dışişleri Bakanlarıyla birer görüşme yaptı. Aliyev ayrıca, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ile de bir araya geldi. Gelişmeleri yakından izleyen Bakanlar Kurulu, Azerbaycan-Ermenistan savaşını önlemeyi amaçlayan BM Barış Gücü'ne, Türkiye'nin de asker vermesini ve bu gücün Erzurum'da üslenmesini benimsedi.(3 Haziran 1994)

¹⁶³ Ne var ki, bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için 19 Mayıs'ta ilgili tarafların devlet başkanlarına sunulacak onaylanması gerekiyordu (*Zaman*, 17 Mayıs 1994), Bu da 27 Temmuz 1994'de bütün tarafların imzaladığı bir belge ile gerçekleştirildi. *Zaman*, 28 Temmuz 1994.

¹⁶⁴ Taha Akyol, "Kafkas Denklemi", *Miliet*, 26 Mayıs 1994.

¹⁶⁵ Bu açıklamayı, Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı J. Liberidyan, "Avrupa İstikrarı İçin Pakt" Konferansı için Paris'te bulunduğu sırada (Mayıs 1994), Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'e yapmıştı. Bkz. Dışişleri

Bakanı H. Çetin'in Paris Dönüşünde Esenboğa Havaalanı'nda 27 Mayıs 1994'de yaptığı basın toplantısı metni.

Daha sonra Bakü'de Haydar Aliyev ile Türkiye'nin Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu olduğu halde görüşen Elliasson, AGİK'in Karabağ'da sadece ateşkesi amaçlamadığını, mevcut meseleleri bir bütün olarak ele almak istediklerini ve bu bakımdan AGİK ile Rusya'nın arabuluculuk girişimlerini birleştirmeye çalıştıklarını bildirdi¹⁶⁶. Çok geçmeden, Rusya ile AGİK, ortak arabuluculukta anlaşmaya vardılar. Bu amaçla, Rusya'nın Karabağ Özel Temsilcisi V.Kazimirov, Bakü, Erivan ve Tahran'ı ziyaret ettikten sonra 28 Haziran 1994'de Ankara'ya geldi¹⁶⁷. Bu görüşmelerde Türkiye, Karabağ sorununun çözümünde AGİK Minsk Grubu'nun çabalarını desteklediklerini savunurken; Rusya, bölgesel bir girişime ihtiyaç olduğunu ileri sürerek Türkiye ve İran'ın yardımıyla yeni bir plan oluşturmaya çalıştıklarını bildirdi¹⁶⁸.

Tarih 12 Temmuz 1994'te ABD'nin Ankara Büyükelçisi Richard Kauzlarich, Bakü'de yayımlanan Azatlık gazetesine verdiği demeçte, Karabağ'da barışın sağlanması sürecinde Türkiye'nin rolü ile ilgili görüşlerini açıkladı. Kauzlarich, "Türkiye, Azerbaycan-Ermenistan anlaşmazlığının çözümünde en aktif rolü üstlenmelidir" dedi.

Olayları yakından takip eden Rusya, Karabağ'da barış sağlama yolunda siyasi inisiyatifi kendi elinde tutmak istemekteydi. Bundan dolayı Rusya, Aralık 1994'de yapılan AGİK Zirvesi öncesinde, Ermenistan ve Azerbaycan arasında "nihai barış anlaşması" gerçekleştirmeye çalışmış ve Kasım 1994 sonlarında Moskova'da devlet başkanları düzeyinde bir toplantı düzenlemişti¹⁶⁹.

Tarih 29 Eylül 1994'de Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, BM Genel Kurul toplantıları için bulunduğu New York'ta, ABD Başkanı Bill Clinton ile yaptığı görüşmede, Azerbaycan petroleri ile Dağlık Karabağ konularını gündeme getirerek Clinton'dan ABD'nin bölgede daha aktif bir rol üstlenmesini istedi. ABD'nin Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik politikası tüm bölge için etkilidir. Ancak Kongre ile Başkanların politikaları arasında farklılıklar görüyoruz. 1992 yılında Kongre Özgürlükleri Destekleme Yasası 907. Bölüm adlı bir kararla Azerbaycan'ı Ermenistan'a ambargo uygulamak ve saldırı amaçlı güç kullanmakla

¹⁶⁶ Zaman, 16 Haziran 1994.

¹⁶⁷ Zaman, 29 Haziran 1994.

¹⁶⁸ Turkish Daily News, 30 Haziran 1994.

¹⁶⁹ Zaman, 28 Kasım 1994.

suçlamış ve Azerbaycan'a ABD yardımı yapılmasını engellemiştir. Kongreye rağmen Clinton yönetimi Bölüm 907'yi kaldırmak için girişimlerde bulunmuş ve Ermenistan ve Azerbaycan arasında dengeli bir politika izlemiştir. Kongrenin tavrında Ermeni Lobisinin etkisiyle oluşan eksik ve yanlış bilgilendirmenin etkili olduğu görülüyor. Azerbaycan, Ermenistan'ın ticaretini engellemekle suçlanırken, Azerbaycan'dan Ermenistan'a İran sınırı boyunca giden 130 kilometrelik demiryolunun Ermeniler tarafından bloke edilmiş olmasından bahsedilmiyor. Yine Azerbaycan'a yönelik sınırlamanın kaldırılmasına karşı çıkan bazı Kongre üyelerinin Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ı işgalini sona erdirene kadar Amerikan yardımı yapılmamasını istemeleri de şaşırtıcıdır. Çünkü Azerbaycan Dağlık Karabağ'ı kontrol etmediği gibi Dağlık Karabağ'ın dışında kalan % 12 oranında Azerbaycan toprağı da Ermeni işgali altındadır.

Tarih 1 Ekim 1994'te BM'nin New York'taki toplantılarına katıldıktan sonra, Türkiye'ye gelen Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, İstanbul Atatürk havalimanında yaptığı açıklamada, bağımsızlığa kavuştuktan sonra ilk kez katıldıkları BM toplantısının, kendileri için ayrıca önem taşıdığını bildirdi. ABD'de Bill Clinton ile yaptığı görüşmede, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırılarının öncelikli olarak ele alındığını belirten Aliyev, ayrıca Azerbaycan ile ABD arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi konularının da görüşüldüğünü söyledi. Aliyev, Karabağ'a yalnızca Rus askeri gönderilmesini kabul etmeyeceklerini, gönderilecek gücün çok uluslu nitelik taşıması gerektiğini söyledi.

Tarih 30 Ekim 1994'te BM Genel Sekreteri Butros Gali, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı kapsayan gezisi çerçevesinde Bakü'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov ile görüştü. Gali, Ermenistan'a Azerbaycan topraklarındaki askerlerini geri çekmesi çağrısında bulunarak, Dağlık Karabağ'a Barış Gücü yollanması yolundaki AGİK girişimine BM'nin etkin biçimde destek verebileceğini söyledi. Hasanov da görüşmede, Ermenistan ile ülkesi arasında süren anlaşmazlığın AGİK çerçevesinde çözümlenmesinden yana olduklarını kaydetti. 31 Ekim 1994 tarihinde BM Genel Sekreteri Butros Gali, Kafkasya turu kapsamında bulunduğu Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de düzenlediği basın toplantısında, Ermenistan-Azerbaycan barış sürecinde BM'nin Rusya ile Avrupa örgütleri arasında koordinasyon sağlama görevini üstlenmeye hazır olduğunu söyledi.

1994 yılı içinde Karabağ sorunu ile ilgili son ve en önemli karar 5-6 Aralık 1994 tarihleri arasında Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de düzenlenen ve Türkiye'nin Başbakan

Tansu Çiller başkanlığında bir heyetle katıldığı AGİK Zirvesi'nde alınmıştı. Zirvede, bu konuda uyuşmazlık bölgesine çok uluslu bir barış gücü gönderilmesi yönünde siyasi irade ortaya kondu. Hiç şüphesiz, bu kararın alınması, Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in dediği gibi Türkiye'nin de üyesi bulunduğu Minsk Grubu'nun siyasi çabalarına somut bir destek oluşturacaktı. Ayrıca Türkiye, bu zirvede, AGİK/Uluslararası Güvenlik Gücü personelinin yaklaşık üçte birini ve bazı lojistik kolaylıkları sağlamaya hazır olduğunu da AGİK Dönem Başkanlığı'na bildirmişti¹⁷⁰.

Bunun üzerine AGİK Minsk 9'lar Grubu, ilk toplantısını 9 şubat 1995'de Moskova'da yaptı. Bu toplantıda, Rus ve İsviçre eş başkanlarının Budapeşte'de alınan son AGİK kararları çerçevesinde hazırladığı taslak görüşüldü. Fakat, Ermeniler için güvenlik, Azerbaycanlılar için ise bir hakimiyet sorunu olan Laçın'ın statüsü konusunda mevcut anlaşmazlık bu toplantının da sonuçsuz kalmasına sebep oldu¹⁷¹.

25 Şubat 1995'te Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Nevruzoglu Aliyev ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye'de bulunan Dış Politika Danışmanı Vefa Gulizade, Ankara'da bir basın toplantısı düzenlediler. Gulizade "Eğer Azerbaycan toprakları işgal altındayken, Türkiye Ermenistan'la iktisadi ilişki kurarsa o zaman bu Azerbaycan'a Karşı hıyanet olur. Zaten başka büyük devletlerin desteğiyle Azerbaycan toprakları işgal altındadır" dedi. Azerbaycan Büyükelçisi Nevruzoglu da Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ve işgal ettiği topraklardan çekilme yönünde olumlu hiçbir adım atmadığını, uluslararası örgütlerde alınan kararlara uymadığını ve zaman kazanmak için uluslararası normların tersine ciddi olmayan davranışlar içine girdiğini söyledi.

Hemen belirtelim ki, 1995 yılının girmesiyle birlikte ABD de Dağlık Karabağ sorunuyla ilgilenmeye başladı. Bir süper güç olarak Kafkaslarda önemli çıkarları bulunan ABD'nin barış sürecinde oynadığı rol soruna çözüm bulunması bakımından çok önemlidir. Hazar petrolünün uluslararası pazarlara taşınması konusunun ön plana çıkması Kafkaslarda istikrar isteyen ABD'yi barış sürecinde daha aktif bir rol oynamaya zorlamıştır. Barış sürecinin başarısı hem bölgesel istikrar hem de Azerbaycan ve Ermenistan'da politik ve ekonomik istikrarın sağlanması açısından önemlidir. Sürecin başarısız olması durumunda

¹⁷⁰ Dışişleri Bakanı H. Çetin'in bakanlığının 1995 Mali Yılı Bütçe Tasarısının TBMM Genel Kurulu'nda Görülmesi Sırasında 18 Aralık 1994'de yaptığı konuşma metni.

¹⁷¹ *Zaman*, 9 Şubat 1995.

taraflar askeri çözüme yönelebilirler. Bu amaçla arabuluculuk için AGİK Minsk Grubu'nda ABD Karabağ Özel Temsilcisi olan Joseph Pressel görevlendirildi. İlk önce 28 Şubat'ta Bakü'ye gelerek Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov ile görüşen J. Pressel, görüşme sonrasında düzenlediği basın toplantısında, Karabağ'da çözüm için Azerbaycan'ın taviz vermesi gerektiğini söyledi. Fakat bu sözler, Bakü'de "ABD, Azerbaycan'dan Karabağ için taviz istiyor" şeklinde yorumlandı¹⁷². Muhtemeldir ki, Amerikalı temsilcinin Erivan ve Hankendi'de yaptığı temasların sonucunda olsa gerek, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan'ın başdanışmanı, AGİK çerçevesinde yerleştirilecek çok uluslu barış gücüne Türkiye'nin asker vermesini kabul edemeyeceklerini açıkladı¹⁷³.

Bir taraftan, öteden beri süren Rus desteği ve diğer taraftan ABD'nin devreye girerek Ermenilerin lehine olabilecek şekilde Karabağ konusunda Azerbaycan'dan taviz istemesi karşısında Ermenistan'ın iyice cesaretlendiğini görüyoruz. Bunun sonucunda Ermenistan, 5 Mart 1995 akşamı Azerbaycan'ın Tovuz ve Kazak bölgelerini yoğun topçu ateşine tuttu. Hiç şüphesiz bunda, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yeni bir askeri güç gösterisinde bulunma isteği önemli rol oynamakla beraber, asıl hedefinin Azerbaycan petrollerini dış pazarlara ulaştıracak boru hattının Gürcistan üzerinden geçmesini engellemeye yönelik olduğu açıktı¹⁷⁴. Artık, bu tarihten sonra Karabağ sorunu, petrol hattı ile birlikte değerlendirilmeye başlandı. Böylece, her iki mesele de Rusya ile ABD'nin yeni mücadele alanları oldu.

Tabiatıyla bundan en fazla kazançlı çıkan da Ermenistan idi. Çünkü, gerek Rusya ve gerekse ABD izledikleri Kafkasya politikaları ile Ermeni çıkarlarına hizmet etmekteydiler. Ayrıca, bu politikalar, sadece Azerbaycan'ın değil Türkiye'nin de Kafkasya politikasını etkilemekteydi. Özellikle ABD, 1993'de Ermenistan'ın savaş gücüne katkıda bulunmaması amacıyla kapattığı H.150 hava koridorunu yeniden açması için Türkiye'ye baskıya başladı¹⁷⁵. Bunun sonucunda Türkiye, Nisan 1995'de Türkiye-Ermenistan hava koridorunu açmaya karar verdi. Azerbaycan ise bu karara karşı olmadığını açıkladı¹⁷⁶. Ne var ki, söz konusu kararın

¹⁷² **Zaman**, 3 Mart 1995.

¹⁷³ **Turkish Daily News**, 1 Mart 1995.

¹⁷⁴ Nedim Yalçın, "Ateşkes, boru hattı için mi bozuldu?", Bakü Mektubu **Zaman**, 14 Mart 1995.

¹⁷⁵ Bu konuda ilk tepki, DSP Genel Başkanı ve eski başbakanlardan Bülent Ecevit'ten geldi. Ecevit, ABD'in baskısıyla Türkiye'nin Ermenistan'a taviz vermeye hazırlandığı uyarısında bulundu ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da cesaretlendirdiğini söyledi. **Zaman**, 13 Şubat 1995. Aynı şekilde, H15 koridoruyla ilgili haberlere de Türk gazetelerinde sıkça rastlanırdı. **Zaman**, 28 Mart 1995.

¹⁷⁶ **Milliyet**, 17 Nisan 1995.

Karabağ meselesinin çözümüne önemli bir katkı yapmayacağı aşikardı. Bu konuda Bakü'de sürekli bulunan bir Türk gazetecinin şu sözleri çok anlamlıdır: "Son günlerde basına yansıdığı kadarıyla Amerika'nın baskıları ve Türkiye'nin H.150 hava koridorunu açma tavizi gibi adımlar bir işe yarar, Ermeni inadını kırarsa, boru hattı Ermenistan üzerinden Türkiye'ye girebilir. Buna Azerbaycanlılar da itiraz etmiyorlar zaten. Ancak, Karabağ'ın statüsü konusunda ciddi bir taviz ve güvence almadan Ermenilerin buna yanaşması da yakın zamanda pek mümkün görünmüyor..."¹⁷⁷.

Bu arada, Karabağ Ermenileri, Nisan 1995'de milletvekili seçimleri yaparak Karabağ Parlamentosu'nu kurdular ve daha sonra Karabağ Cumhurbaşkanı seçtiler. Hatta, 9 Mayıs'ta Şuşa'nın işgalini bayram havası içinde kutladılar. Azerbaycan hükümetinin dış politikadan sorumlu Devlet Müşaviri Vefa Guluzade'ye göre, Ermenilerin bu uzlaşmaz tutumları Karabağ'da barış yönünde en büyük engel idi ve Ermeniler işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından çekilmedikçe barış anlaşmasının imzalanması imkansızdı¹⁷⁸. Buna rağmen Azerbaycan, Ermenistan ile yaptıkları ateşkesin birinci yıldönümünde ülkedeki bütün Ermeni esirleri tek taraflı ve şartsız salıvermeyi kararlaştırdı¹⁷⁹. Bunun üzerine Ermenistan da elindeki bütün Azerbaycanlı esirleri serbest bıraktı¹⁸⁰.

4 Mayıs 1995'te Dışişleri Bakanı Erdal İnönü'nün Azerbaycan'a yaptığı resmi ziyaret sonrası yayımlanan ortak bildiriye, Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu ve Ermenistan'ın, işgal ettiği toprakları bir an önce boşaltması yönünde somut olumlu adımlar atması gerektiği vurgulandı. Bildiriye, Azerbaycan ile Türkiye ikili ilişkilerinin tüm boyutları ile gözden geçirildiği, bölgesel ve uluslararası konular üzerinde geniş fikir alışverişinde bulunulduğu kaydedildi.

Diğer taraftan, 15 Mayıs 1995'de Azerbaycan ve Ermenistan ile Dağlık Karabağ Ermenileri, Rusya ve AGİK Minsk Grubu'nun girişimiyle Moskova'da yeniden toplandılar. Görüşmelere Rusya, Finlandiya ve AGİK Minsk Grubu yetkilileri de katıldılar. Bu görüşmelerden sonra aynı konuda Minsk Grubu toplantıları yapıldıysa da öncekiler gibi bu görüşmelerden de bir sonuç çıkmadı¹⁸¹.

¹⁷⁷ Nedim Yalçın, "Kafkaslar'da Hareketlilik ve Petrol", Bakü Mektubu **Zaman**, 29 Nisan 1995.

¹⁷⁸ **Zaman**, 16 Mayıs 1995.

¹⁷⁹ **Milliyet**, 14 Mayıs 1995.

¹⁸⁰ **Zaman**, 15 Mayıs 1995.

¹⁸¹ **Zaman**, 16 Mayıs 1995.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Soğuk Savaş döneminin sona ermesi, uluslararası sistemde hızlı değişikliklere -mevcut statükoların altüst olması gibi- sebep olmuş ve bu hızlı değişim sürecinden Türkiye'de etkilenmişti. Hemen belirtelim ki, bu değişiklikler, Türkiye'nin iradesi dışında gerçekleşmiş ve Türkiye kendisini ümit etmediği bir şekilde bölgesindeki siyasî olayların merkezinde bulmuştu. Ancak Türkiye'nin geleneksel/statükocu dış politikası, Balkanlar ve Orta Asya gibi Kafkaslarda da hızlı gelişen siyasî olaylara ayak uydurmakta oldukça zorlanmıştı. Bunun sebebi, bir uluslararası ilişkiler uzmanına göre, Türk Dışişleri'ne hakim "bürokratik dış politika geleneği"di¹⁸². Bunun bir başka ifadesi, geçmiş Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in sıkça söylediği gibi "dünyayla beraber hareket etmek" şeklindeki anlayış idi¹⁸³.

Tabiatıyla, Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu karşısında izlediği politika da buna benzer özellikler taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a bağlanmak istemeleri sonucunda patlak veren Dağlık Karabağ sorunu, özellikle 1988-1994 döneminde, bu bölge dışında kalan Azerbaycan topraklarının da (1/15) Ermenistan tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreçte Ermeniler, açıktan olmasa bile Rusya ve Batı Dünyası'nın desteğini kazanmışlardır. Azerbaycanlılar ise, Türkiye'ye güvenmelerine rağmen Türk hükümetlerinin "dünyayla beraber hareket etmek" şeklinde formüle edilebilecek statükocu politikaları sayesinde topraklarının yanı sıra binlerce insanını kaybetmiş ve binlerce Azerbaycan Türkü de Ermenilerin işgal ettiği topraklardan göç etmek zorunda kalmışlardır.

Başlangıçta, Türkiye, Azerbaycan'da olup-bitenleri geleneksel kayıtsızlığıyla karşıladı. Fakat, özellikle 20 Ocak 1990'da Bakü'de cereyan eden kanlı olaylar, Türkiye'yi tepki göstermeye zorladı. Nitekim, Türk Başbakanı Yıldırım Akbulut, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin içişlerine karışmak istememekle beraber insanî açıdan Bakü'deki katliamı kınadığını açıkladı. Aynı şekilde, bir Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilisi de Kafkaslardaki

¹⁸² Ali Karaosmanoğlu, "Bürokratik Dış Politikaya Aşmak". *Yeni Forum* Dergisi, 13/281, Ekim 1992, s.45-46. Yazar, bu kavramı Henry Kissinger (*American Foreign Policy*, New York 1969, s.2-43)'den ödünç aldığı yazmaktadır.

¹⁸³ Coşkun Kırca'ya göre bu yaklaşım, çaresizliğin bir ifadesidir. C.Kırca, "Ermenistan'a Karşı Temel Yanlılıklar", Ankara'dan Bakış, *Milliyet*, 12 Nisan 1993.

anlaşmazlığı Sovyetlerin iç problemi olarak değerlendirdi. Bir ara, Ermeni saldırılarından dolayı 21 Ocak 1990'da Nahçıvan Parlamentosu'nun Sovyetlerden bağımsızlığını ilan ederek, Türkiye ile birleşmeye karar vermesi Ankara'da siyasi bir kriz yaratır gibi olmuşsa da Türkiye, meseleyi Sovyetlerin iç işleri olarak gördüğünü açıklamak suretiyle geleneksel politikasını sürdürdü¹⁸⁴. Buna rağmen Türkiye 18 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar bu dış politikasını değiştirmede.

Daha sonra Azerbaycan, 30 Ağustos 1991'de Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etti. Çok geçmeden Türkiye, 9 Kasım 1991'de Dünyada ilk olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı¹⁸⁵. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Azerbaycan'da ilk sefaretini açan da Türkiye olmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti de ilk büyükelçiliğini Türkiye'de açmıştır. Azerbaycan Türkiye'nin gayretleriyle BM, AGİK ve Karadeniz Ekonomik İşbirliğine üyedir. Bu uluslararası teşkilatlara üyelik bağımsızlığın pekiştirilmesi bakımından da önemlidir.

Bu arada, Karabağ sorunu ile ilgili olarak Türkiye'nin arabuluculuk girişimlerinden söz edilmeye başlandı. 1991 Kasım sonunda yeni seçilmiş Türk Başbakanı Süleyman Demirel, Azerbaycanlı meslektaşı Hasan Hasanov'a bir mesaj göndererek bölgede gerilimi artıracak kışkırtmalardan sakınmalarını istedi. İki haftalık gecikmeden sonra Hasanov Azerbaycan'ın Türkiye'nin arabuluculuğundan memnun kalacağını açıkladı. Fakat Demirel'in sükunet mesajının arabuluculuk girişimi olarak görülmesi Türk Dışişleri Bakanlığı'nı harekete geçirdi; Türkiye'nin ne Ermenistan'a ne de Azerbaycan'a resmi arabuluculuk teklifi götürdüğü açıklaması yapıldı. Hatta, bundan beş hafta sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov'un Türkiye'yi ziyareti sırasında Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Türkiye'nin Karabağ'da resmi bir arabulucu olmadığını ve ancak, taraflar kabul ederse bu görevi de yapabileceğini açıkladı.

Diğer taraftan Türkiye, Batı dünyasının Ermenileri desteklemelerinden rahatsız idi. 11 şubat 1992'de Washington'un ziyaret sırasında Türk Başbakanı Demirel, Amerikan hükümetinin Dağlık Karabağ ihtilafında Ermenistan'ı desteklemekten vazgeçmeleri çağrısında bulundu. Bir hafta sonra Demirel, Dağlık Karabağ üzerinde Azerbaycan ile ihtilafında Ermenistan'a desteğin bölgesel bir savaşa yol açabileceği konusunda ABD ve Batı Avrupa

¹⁸⁴ C.Taşkıran, a.g.e. s.178-180.

¹⁸⁵ *Milliyet*, 10 Kasım 1991.

hükümetlerini uyardı. Aynı şekilde, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal da düzenlediği bir basın toplantısında, Türkiye'nin sorunun çözümünde Ermenistan ve Azerbaycan'ı cesaretlendirmek için daha fazla gayret gösterilmesini gerektiğini ve bunun arabuluculuk anlamına gelmediğini söyledi¹⁸⁶.

Her ne kadar aksi iddia edilse de Türk Cumhurbaşkanı ile Başbakanının sözleri dış dünyada barış girişimleri olarak algılandı. Aynı zamanda, Türkiye'nin Sovyetlerin dağılmasında sonra bölgede daha etkin olmak istediği şeklinde bazı yorumlara yol açtı. Oysa Türkiye, içinde bulunduğu bölgenin -Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu- siyasi istikrarı için bölgesel işbirliği imkanlarını araştırmakta idi. Öncelikle bu çabalar, Türkiye'nin kendi güvenliği için gerekliydi¹⁸⁷. Nitekim Türkiye, 30 Ocak 1992'de Azerbaycan'ın AGİK'e kabul edilmesi ile Kafkaslarda bu isteğine kavuştu ve Karabağ'da barışı sağlamak için kurulan AGİK Minsk Grubu'nun en etkin bir üyesi oldu. 30 Ocak 1992'de Azerbaycan'ın AGİK'e katılmasıyla mevcut sorun, uluslararası bir nitelik kazanmış; Türkiye, Rusya ve İran çeşitli arabuluculuk girişimlerinde bulunarak geçici de olsa bölgede ateşkes sağlamaya çalışmışlardır. Özellikle Rusya, eski emperyal tecrübesi ile Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili olarak her iki tarafa barış planları sunmuş ve çeşitli tarafları Moskova'da bir araya getirmiştir.

Bu arada, 26-27 şubat 1992'de Prag'da düzenlenen AGİK Zirvesi'nde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü AGİK güvencesine alınmış ve dolayısıyla Karabağ, Azerbaycan'ın toprağı olarak tescil edilmiştir. O sıralarda, Azerbaycan topraklarına yönelik Ermeni saldırıları artınca Türkiye'nin girişimleriyle NATO ve AGİK nezdinde barış-en azından ateşkes- çabaları artmış ve sonunda AGİK üyesi devletler, Helsinki'de toplanarak Dağlık Karabağ konusunda bir uluslararası konferans toplanmasını kabul etmişlerdir. Temmuz 1992'de yapılması kararlaştırılan bu konferans Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ temsilcilerinin katılacağı bir üçlü zirve düzenlenmesi uygun görülmüştür. Böylece, AGİK şartı güvencesinde Karabağ'da barış için "Minsk süreci" başlamıştır. Hemen belirtelim ki, bu barış süreci, Rusya'nın kendi inisiyatifinde yürüttüğü barış girişimleriyle beraber sürdürülmüştür.

¹⁸⁶ Elizabekh Fuller, "*Nagorno Karabakh: International Conflict Becomes International*", RFE/RL Research Report, 13 March 1992, s.1-2

¹⁸⁷ Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in, bakanlığının 1995 mali yılı bütçe tasarısının 18.12. 1994'de TBMM Genel Kurulu'nda görüşülmesi sırasında yaptığı konuşma metni.

Diğer taraftan Türkiye, Dağlık Karabağ'da statükocu bir dış politika izlemiştir. İlk önce Sovyetlerin içişleri olarak görülen bu sorun, 1992'den itibaren uluslararası nitelik kazanmaya başlamasıyla beraber Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde değerlendirilmiş ve AGİK Minsk sürecindeki barış toplantılarında bu tezi savunmuştur.

Her şeyden önce Türkiye'nin Dağlık Karabağ politikasının iki ana unsuru vardı: Birincisi, savaşın durması ve ateşkesi sağlanması idi. Ancak, ateşkes için Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi, iki ülke arasında mevcut bulunan ambargonun kaldırılması ve de bu aşamaların AGİK sözleşmeleri ile güvence altına alınması gerekiyordu. Bundan sonradır ki, AGİK sürecini tıkayan Karabağ'ın gelecekteki statüsü ele alınabilirdi¹⁸⁸.

Bu aşamada Türkiye, ABD ve dolaylı olarak da Rusya'nın baskıları ile karşılaştı; an azından onların politikalarına ters düşmemeye çalıştı. Sözgelisi; Türkiye, 1993 başında ABD'nin telkini ile Taşnaklara daha ılımlı gözüken Cumhurbaşkanı Leon Ter Petrosyan'ın desteklemek için Ermenistan'a elektrik ve buğday yardımı yaptı. Ne var ki, Türkiye'nin bu yardım girişimi iç kamuoyunda olduğu gibi Azerbaycan'da da büyük tepkilere sebep oldu. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Basın Merkezi'nden yapılan bir açıklamada, Türkiye'nin bu hareketi "açık olarak tecavüzkâra destek vermek" şeklinde yorumlandı. Aynı şekilde, günlük Seher Gazetesi de "Türkiye'nin Ermeni'ye yardımına teessüfleşmeye gerek yok. Türkiye bize de gardaştır, Ermenistan' a da ..." sözleriyle rahatsızlığını dile getirdi. Hiç şüphesiz, bu tepkilerin artmasında Türk Başbakanı Demirel'in söz konusu yardımın yapıldığını açıklamasından sonra Ermenilerin Karabağ'da yeniden saldırıya geçmeleri etkili oldu ve Türk hükümeti suçlandı¹⁸⁹.

Geçen süre içinde, Karabağ'a Ermenilerin saldırılarının artmasına rağmen Türk Hükümeti'nin tutumunu değiştirmedeğini görüyoruz. Özellikle, 4 Nisan 1993'de Kelbecer'in Ermenilerin eline geçmesi, Türk Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın "dişimizi göstermezsek bu işi halledilmez" demesi ve hatta, Türkiye'nin askeri müdahale ihtimallerinin tartışılması bile Demirel hükümetinin Karabağ politikasında hiçbir değişikliğe yol açmadı. Aksine, Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Türkiye'nin Azerbaycan'a her türlü desteği vermekte

¹⁸⁸ Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Karabağ konusunda verdiği demeç, *Zaman*, 14 Mart 1993.

¹⁸⁹ O sıralarda Bakü'deki genel hava, Demirel başkanlığındaki koalisyon hükümetinin Karabağ sorunu karşısında izlediği yanlış politikalara bir yenisinin daha eklendiği şeklindedir. Nedim Yalçın, "Demirel'in Yanlışı", Bakü Mektubu, *Zaman* 11 Şubat 1993.

olduğunu, sorunun askeri müdahale yoluyla çözülmesinin ise mümkün olmadığını açıklayarak, barışçı bir tutum sergiledi¹⁹⁰. Türk Dışişleri Bakanı, bir başka demecinde ise "Bizi yeni bir Kıbrıs olayına zorlamayın" diyerek hem Türkiye'nin sabrının taşmakta olduğunu gösterdi ve hem de ilgili devlet ve kurumları uyardı¹⁹¹.

Yine de Türkiye, Ermeni saldırılarının sürmesi halinde aşamalı bir müdahale planı hazırladı. Bu planın ilk aşaması, Türkiye'nin müdahalesine hukukî bir zemin hazırlamaktı. Bu iş için Türkiye'nin BM Daimi Temsilcisi Mustafa Akşin görevlendirildi. Bunda amaç, BM'nin 51. maddesine dayanarak, Azerbaycan'ın yardımına koşmaktı. Eğer bu müdahale gerçekleşirse, ya Nahçıvan'ın çağrısıyla doğrudan ya da Azerbaycan'ın daveti üzerine doğrudan askeri yardım şeklinde olacaktı¹⁹². Bu müdahale senaryolarının Türk Dışişleri, Genelkurmay ve hükümet çevrelerinde tartışıldığı bir sırada, Başbakan Demirel, Türkiye'nin Azerbaycan-Ermeni anlaşmazlığında askeri güç kullanmayacağını açıkladı ve bu açıklama ABD'de memnurluk uyandırdı¹⁹³.

Ne var ki, devrin başbakanı Demirel'in Azerbaycan ile Türkiye'nin ortak çıkarlarını koruduğunu iddia ederek "soğukkanlı ve akılcı" diye nitelediği Türkiye'nin Karabağ politikası¹⁹⁴ Azerbaycanlıları memnun etmedi. Sonunda Azerbaycan, Türkiye'den ümidini kesince, Ermeni krizinde ateşkes sağlanması için Moskova'ya başvurdu. Bu ise, Ankara da şok etkisi yaratırken Rusya'nın Kafkasya'da inisiyatifi ele almaya başladığı şeklinde değerlendirildi. Dış politika yorumcusu Nur Batur'a göre, bu durum, Demirel hükümetinin hiçbir zaman istemediği bir gelişme idi¹⁹⁵ ve Türk hükümetinin izlediği yanlış politikalar sonucunda ortaya çıkmıştı¹⁹⁶. En önemlisi de bu yanlış siyasetin temelinde Ermenistan'ı kollayan ABD'nin kadrine uğramama endişesi vardı. Buna geleneksel Rus fobisi de eklenince beklenen son gerçekleşti: Türkiye, Ter Petrosyan'ı kazanayım derken Elçibey'i kaybetti¹⁹⁷.

¹⁹⁰ **Milliyet**, 5 Nisan 1993.

¹⁹¹ **Milliyet**, 6 Nisan 1993.

¹⁹² 51. Maddesi, BM'ye üye bir ülkenin saldırıya uğraması halinde meşru savunma hakkından bahseder. Bu çerçevede saldırıya uğrayan ülke çağrı yaparsa, bir başka ülke veya ülkeler grubu yardıma gidebileceğini vurgular. Nur Batur "Türkiye Zorlanıyor" Diplomasi Koridoru, **Milliyet**, 8 Nisan 1994.

¹⁹³ Muhtemeldir ki, Türk Başbakanının açıklamasını duyan Ermenistan Savunma Bakan Vekili Vazgan Manukyan, Türkiye'nin Ermenistan'a saldıramayacağını söyledi. Bkz. **Milliyet** 9 Nisan 1993.

¹⁹⁴ **Milliyet**, 10 Nisan 1993.

¹⁹⁵ **Milliyet**, 10 Nisan 1993.

¹⁹⁶ Coşkun Kırca, "Ermenistan'a Karşı Temel Yanlışlıklar", Ankara'dan Bakış, **Milliyet**, 12 Nisan 1993.

¹⁹⁷ Nur Batur, "Demirel Nerede Hata Yaptı?" Diplomasi Koridoru, **Milliyet**, 22 Haziran 1993.

Aliyev döneminde Aliyev “Rus yanlısı mı Türkiye yanlısı mı” ikilemi içinde düşünülmüştü. O günlerde Ankara’da söylenen şu idi: “Aliyev kimsenin adamı değildir. Aliyev fırsatçı ise Azerbaycan’ın fırsatının Moskova’da değil, Ankara’da olduğunu görecektir.” Azerbaycan’da acil ihtiyaç olan 100 bin ton buğdayı veremeyen Rusya, Azerbaycan’a Rus askeri göndermek istiyordu. Aliyev Rus teklifini reddetti ve Şubatta Ankara’ya gelerek 100 bin ton buğday istedi. Ankara ile çoğu Elçibey tarafından imzalanmış 14 anlaşma imzaladı. Ankara Azerbaycan’a 100 bin ton buğday verecektir. Bu arada Türkiye, Elçibey zamanında başlamış olan askeri eğitim yardımını hızlandırmıştır.

Bütün olumsuz gelişmelere rağmen Türkiye, 1994 yılında da AGİK Minsk Grubu'nun Karabağ sorunuyla ilgili barış çabalarına katılmaya devam etti. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Mayıs 1994'de Paris'te düzenlenen "Avrupa'da İstikrar İçin Pakt" toplantısı sırasında Dağlık Karabağ sorununu, ilk önce Fransa Dışişleri Bakanı Alain Juppe ile görüştü ve barış önerilerini tartıştı. Daha sonra Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Jirayir Libaridyan ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Türk Dışişleri Bakanı, AGİK Minsk Grubu Başkanı Elliasson'un Karabağ planını savunurken Ermeni bakan yardımcısı Rusya'nın bu konudaki barış girişimlerinden söz etti¹⁹⁸.

Aralık 1994'de Budapeşte'de toplanan AGİK Zirvesi'nde Karabağ'a "Uluslararası Güvenlik Gücü" gönderilmesi yönünde bir kararın alınmasında etkili olan Türkiye'nin 1995 yılının girmesi ile birlikte ABD'nin, Karabağ'a yönelik barış çabalarına da katıldığını görmekteyiz. Her şeyden önce ABD yönetimi, Hazar petrolünün geleceği açısından Güney Kafkasya'da barışın sağlanmasını ve bu çerçevede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesini istemekteydi. Buna bağlı olarak Karabağ sorunu da halledilecekti. Bir başka deyimle ABD, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini, ortak ekonomik çıkarlar tesis ederek Karabağ sorunundan ve Bakü'nün etkisinden kurtarmaya amaçlamaktaydı. Bu düşünce, Ermenistan'ın işine geldiği gibi, "ekonomik çıkar" açısından Türkiye'de de kabul görmeye başlamıştı.

Muhtemelen bu düşüncenin etkisi ile 23-24 Şubat 1995 tarihleri arasında Ankara'da TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) ile Dış Politika Enstitüsü'nün işbirliği sonucunda "Güney Kafkasya Bölgesinde Güvenlik İstikrar ve Karşılıklı Bağımlılık" konulu uluslararası

¹⁹⁸ Dışişleri Bakanı H. Çetin'in 27 Mayıs 1994'de Esenboğa'da yaptığı basın toplantısı metni.

bir konferans düzenlendi. Konferansa, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Rusya Federasyonu ve İran temsilcileri ile NATO ve AGİK yetkilileri katıldı¹⁹⁹. Aynı ay içinde Ermenistan Devlet Başkanı Ter Petrosyan'ın danışmanı J. Libaridyan, Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Tansu Çiller ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerini görüştü²⁰⁰. Fakat, Karabağ sorunundan dolayı fazla bir ilerleme kaydedilemedi. Buna rağmen, bir süre sonra Türkiye, ABD'nin baskısı ile 1993'de kapattığı Ermenistan'a hava koridorunu açmaya karar verdi²⁰¹.

Bu süreçte ABD'nin bir başka girişimine daha tanık oluyoruz. Dağlık Karabağ'da barışa ulaşmak için ABD'nin himayesinde Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in dış politika danışmanı Vefa Gulizade ile Ermenistan Devlet Başkanı L. Ter Petrosyan'ın danışmanı J. Libaridyan, Haziran 1995'de Washington'da bir araya geldiler. Bu görüşmede, Bakü ve Erivan arasında bir yumuşama sağlanması amaçlanmıştı²⁰². Bu görüşmelerden sonra özellikle Ermeniler, Türk-Ermeni ilişkilerinin Bakü'nün ipoteğinden kurtulmaya başladığını ileri sürdüler. Nitekim Ermenistan Devlet Başkanı Ter Petrosyan'ın dış politika danışmanı Liberidyan, 1995 yılının başından beri gelişen ilişkiler sonucunda Türkiye'nin Azeri topraklarından çekilme şartından vazgeçtiğini söyledi²⁰³. Aynı şekilde, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nda bir süre uzman olarak çalışmış olan tarihçi Murat Bocalyan da Mart 1994'den beri iyileşmeye başlayan Türk-Ermeni ilişkilerinde barışın yakın olduğu görüşünde idi²⁰⁴. Buna rağmen Türkiye, şu ana kadar, Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarından çekilmediği sürece Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmeyeceği yönündeki resmi dış politikasında herhangi bir değişikliğe gitmedi. Çünkü Azerbaycan, Türkiye'nin Orta Asya ile olan ilişkilerinde en yakın ve dost bir ülkedir. Ayrıca, Hazar petrolünün artan önemini de dikkate alacak olursak, Türkiye'nin sadece Karabağ konusunda değil, diğer hiçbir konuda Azerbaycan'dan desteğini çekmesi mümkün değildir ve üstelik Türk kamuoyu da bu konuda hassas bulunmaktadır.

Bütün bu gelişmeler ışığında söyleyebiliriz ki; Türkiye'nin 1988'den beri izlemekte olduğu Dağlık Karabağ politikası, Rusya ve ABD'nin Kafkasya politikalarından fazlasıyla

¹⁹⁹ **Avrasya Dosyası**, Sayı 28, Mart 1995/1.

²⁰⁰ J. Libaridyan ile yapılan görüşme, **Yeni Yüzyıl**, 8 Temmuz 1995.

²⁰¹ **Milliyet**, 17 Nisan 1995.

²⁰² **Milliyet**, 9 Haziran 1995.

²⁰³ J. Liberidyan'la yapılan görüşme, **Yeni Yüzyıl**, 8 Temmuz 1995.

²⁰⁴ **Yeni Yüzyıl**, 14 Temmuz 1995.

etkilenmiş durumdadır. Bundan dolayıdır ki Türkiye, Ermenistan'a buğday ve elektrik verebilmiş ve Elçibey'in Kelbecer olayları sırasında istediği birkaç helikopteri bile gönderememiştir. Bunun sebebi, bir uluslararası ilişkiler uzmanının dediği gibi Türkiye'nin Karabağ sorununu Kafkasya politikasının bir unsuru olarak değil sadece Ermenistan-Azerbaycan gerginliğine yol açan bağımsız bir mesele olarak ele almış olmasıdır²⁰⁵.

Her şeye rağmen Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler bugün tam hızıyla ilerlemektedir. Türkiye devleti her zaman bağımsız Azerbaycan devletinin destekçisi olmuştur. Türkiye, Karabağ sorunuyla ilgili AGİK ve BM nezdinde bütün barış girişimlerinde Azerbaycan'ı desteklemiş ve desteklemeye devam etmektedir. Bu süreçte Türkiye, AGİK barış süreci çerçevesinde Karabağ'a uluslararası bir güvenlik gücü gönderilmesine taraftardır. Fakat, bu gücün sadece BDT yani bir anlamda Rus birliklerinden oluşmasını istememektedir. Çünkü, bunu Rus hakimiyetinin güçlenmesi olarak değerlendirmektedir.

Diğer yandan Mayıs 1994'te Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes imzalandığında Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'si Ermeni işgalinde bulunuyordu. Savaşın sonucunda Azerbaycan'ın önemli alanda toprak parçası Ermeni güçlerinin eline geçmişti. Savaşın sonuçlanmasında (geçici olarak) 20 Eylül 1994'te Bakü'de Türkiye, Amerika, Rusya, Norveç ve Azerbaycan şirketleri arasında imzalanan petrol antlaşması etkili olmuştur. Petrol antlaşması ekonomi olduğu kadar siyasi bir meseledir.²⁰⁶

Öte yandan Ermenilerin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından çekilmesi ve barışın sağlanması için Türkiye ve Rusya'nın sürdürdüğü diplomatik girişimler henüz hiçbir netice vermedi. Aralık 1996'daki AGİT Lizbon zirvesinin sonuçları göstermektedir ki, uluslararası toplum Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne öncelikle destek vermektedir ve çatışmanın çözümünün Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusuna otonomi verilmesinde ve Ermeni halkının haklarının uluslararası azınlık hakları standartlarına göre garanti edilmesinde görmektedir.

²⁰⁵ Ahmet Davudoğlu, "Balkanlardan Kafkaslara Bir Dış Politika Hezimet", *İzlenim Dergisi*, Sayı 5, Mayıs 1993, s. 25.

²⁰⁶ Yasin Arslan, "Azerbaycan Bilmecesi Petrol, Darbeler ve Gerçekler", TİKA, Avrasya Dosyası, s. 214.

Kaynaklar

- AKYOL, Taha (30 Ocak 1993), "Ermeni ve Elektrik", **Milliyet Gazetesi**.
- AKYOL, Taha (26 Mayıs 1994), "Kafkas Denklemi", **Milliyet Gazetesi**.
- AKYOL, Taha (1994), *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul.
- ALİYAROV, Süleyman (1989), Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 60, İstanbul.
- ARMAOĞLU, F. (1991), *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1980-1990)*, II, 2.baskı. , Ankara.
- ASLAN, Y. (Şubat 1992), "Azerbaycan 1991", **Yeni Forum**, Sayı 273.
- ASLAN, Yasin (Kasım-Aralık 1993), "Rusya'nın Kafkasya ve Şark Siyaseti", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı 294.
- ASLAN, Y. *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*, Ankara.
- AYDIN, (1994), *Kars ve Aras Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Bakü,
- BAGİROV, Y.A. (1965), *İz İstorii SovetskoTuretskih Otnoşeniy, 1920-22*, Bakü.
- BALA ,Mirza (Aralık 1954), *Azerbaycan*, Sayı 44 "300.000 göçmen".
- BALAYEV, Aydın (1990), *Azerbaycan Naçionalnoe Demokratiçeskoe dvijenie 1917-1920*, Bakü.
- BATUR, Nur (22 Haziran 1993), Diplomasi Koridoru, "Demirel Nerede Hata Yaptı?", **Milliyet Gazetesi**.
- BAYKARA, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul.
- BEŞİROĞLU, Rehber (8 Şubat 1993), "60 Azeri Şehit", **Milliyet Gazetesi**.
- BEYDİLLİ, Kemal (1988), "1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, c.13. Ankara.
- CROW, Suzanne (Şubat 1994), "Rusya Stratejik Gündemini Belirliyor", Çeviren Olgan Bekar, **Yeni Forum**, XV/297.
- DAVUDOĞLU, Ahmet (Mayıs 1993), "Balkanlardan Kafkaslara Bir Dış Politika Hezimetini", **İzlenim Dergisi**, Sayı 5.
- EFE, A. Tarih ve Medeniyet, sayı 2, İstanbul, "Milli Azerbaycan Cumhuriyeti Nasıl Bolşevize Edildi?"
- FOYE, Stephen (Ocak 1994), "Rusya'nın Sivil-Asker İlişkilerinin Güncelleştirilmesi", Çeviren Olgan Bekar, **Yeni Forum**, XV/296,
- FULLER, Elizabeth (13 March 1992), "Nagorno-Karabakh: Internal Conflict Becomes International", **RFE/RL, Research Report**.
- GARİBİ, (1921), *Altın Kitap*, Tiflis.
- GIYASI, Cevat (1999), *Azerbaycan Kültür Dergisi*. 329. sayı, Ankara
- GÜRÜN, Kamuran (1983), Ankara Ermeni Dosyası.
- GLATZİ, Christian (30 Haziran 1994) "Türkiye: Avrupa ve Asya Arasında Bölgesel Güç", **National Security, Harp Akademileri Komutanlığı Bilgi Notu**, No.159, s.10.
- GRİBOYEDOV, A.C. (1971), 2. Cilt *Soçineniya v dvux tomax*, Moskova.
- GORDON B. Smith (1992), *Soviet Politics Struggling with Change*, Second Edition, Macmillan Press, London.
- HALİLOV H. (1992), Karabağ'ın Elat Dünyası ,Bakü.
- HASANOV, Cemil (1993), *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-20*, Bakü.

- HOBBSAWN, E.J.(1993) (İngilizceden çeviren: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, İstanbul.
- İNÇİOĞLU, Nihai (1994) , *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara.
- KARABEKİR, Kazım (1998), Emre yayınevi, , "*İstiklal Harbimiz*". İstanbul.
- KARAOSMANOĞLU, Ali (Ekim 1992), "Bürokratik Dış Politikaya Aşmak". *Yeni Forum Dergisi*, 13/281.
- KAZEMZADEH, Firuz. (1950), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York.
- KEMALYERİ, Mücip (1972), *Çanakkale Ruhu nasıl doğdu*, İstanbul.
- KOHEN, Sami (30 Ocak 1993),"Günlük Politika Yetmez", **Milliyet Gazetesi**.
- KOHEN, Sami (9 Eylül 1993),"Kafkasya'da Pax Russica", **Milliyet Gazetesi**.
- KIRCA, C. (12 Nisan 1993),"Ermenistan'a Karşı Temel Yanlışlıklar", Ankara'dan Bakış, **Milliyet Gazetesi**.
- KURAT, A. (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- KURBANOV, Erjan (Kış 1996-1997) **Avrasya Etüdüleri**, cilt 3, sayı 4 , "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları:
- KUT, Şule (1994), *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara.
- Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar".
- KÜÇÜK, Cevdet (1986), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı*, İstanbul.
- MEHMETZADE, M.B. (1991), Milli Azerbaycan Harekatı, Ankara.
- MİGUSİDDİN, Oya Akgönenç (İlkbahar 1994),**Avrasya Dosyası** (Rusya özel sayısı), Sayı 1,"Rusya Federasyonu'nun Dış Politika Hedefleri ve Bunlar Üstündeki Etken Faktörler.
- MUSTAFAZADE, Tofik (1998), , 4.cilt *Genel Tarih*, Bakü.
- NASSİBİAN, A.A. (1984), *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, London.
- NEUMANN, C.F. (1834), *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern Welche im Jahre 1828 aus der persischen provins Adarbaidshan nach Russland aus Wanderten*, Leipzig.
- RESULZADE, M.E.(1990), , *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul.
- ORDUBADİ, M.S. (1908), Kanlı Yıllar, Bakü.
- PARSAMİYAN, Y.A. (1977), *İstoriya armyanskogo naroda 1801-1900*, kniga pervaya. İzd-vo "Ayastan,. Erevan.
- PİŞEVERİ, Mircefer (1965), *Seçilmiş eserleri*.
- SARAY, Mehmet (1993), *Azerbaycan Türkleri Tarihi* İstanbul.
- SARAY, Mehmet (1987), *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul.
- SOYSAL, İsmail (1983), *Türkiye 'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945) C.1* , Ankara.
- ŞAVROV, N.N. (1911), *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaze: predstoyaşaya rasprodaja Mugani inorodçam*.
- TAŞKIRAN, Cemalettin (1995),Genelkurmay Basımevi, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara.
- URAS, E. (1987), Belge yayınları, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi* , İstanbul.
- YALÇIN, Nedim (11 Şubat 1993),"Demirel'in Yanlışı", **Zaman Gazetesi**.
- YALÇIN, Nedim (5 Nisan 1993) ,"Karabağ Ermenistan oldu" ,**Zaman Gazetesi**.
- YALÇIN, Nedim (14 Mart 1995),Bakü Mektubu, "Ateşkes, boru hattı için mi bozuldu?", **Zaman Gazetesi**.
- YALÇIN, Nedim (29 Nisan 1995), Bakü Mektubu,"Kafkaslarda Hareketlilik ve Petrol", **Zaman Gazetesi**.
- ZEYNELOĞLU, Cihangir (1924), *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul.